

Att arbeta tobakspreventivt med ungdomar

**Utvärdering av tre projekt som delvis
finansierats av Statens folkhälsoinstitut**

Anita Boij
Anna-Karin Metz
Ingrid Edvardsson
Hugo Westerlund
2005:3

Att arbeta tobakspreventivt med ungdomar

Rapport från Forskningsstation Mösseberg 2005:3

ISSN 1402-0904

1:a upplagan 30 maj 2005

Copyright ©2005 Anita Boij/Anna-Karin Metz/Ingrid Edvardsson/

Hugo Westerlund/Forskningsstation Mösseberg

Utgiven av Forskningsstation Mösseberg

Ansvarig utgivare: Hugo Westerlund

Omslagsbilden är tagen från IMSP's MasterClips® and MasterPhotos™ Premium Image Collection, 1895 Francisco Blvd. East, San Rafael, CA 94901-5506, USA.

Tryckt hos Svärd & Söner AB i Falköping 2005.

Detta verk får utan kostnad kopieras och på annat sätt mångfaldigas under förutsättning att inga delar tas bort, läggs till eller ändras, samt att produkten ej säljes för ekonomisk vinning av andra än Forskningsstation Mösseberg.

Innehåll

Förord	8
Sammanfattning	9
Utvärderingen	9
Likheter	9
Olikheter	10
Jämförande analyser	10
Läsanvisning	11
Bakgrund	12
Orsaker till tobaksanvändning	12
Undersökningar om tobak	13
Tobakspreventivt arbete	13
Tre tobaksförebyggande projekt	16
Tobaksförebyggande projekt i Kronobergs län, Järfälla och Gotlands kommuner	16
Tobaksförebyggande projekt i Mölndal	17
Tobaksförebyggande projekt i Uddevalla	18
Jämförelse mellan de tre projekten	19
Frågeställningar	19
Utvärderingens metod och uppläggning	20
Syftet	20
Att utvärdera ickehändelser med ett kort tidsperspektiv	21
Utvärderingens delar	22
Enkätundersökningen	23
Intervjuerna	30
Att utvärdera attityder och värderingar	36
Kvantitativ och kvalitativ metod	38
Rapportens uppläggning	38
Uddevalla	40
Enkätundersökningen	40
Intervjuerna	42
Attityder till och kunskaper om tobak	43
Tobaksvanor	53
Gruppträck och identitet	59
Trivsel i skolan och alkoholvanor	67
Tobaksundervisning	71
Om projektet	73
Diskussion om attityder och om projektet	81

Mölnadal	86
Enkätundersökningen	87
Intervjuerna	87
Attityder till och kunskaper om tobak	88
Tobaksvanor	95
Gruppträck och omgivningens tobaksvanor	97
Trivsel i skolan och alkoholvanor	101
Tobaksundervisning	102
Om projektet	104
Diskussion om attityder och om projektet	114
Jämförelsekommunen Hässleholm	120
Attityder till och kunskaper om tobak	121
Tobaksvanor	124
Omgivningens tobaksvanor och påverkan	125
Trivsel i skolan och alkoholvanor	128
Tobaksundervisning	130
Sammanfattning	131
Enkätundersökningen i Kronoberg, Gotland och Järfälla (av Ingrid Edvardsson)	134
Syfte	134
Metod	134
Resultat	135
Resultat av interventionen	137
Sammanfattning och diskussion	143
Slutsatser	145
Intervjuundersökningen i Kronoberg, Gotland och Järfälla	146
Intervjuerna	147
Attityder till och kunskaper om tobak	148
Tobaksvanor och gruppträck	154
Tobaksundervisning	158
Om projektet	162
Diskussion om attityder och om projektet	176

Jämförande analys mellan tre tobaksförebyggande projekt	180
Jämförelse mellan utvecklingen i kommunerna (av <i>Hugo Westerlund</i>)	180
Framgångsrika metoder och arbetssätt för tobakspreventivt arbete bland barn och ungdomar (av <i>Anita Boij</i>)	185
Den sista frågan	193
Referenser	194
Bilaga 1. Brev till målsman	197
Bilaga 2. Enkäten hösten 2004/januari 2005	198
Bilaga 3. Avvikande frågor hösten 2003	203
Bilaga 4. Intervjuguide grundskoleelever	204
Bilaga 5. Enkäten Kronobergsprojektet	206
Forskningsstation Mössebergs skrifter	211

Förord

Det har varit en lång och spännande resa att vara ansvarig för utvärderingen av de tre tobaksförebyggande projekten. Utvärderingen har i mångt och mycket varit ett samarbete mellan olika anställda på Forskningsstation Mösseberg och uppdragsgivarna. Totalt har 74 intervjuer genomförts i grupp och enskilt med sammanlagt ungefär 165 personer. 5 687 enkäter har fyllts i vid två tillfällen och bearbetats. Tillsammans utgör det ett stort och mångfacetterat material om skolelever, skolpersonals, rektorers, fritidsgårdspersonals och föräldrars tobaksvanor, attityder till tobak och syn på projektet. Dessutom tillkommer åsikter från projektledare och projektgrupper.

I takt med att materialet samlats in och analyserats har också vår kunskap om tobak och de komplexa processer som gör att unga människor börjar använda tobak ökat. För det handlar onekligen om gruppprocesser som inte så lätt låter sig styras eller påverkas. Det är en stor utmaning för hela samhället att arbeta för en tobaksfri ungdom. I de projekt som vi utvärderat har man tagit fasta på att försöka mobilisera den vuxna omgivningen; föräldrar, skolpersonal och annan personal som arbetar med unga människor samt tobakshandlare. Trots samlade resurser är sannolikt vägen ändå lång innan vi kommer att se resultaten, att tobaksbruket verkligen minskar, i nationella undersökningar om tobak. Även när projektiderna nu gått ut behöver alla hjälpas åt för att fortsätta arbetet för en bättre folkhälsa, särskilt bland unga och med inriktning mot tobak.

Jag vill så tacka alla som medverkat i utvärderingen. Alla informanter som kommit till intervjuer och alla elever som svarat på enkäter. Det är bara genom människors vilja att delta i olika undersökningar som vår kunskap och förståelse kan öka. Ett stort tack till Agneta Eriksson; Uddevalla, Hillevi Funck; Mölndal, Arne Nilsson; Hässleholm och Ingrid Edvardsson; Kronobergs landsting som hjälpt oss med de praktiska arrangemangen kring intervjuer och enkäter, samt svarat på många frågor om projekten. Jag vill också tacka Infomera för deras professionella arbete med inmatningen av enkäterna. Till sist ett stort tack till Anna-Karin som så uthålligt gjort alla intervjuer, skrivit ut dem och varit ett bollplank i analysprocessen.

Varola 28 maj

Anita Boij

Sammanfattning

Tre tobaksförebyggande projekt. Alla delvis finansierade av Statens folkhälsoinstitut. Ett i Uddevalla kommun, ett i Mölndals kommun och ett projekt tillsammans med En Rökfri Generation, Landstinget Kronoberg, Gotlands och Järfälla kommuner. Det sistnämnda projektet förkortas till Kronobergsprojektet, även om Kronoberg inte hade någon mer framträdande roll än någon annan av de fyra samarbetspartnerna. Projektet var lika i vissa delar och olika i andra. I den här sammanfattningen tas syftet med utvärderingen upp, de likheter och olikheter som i stora drag finns mellan projekten och några ord om vad som ger framgång för tobaksprevention bland unga människor.

Utvärderingen

Syftet med utvärderingen är att genom en främjande processutvärdering ta fram kunskap om vad som främjar respektive hindrar projekten i dess utveckling, att tydliggöra metodens styrkor, svagheter och förutsättningar med sikte på att kunna använda metoden i flera kommuner och att undersöka olika målgruppers attityder till tobak och tobaksvanor.

För att få denna kunskap har dels en enkät delats ut till alla elever i år 6 i Uddevalla och Mölndal samt till jämförelsekommunen Hässleholm plus elever i årskurs 1 på gymnasiet i Uddevalla. Enkäten delades ut vid två tillfällen, hösten 2003 och oktober 2004 för gymnasiet och januari 2005 för grundskolans del, till i huvudsak samma elever: I Kronobergsprojektet genomfördes enkätundersökningen av Ingrid Edvardsson som också ansvarade för beräkning och analys av materialet. Dels genomfördes en intervjuundersökning med bland annat elever, lärare och projektledare från alla tre projekten.

Likheter

Till likheterna hörde att alla vände sig till barn och ungdomar och att ansatsen var bred, ett så kallat flerkomponentsprogram. Genom att mobilisera vuxna i barnens och ungdomarnas omgivning skulle tobaksbruket bland unga minska eller åtminstone skulle tobaksdebuten skjutas upp.

Alla tre projekten vände sig till grundskoleelever, i Uddevalla kommun var målgruppen även årskurs 1 och 2 på gymnasiet. Projekten var också initierade av en

annan förvaltning eller organisation än den som ansvarade för målgruppen. De hade alla någon form av insatser som riktades sig direkt till skoleleverna och det var det tänkt att klassbesöken skulle vara ett komplement till skolornas övriga tobaksförebyggande arbete. De utvärderade projekten hade också insatser riktade till skolpersonal. I alla tre projekten uppmuntrades lärarna att ta upp tobaksfrågor på föräldramöten. Projektledningarna önskade eller krävde också att de medverkans skolorna skulle arbeta fram tobakspolicier för sina skolor. Det ingick också i alla de tre tobaksförebyggande projekten att på något sätt arbeta med tillsynen av tobaksförsäljningen som enligt lag inte får ske till minderåriga.

Olikheter

Förutom att projekten ägt rum i ganska olika områden som ön Gotland och storstads-kranskommunen Mölndal hör att metoden med upplevelserum skilde ut Mölndal från de andra två projekten. Kronobergsprojektet skilde ut sig med sin handfasta metod innehållande en skriftlig handledning för en tobaksfri skola. Projektet i Uddevalla har varit ensamma om sina tobaksavvänjningsgrupper på gymnasiet där skolskoterskor utbildats för att hålla i dem.

Dessutom har projekten haft olika särskiljande insatser. I Mölndal har man också arbetat mot fritidsgården i Lindome och mot föreningslivet. I Uddevalla har man haft tobaksavvänjningsgrupper på flertalet vårdcentraler. Kronobergsprojektet har innehållit elevkampanjer och tävlingar. Mer om detta finns att läsa i kapitlet för de olika projekten. Därutöver fanns det kringaktiviteter som inte tas upp i den här utvärderingen.

Jämförande analyser

Trots den korta utvärderingstiden för studiet av ungdomars tobaksvanor kan man ändå utifrån de *två enkätundersökningarna* se att tobakskunskaperna hos grundskoleleverna i Mölndal och Uddevalla ökat signifikant i förhållande till jämförelsekommunen Hässleholm. Däremot kan inga signifikanta skillnader iaktas när det gäller utvecklingen av attityder och tobaksvanor. Det kan dels bero på den korta uppföljningstiden och dels på att de flesta eleverna är tobaksfria och har en mycket strikt tobaksmoral.

I den *enkätundersökning som gjordes i Kronobergsprojekt* konstaterar Ingrid Edvards-son att det inte finns några nämnvärda skillnader mellan interventionsskolorna och kontrollskolorna i fråga om kunskaper och attityder. Emellertid finns det skillnader i rökvanorna där kontrollgruppen hade en större andel rökare.

Den kvalitativa jämförande analysen av de tre projekten visar att det finns det många erfarenheter och en stor kunskap att föra vidare om förutsättningarna för projekt av det här slaget och om själva projektets innehåll.

När det gäller förutsättningarna kan man bara önska att det i framtida projekt fanns mer tid. Mer tid till förankring redan på ett planeringsstadium och innan projektet påbörjas samt mer tid för själva projektets genomförande. Tre år vore en bättre tid än ett och halvt år eller två år, för att hinna nå målen bättre och för att projektet ska kunna leva vidare efter det är avslutat, om det är ett önskemål. Till förutsättningarna hör också att projekt av det här slaget behöver förankras på hög beslutsfattande nivå i de förvaltningar och organisationer som projektägaren vill samverka med. Det är också lättare att implementera ett nytt projekt om det i förväg finns etablerade kontakter mellan projektägare och de som projektet berör. För att de som ska delta i projektet från början ska vara positiva till det är det viktigt hur man går ut med det. Erfarenheten från den här utvärderingen visar att erbjudande och frivillighet fungerar bättre att bara bli utvald och mer eller mindre bli tvingad att delta.

I fråga om själva innehållet är det viktigt att hela tiden ha en tydlig och klar linje för information. Oftast gäller principen att det aldrig kan bli för mycket information och att det är viktigt att den kommer direkt till den det gäller, inte genom någon annan. Att ställa krav på motprestation verkar stärka engagemanget hos de skolor som deltar i ett projekt och ger mer framgång än att bara uppmuntra. Innehållsmässigt vore en kombination av elevinriktad upplevelsemetodik, som den i Mölndal och Kronobergsprojektet fortbildning och handledning för lektioner om tobak, föräldrasamverkan, utformandet av tobakspolicyer och information till tobakshandlare innehållande en komplettering av det samarbete kring tobakstillsyn som påbörjats i Uddevalla eftersträvansvärd.

Kunskaperna från de här projekten visar också att trots tobaksförebyggande insatser börjar ändå unga människor att använda tobak. Det är det ur ett hälsoperspektiv värdefullt att så tidigt som möjligt hjälpa unga människor att sluta. Projektet i Uddevalla har arbetat fram metoder för tobaksinformation och tobaksavvänjning som är väl värda att sprida vidare. Den sammantagna bilden är att det i alla tre projekten finns moment som är användbara i andra projekt med liknade syfte och mål.

Läsanvisning

Den här rapporten innehåller innan resultatredogörelsen påbörjas tre mer övergripande kapitel. Ett kapitel om bakgrund, ett om de var och ett av de tre tobaksförebyggande projekten och ett utförligt kapitel om utvärderingens metod och uppläggning för den som är forskningsintresserad. För den läsare som är mer intresserad av ett visst projekt rekommenderas att först läsa kapitel 2 om de tre tobaksförebyggande projektet och sedan hoppa till det projekt som man är intresserad av och till sist läsa kapitlet om jämförande analys. Ett annat sätt att läsa resultaten för alla tre projekten är att läsa det sista avsnittet för varje projekt som heter ”Diskussion om attityder och projektet” och kapitlet om ”Jämförande analys”.

Bakgrund

Idag vet säkerligen de allra flesta svenskar över 10 år att tobak är farligt oavsett om man snusar eller röker. Trots det rökte under år 2002 hela 18 % av svenskarna mellan 16 och 84 år och drygt en miljard av jordens befolkning. I Sverige beräknas 6 400 människor avlida varje år av tobaksrelaterade sjukdomar och i världen dör nästan en miljon människor per år en för tidig död på grund av tobaksbruket (www.tobaksfakta.org 2004-08-25).

Orsaker till tobaksanvändning

Varför börjar då unga människor i Sverige att röka och snusa? Ja, sällan verkar det bero på bristande information om tobakens skadeverkningar, utan orsakerna finns att söka på annat håll. Vi kan visserligen se att andelen rökare har minskat genom åren. 1946 rökte 50 % av männen och 9 % av kvinnorna i den vuxna befolkningen. År 2002 rökte 16 % av männen och 19 % av kvinnorna dagligen (www.tobaksfakta.org 2004-08-25). År 2002 rökte 25 % av killarna i år 9 och 34 % av tjejerna ibland eller varje dag (Hvitfeldt m.fl. 2003). Trots denna minskning står dock andelen rökare i befolkningen säkerligen inte i proportion till den kunskap som finns om tobak.

Tycker ungdomar att det är tufft att röka, inne eller coolt och kan det i så fall vara en orsak till att de börjar röka? Det verkar inte så. I den enkätundersökning som gjordes 2003 bland sjätteklassare i Mölndal, Uddevalla och Hässleholm samt bland elever i årskurs I på gymnasiet i Uddevalla, tyckte överlag sjätteklassarna att rökare var tontiga och trotsiga, medan ickerökare var tuffa, kloka och vuxna. Gymnasieeleverna däremot tillskrev varken rökare eller ickerökare några speciella egenskaper mer än att ickerökarna var kloka (Boij 2004b). Nästan inga tyckte att det var tufft att röka.

Man kan givetvis diskutera om eleverna svarade vad de trodde vuxenvärlden ansåg vara eftersträvansvärda svar eller vad de verkligen själva tyckte. Resultaten ger ändå en fingervisning om att ungdomars tobaksbruk inte handlar speciellt mycket om vad rökning eller snusning har för symbolvärde. Däremot kan man i flera undersökningar se ett samband mellan ungdomars tobaksvanor och de tobaksvanor

som finns i deras omgivning, bland familj och kompisar. Rökande föräldrar har oftare rökande barn, medan ickerökande föräldrar oftare har ickerökande barn. Rökande ungdomar har ofta rökande kompisar och ickerökande ungdomar har oftare ickerökande kompisar (Boij 2003a och Boij 2004b). Den sociala miljön kan sägas vara en påverkansfaktor för ungdomars tobaksbruk.

Andra faktorer som kan påverka att en ung människa börjar använda tobak kan vara nyfikenhet, reklamens påverkan, tillgänglighet, förebilder som artister och filmfigurer samt behovet av att revoltera mot vuxenvärlden regler. Det är ändå viktigt att komma ihåg att en ung människa inte går från att vara ickerökare till rökare på några dagar, utan att det handlar om en social inlärningsprocess där många faktorer spelar in i valet av att steg för steg grundlägga ett beroende eller inte (Tobaksfria ungdomar – hur når vi dit?).

Undersökningar om tobak

Generellt sett är ungdomars tobaksvanor väl undersökta både i Sverige och internationellt. I Sverige och i andra länder genomförs regelbundet undersökningar om ungdomars drogvanor, där frågor om tobak ingår. Centralförbundet för alkohol- och narkotikaupplysning (CAN) genomför årligen undersökningar om niondeklassarens drogvanor. I 2001 års undersökning fanns även sjätteklassare med. Även Statens folkhälsoinstitut har genomfört undersökningar om tonåringars tobaksvanor, kunskaper och attityder (Marklund & Törnell 1996 och Danielsson 2003).

På kommunal och regional nivå runt om i landet finns också undersökningar om ungdomars drogvanor. Under hösten 2002 och våren 2003 utförde till exempel Forskningsstation Mösseberg hälso- och drogvanundersökningar i sju kommuner i Skaraborg (Boij 2003a och 2003b).

Tobakspreventivt arbete

Det räcker inte med att veta hur många som röker och/eller snusar, utan med tanke på hur många människor som dör årligen i tobaksrelaterade sjukdomar är det tobakspreventiva arbetet av största värde.

I december 2002 lade regeringen fram en proposition för riksdagen (Proposition 2002/03:35) om elva folkhälsomål utifrån de bestämningsfaktorer som hade störst betydelse för den svenska folkhälsan. Det elfte och sista målet handlar om att minska bruket av tobak och lyder: ”Målet för samhällets insatser inom tobaksområdet skall vara att minska tobaksbruket” (Sveriges elva folkhälsomål).

För att minska tobaksbruket har regeringen gett folkhälsoinstitutet 90 miljoner för att förstärka tobaksarbetet från 2002 till 2004 att fördela till projekt som just har

till syfte att minska tobaksbruket. Av dessa gick 60 miljoner till att stimulera det lokala och regionala arbetet. Totalt inkom 56 ansökningar och av de 17 ansökningar som fick bland annat Mölndals och Uddevalla kommun medel, tillsammans med ett samarbetsprojekt mellan En Rökfri Generation (hädanefter ERG) och Kronobergs län samt Järfälla och Gotlands kommuner. Det är dessa tre projekt som den här rapporten handlar om.

Men för att återgå till hur man kan bedriva tobakspreventivt arbete skrev folkhälsoinstitutets generaldirektör, Gunnar Ågren, följande i skriften ”Tobaksfria ungdomar – hur når vi dit?”:

Samtidigt är det viktigt att komma ihåg att det inte finns några enskilda mirakelmetoder som ensamma löser tobaksproblemet. Vad som behövs istället är en kombination av olika verksamma åtgärder som lagstiftning, en aktiv prispolitik, information, utbildning samt rökavvänjningshjälp. Det är också viktigt att det tobakspreventiva arbetet bland barn och ungdomar inte isoleras från annat samhällsarbete mot tobak.

De projekt som studeras här och som senare ska beskrivas mer detaljerat, har det gemensamt att de i olika grad satsar på information i skolor och till föräldrar, rökavvänjning, ökad kompetens och fortbildning för dem som arbetar med barn och ungdomar samt att tillsammans med skolor arbeta fram policydokument om tobak.

Tre tobaksförebyggande projekt

Den här rapporten handlar om de tre redan nämnda tobaksförebyggande projekten: ett i Mölndals kommun, ett i Uddavalla kommun och ett samarbetsprojekt mellan En Rökfri Generation och Kronobergs län, Järfälla och Gotlands kommuner. Redan i rapporten om baslinjemätningen (Boij 2004b) gjordes en beskrivning av projekten i Mölndal och Uddevalla, men eftersom samarbetsprojektet mellan ERG och Kronobergs län, Järfälla och Gotlands kommuner tillkommit i den här rapporten kan det vara av värde att kortfattat beskriva de tre projekten och göra vissa jämförelser. Projektbeskrivningarna/planerna i sin helhet finns hos projektägarna.

Tobaksförebyggande projekt i Kronobergs län, Järfälla och Gotlands kommuner

Projektet i Kronobergs län, Järfälla och Gotlands kommuner är, som tidigare nämnts, ett samarbete med ERG. I projektansökan till Statens folkhälsoinstitut angavs följande mål projektet:

Projektets syfte och övergripande mål

- Att utveckla ett helhetsprogram som involverar skola, föräldrar och närsamhället i det tobakspreventiva arbetet kring barnen/ungdomarna.
- Att på sikt få såväl en kunskaps- som attitydpåverkan bland berörda barn och ungdomar och på så sätt förhindra alternativt skjuta upp tobaksdebut.

Målgrupper

- Elever i åldern 11–16 år
- Rektorer, lärare, skolsköterskor och övrig skolpersonal i berörda skolor
- Föräldrar
- Tobakshandlare i berörda närområden
- Lokal massmedia

Avgränsningar

- *Projektet avgränsas geografiskt till medverkande län och kommuner.*
- *Projektet avgränsas tidsmässigt till två år med start våren 2003.*
- *Projektet avgränsas till att involvera elever i årskurserna 6–9 i Kronobergs län och Gotlands kommun. I Järfälla kommun avgränsas projektet till att även involvera elever i årskurserna 4–6.*
- *Projektet avgränsas till att bedrivas i utsedda skolor.*

Som synes i projektplanen vänder sig projektet till mellanstadie- och högstadieelever. För att kunna arbeta tobaksförebyggande vill man involvera de vuxna som finns i elevernas närhet bland annat skola och familj. Det material som projektet ska använda sig av har tagits fram av ERG. Insatserna ska även vända sig till näringsidkare som säljer tobak.

Även om det är flera olika parter involverade i projektet, ägs det av Landstinget Kronoberg. Till projektet hör en styrgrupp, en central projektsamordnare och tre lokala projektledare. Projektsamordnaren ansvarar bland annat för budget och tidsplan, kontakter med media samt ”för framtagande av projektinnehåll och materialproduktion” (Projektplan). De lokala projektledarna arbetar med det dagliga arbetet på lokal nivå.

Tobaksförebyggande projekt i Mölndal

Målet med det tobaksförebyggande projektet i Mölndal beskrivs på följande sätt i den projektbeskrivning som lämnats till Statens folkhälsoinstitut:

Det övergripande målet är att minska tobaksbruket bland ungdomar i Mölndal genom att minska antalet ungdomar som börjar röka och senarelägga tobakslebuten.

Detta vill vi göra genom att:

- *tillhandahålla kvalitativ, förebyggande tobaksundervisning*
- *påverka och stötta vuxna i de ungas närhet att verka för en tobaksfri livsstil*
- *verka för rökfria miljöer*

Detta vill vi göra genom att:

- *göra det möjligt för 6:e klassare att komma på besök i ett ”Upplevelserum” inklusive ett uppföljande besök under år 7*
- *öka kompetensen hos dem som arbetar med tobaksfrågor t ex lärare, fritidsledare, fritidspedagoger, föreningsledare med flera*
- *utveckla arbetet med tobakspolicy på skolor*

- *tillhandahålla aktuellt material för dem som jobbar med tobaksfrågor*
- *skapa en plattform för tobaksövergripande arbete i Mölndal - ett tobaksteam*
- *informera och utbilda föräldrar samt generellt diskutera tobaksfrågor.*

Som synes inriktar sig projektet under det första året till elever i år 6 och till det nätverk som finns kring unga människor för att på en bred front minska tobaksbruket bland grundskoleelever. Eleverna i år 6 fortsätter att få del av projektet när de går i år 7. Det upplevelserum som nämns liknar Hälsoäventyret Oasen i Vara (se Kåreklint 2002) och ska vara tillgängligt för både elever och andra i elevernas omgivning; skolpersonal, fritidspersonal, föräldrar med flera. Projektet vänder sig också till vuxna i elevernas närhet med utbildning, material och hjälp att utveckla tobakspolicyer.

I kommundelen Lindome består projektet av en mer omfattande insats. Ett upplevelserum har byggts upp i Almåsskolan. Projektet vänder sig till elever i år 6 på Almåsskolan, Skånällaskolan och Sinntorpsskolan. Dessutom ingår insatser på fritidsgården och mot föreningslivet.

Som ett komplement görs en mindre omfattande insats för elever vid tre skolor i Mölndal. Elever i år 6 på Eklandaskolan, Lindhagaskolan och Åbyskolan har erbjudits besök i det upplevelserumsom byggts upp i idrottsanläggningen Aktiviteten i centrala Mölndal. Övriga skolor med elever i år 6 inte har erbjudits någon insats. Detta innebär att projektets resurser har koncentrerats.

Tobaksförebyggande projekt i Uddevalla

Målet med det tobaksförebyggande projektet i Uddevalla finns nedtecknat i den projektansökan som lämnats till Statens folkhälsoinstitut och den lyder:

- *Att minska andelen ungdomar under 18 år som börjar röka eller snusa.*
- *Att erbjuda rökavvänjning till gymnasieelever samt patienter och övriga som primärvården kommer i kontakt med och som vill sluta röka eller snusa.*
- *Att skolorna efter 2004 skall ha utarbetat en policy för tobaksfrågor.*
- *Att fler caféer och restauranger i Uddevalla skall vara rökfria.*
- *Att tillgängligheten på tobak för ungdomar under 18 år skall minska.*

Projektet i Uddevalla är också ett brett samverkansprojekt där resurser erbjuds både till grund- och gymnasieskola. Eleverna i år 5–7 ska få klassbesök av en representant från ERG. På gymnasiet erbjuds rökavvänjning och årskurs 1 erbjuds dessutom tobakslektioner. Vuxna i elevernas omgivning – föräldrar, skolpersonal,

näringsidkare – informeras, utbildas och uppmuntras till att ta ansvar för att hjälpa till att minska ungdomarnas tobaksbruk.

Därutöver ska man initiera ett policyarbete i hela grundskolan gällande tobaksfrågor, arbeta med tillsyn av tobaksförsäljning och rökfria miljöer.

Jämförelse mellan de tre projekten

När man jämför målskrivningarna för de tre projekten med varandra kan man se att projektet i Mölndal är riktat mot en smalare målgrupp av ungdomar, elever i år 6, medan projektet i Uddevalla har en bredare målgrupp, år 5–7 och gymnasiet. Likaså har projektet i Kronobergs län, Järfälla och Gotlands kommuner en bredare målgrupp; elever mellan 11–16 år.

Metoderna för att nå dessa grupper är också delvis olika. I Mölndal satsar man på upplevelserum och i Uddevalla på klassbesök i år 5–7 med ERG och rökavvänjning på gymnasiet. Projektet i Kronobergs län, Järfälla och Gotlands kommuner har en ännu starkare koppling till ERG eftersom projektet är ett samarbete med organisationen.

Projekten liknar varandra i dess breda satsningar på vuxna och näringsidkare i elevernas närmiljö. I Mölndals projektansökan nämns också fritidspersonal och bildandet av ett kommunalt tobaksteam, vilket inte finns med i Uddevallas projektansökan eller i ansökan från ERG, Kronobergs län, Järfälla och Gotlands kommuner. I Uddevallas ansökan nämns också insatser inom primärvården, vilket i sin tur inte finns med hos de andra två projekten. I ansökan från ERG, Kronobergs län, Järfälla och Gotlands kommuner tas en massmediaplan upp vilken inte finns i de två andra ansökningarna.

Som synes är projekten till stora delar lika varandra, samtidigt som de har en del olikheter.

Frågeställningar

Utifrån den här redogörelsen – som visserligen är kortfattad med tanke på att en mer detaljerad redogörelse kommer i anslutning till presentationen av utvärderingens resultat – av de olika projektens mål, likheter och skillnader väcks följande frågor: Vad är de enskilda projektens starka och svaga sidor? Spelar metod och tillvägagångssätt någon roll eller är det av underordnad betydelse bara något görs? Kan några resultat skönjas av detta och vilka är i så fall av allmänt intresse för den som vill starta ett eget tobaksförebyggande projekt?

Utvärderingens uppläggning och metod

Forskningsstation Mösseberg har fått uppdraget att utvärdera tre olika tobaksförebyggande projekt. Som tidigare nämnts har projekten fått medel från Statens folkhälsoinstitut som även har finansierat utvärderingen via medel till projekten.

Våren 2003 fördes samtal med Mölndals och Uddevalla kommun om att utvärdera deras projekt och under hösten 2003 påbörjades samtal med det projekt som innefattar Kronobergs län, Järfälla och Gotlands kommuner. Vid det här laget fanns flera samordningsvinster i att göra en gemensam utvärdering av projekten och under vintern 2003–2004 beslutades att projekten inte bara skulle utvärderas var för sig, utan att även en övergripande analys av de tre projekten skulle göras.

Syftet

Genom att de tre utvärderingarna har kunnat synkroniseras med varandra har också detta skett med syftet. Alla tre utvärderingarna har ett gemensamt syfte, nämligen att:

Syftet med utvärderingen är att genom en främjande processutvärderingen ta fram kunskap om vad som främjar respektive hindrar projektet i dess utveckling, att tydliggöra metodens styrkor, svagheter och förutsättningar med sikte på att kunna använda metoden i flera kommuner och att undersöka olika målgruppers attityder till tobak och tobaksvanor.

För att uppnå syftet och de önskemål som uppdragsgivarna haft består det material som utvärderingen grundar sig på av både intervjuer och enkäter. Intervjuerna har gjorts med bland annat elever, skolpersonal, föräldrar, projektledare med flera. Enkäten har gått ut till skolelever. Mer om detta kommer senare.

Den främjande processutvärderingen har sin tyngdpunkt i att för projektägare (Mölndals kommun, Uddevalla kommun och Landstinget Kronoberg), Statens folkhälsoinstitut och andra i framtiden möjliga projektägare öka kunskapen. Med andra ord ligger inte tyngdpunkten på att under projektets gång öka kunskapen för

att på så sätt kunna göra eventuella justeringar av arbetssätt och metod. När denna rapport är klar är också projekttiden slut för de tre projekten. Ibland har processutvärderingar som syfte att under projekttiden återkoppla utvärderingsresultat till projektägarna och på ett mer tydligt sätt vara en del i processen (Boij 2002a och 2004a), men så är inte fallet i den här utvärderingen.

Att utvärdera ickehändelser med ett kort tidsperspektiv

Det är viktigt att ha i minnet att det är mycket svårt utvärdera effekter av förebyggande folkhälsoarbete på ett sådant sätt att man kan dra säkra slutsatser. Tidsperspektiven är oftast långa och inverkan av yttre faktorer kan vara stor. Experimentella studier med verkliga kontrollgrupper, där till exempel en grupp får del av en insats exempelvis rökavvänjning och kontrollgruppen inte får det, är sällan möjliga varken praktiskt eller etiskt. Att man i många fall dessutom utvärderar ickehändelser, till exempel att inte börja röka, gör arbetet än mer komplicerat. Denna begränsning har också från början tydliggjorts för uppdragsgivarna. Ett steg mot en experimentell uppläggning har dock tagits genom att grundskoleelever i Hässleholm har fått tjäna som kontrollgrupp i enkätundersökningen, men i den kvalitativa delen har inte något sådant försök gjorts.

Ytterligare en komplicerande omständighet är att Statens folkhälsoinstitut som finansierar utvärderingen vill ha slutrapporten innan projekttiden är slut. Projekten avslutas under våren och sommaren 2005 och rapporten ska vara klar redan i slutet av april 2005. Det innebär att för att hinna göra sammanlagt drygt 70 intervjuer, samla in över 2 800 enkäter, bearbeta och analysera resultaten samt skriva rapport enligt de överenskomna utvärderingsplaner, har de första intervjuerna påbörjats i slutet av september 2004 och de sista avslutats i februari 2005. Att datainsamlandet påbörjats redan under början av projektets andra år (hösten 2004) kan betyda att varken metodernas styrka eller svagheter blivit riktigt tydliga. Dessutom ligger antagligen resultaten av projekten, att minska tobaksbruket, för ungdomarnas del längre fram i tiden än utvärderingens period. Kanske hade en annan tidsplan för datainsamlingen delvis kunnat motverka denna komplikation, men det går inte att komma ifrån att kraven på när rapporten ska vara klar till viss del kan försämra möjligheten för projekten att hinna nå goda resultat.

Det faktum att projekttider ofta är korta och dess effekter/resultat kan ligga långt fram i tiden och att tiden för utvärdering dessutom oftast är i anslutning med projektet är mycket vanligt och inte alls unikt för de här tre projekten. För att kompensera de korta perioderna för utvärdering vore det ur forskningssynpunkt värdefullt att också kunna göra utvärderingar några år efter projektslut.

Utvärderingens delar

Utvärderingen består av två delar: en kvantitativ och en kvalitativ del. *Den kvantitativa delen* består av en longitudinell enkätundersökning om skolelevers tobaksvanor och attityder till tobak. Den första mätningen genomfördes hösten 2003 som en baslinjemätning bland elever i år 6 i Mölndal och Uddevalla. I Uddevalla genomfördes den dessutom bland elever i årskurs 1 på gymnasiet. Resultaten från baslinjemätningen återfinns i rapporten ”Skolelevers tobaksvanor” (Boij 2004b) och de tidigare resultaten redogörs bara i den här rapporten när jämförelser görs. För den som är intresserad av resultaten i sin helhet finns rapporten för beställning hos Forskningsstation Mösseberg.

I utvärderingen ingår att studera eventuella skillnader i tobaksbruk och attityder samt om dessa skulle kunna härledas till de insatser som gjorts i projektet, därför valdes Hässleholms kommun ut som jämförelsekommun för grundskoleeleverna. I Hässleholm har enkätundersökningen gjorts på samma sätt och vid samma tidpunkt som för Mölndals och Uddevallas grundskoleelever. Genom att para ihop svaren på individnivå från 2004/2005 med de svar som getts 2003 kan även små förändringar skönjas och de kan även jämföras med jämförelsegruppen (eleverna i Hässleholm). Den andra mätningen gjordes i januari 2005 för grundskoleelevernas del och under hösten 2004 för gymnasieelevernas del.

År 2003 ansvarade Infomera i Falköping till största delen för inmatningen av enkäterna till en datafil och 2004/2005 ansvarade de för all inmatning.¹ Anita Boij, biträdande forskningschef och teologie doktor, har varit ansvarat för hela utvärderingen och även gjort databearbetning, analys och rapportskrivande. Anna-Karin Metz, projektassistent och socialantropolog, har gjort samtliga intervjuer och även skrivit ut dem. Hon har även bearbetat ett 25-tal intervjuer och skrivit några beskrivande avsnitt i kapitlet om projektet i Kronobergs län, Gotlands och Järfälla kommuner. Hugo Westerlund, VD, forskningschef och filosofie doktor, har gjort datakörningarna på hela enkätmaterialen och skrivit ett avsnitt i slutkapitlet, ansvarat för kvalitetsgranskning samt varit metodologiskt stöd.

Projektet i Kronobergs län samt Järfälla och Gotlands kommuner valde att låta Ingrid Edvardsson från Landstinget Kronoberg göra enkätundersökningen. Resultaten från den undersökningen finns också med i den här rapporten för att ge en helhetsbild av de enkätundersökningar som gjorts.

Den kvalitativa delen har helt utförts av forskningsstation Mösseberg och består av intervjuer, både enskilda och i grupp, med elever, lärare, projektledare i alla tre projekten. I Uddevalla har intervjuer även gjorts med skolsköterskor, i Mölndal

¹ Infomera är en verksamhet i föreningen Det finns bruk för alla i Falköping. Föreningen bedriver verksamhet för alla som vill ha en meningsfull sysselsättning, men främst för långtidsarbetslösa. Föreningen har nära kopplingar till Forskningsstation Mösseberg i och med att forskningsstationen medverkat i olika utvärderingar av verksamheten sedan 1997 (Westerlund & Bergström 1997).

med fritidsgårdspersonal och i Kronobergs län, Järfälla och Gotlands kommuner med föräldrar och rektorer. För att kunna jämföra de olika projekten med varandra har de flesta frågor som ställts i intervjuerna varit desamma i de tre projekten. Vissa frågor har också varit unika för de enskilda projekten, eftersom de inte helt och hållet liknar varandra.

Enkätundersökningen

I det här avsnittet diskuteras enbart frågor om urval, utformning med mera som rör den enkätundersökning som Forskningsstation Mösseberg genomfört. Redogörelsen om metod och tillvägagångssättet för enkätundersökningen i Kronobergs län, Järfälla och Gotlands kommuner finns i det kapitel som skrivits av Ingrid Edvardsson.

Urval

För att få ett tillräckligt stort material för att kunna göra jämförelser och få statistiskt hållbara resultat beslutades att göra en totalundersökning, vilket innebär att alla elever i år 6 i de tre kommunerna (Hässleholm, Mölndal och Uddevalla) och årskurs 1 på gymnasiet (Uddevalla) fått möjlighet att svara på enkäten hösten 2003. Under läsåret 2004/2005 fick samma elever, som nu var ett år äldre och gick i år 7 i grundskolan respektive årskurs 2 på gymnasiet, möjlighet att delta i undersökningen. Den variation som kan finnas mellan första och andra mättillfället är de elever som bara funnits med vid ett mättillfälle.

På grund av de flesta elevers relativt låga ålder då de gick i år 6 tillsändes målsmännen för ett informationsbrev om undersökningen (se bilaga 1). I brevet gavs information om undersökningen, dess frivillighet och anonymitet. Vid det andra mättillfället gjordes bedömningen att eleverna som nu gick på högstadiet var så pass gamla, i och för sig bara ett år äldre än vid första enkätinsamlingen, att de själva kunde ta ställning till om de ville delta i undersökningen eller inte. Enkäten innehåller inte heller några frågor av känslig karaktär som skulle kunna göra att ett godkännande från målsman skulle vara nödvändigt.

Enkätens utformning

Vid utformandet av enkätfrågorna har stor hänsyn tagits till mellanstadieelevernas ålder, vilket innebär att den för gymnasieeleverna kan upplevas som väl enkel. Fördelen med att kunna jämföra elever i olika åldrar har dock övervägt nackdelarna. Elevernas ålder har också påverkat enkätens omfång. Det har varit viktigt att hålla

nere antalet frågor för att göra det möjligt för grundskoleeleverna att orka och hinna svara på dem och för att få en hög kvalitet i svaren.

För att kunna göra en longitudinell undersökning på individnivå har frågor om vilken skola eleverna går på, kön, födelsedag och födelsemånad ställts. På så sätt kan enkäter från september 2003 kopplas samman med enkäter från läsåret 2004/2005 utan att elevernas namn eller personnummer behöver lämnas ut. I detta sammanhang är det viktigt att poängtera att forskningsstationen lyder under sekretesslagen och att uppgifter där enskilda individer kan identifieras inte lämnas ut.

Utifrån tidigare undersökningar finns kunskap om att bland annat trivsel i skolan och alkoholvanor samvarierar med tobaksbruk. Därför ställdes några frågor om detta i enkäten. I folkhälsoinstitutets tobaksundersökning (Marklund & Törnell 1996) och i forskningsstationens hälso- och drogvaneundersökningar (Boij 2003a och 2003b) finns samband mellan attityder och tobaksvanor varför det var av värde att ställa en rad frågor om elevernas attityder till tobak. Eftersom undersökningen ingår i utvärderingen av tobaksprojektet ställdes även vid det första mättilfället några frågor om elevernas syn på tobaksundervisningen i skolan. Slutligen ställdes frågor om elevernas tobaksvanor (se bilaga 2). Dessa frågor är i stort sett hämtade från CAN:s undersökning om sjätteklassares drogvvanor. Det är dock viktigt att poängtera att även om olika frågekonstruktioner hämtats från olika undersökningar är inte syftet med enkäten att helt och hållet genomföra en enkätundersökning i CAN:s eller folkhälsoinstitutets anda. Frågorna har istället anpassats efter syftet med utvärderingen och utifrån forskningsstationens egen kunskap och erfarenhet av liknande undersökningar.

I huvudsak är frågorna i enkäten slutna, det vill säga att det finns givna svarsalternativ att välja mellan, men i slutet av enkäten ges också möjlighet att komma med egna kommentarer. Enkätfrågorna vid de båda mättilfällena har i stort sett varit desamma förutom att de frågor som vid första mättilfället handlade om skolans tobaksundervisning till det andra mättilfället byttes ut mot frågor om synen på projektet. På så sätt kan även projektets genomslagskraft mätas. De avvikande frågorna från år 2003 finns i bilaga 3.

Enkäten och det följebrev som hörde till den, testades innan första mättilfället på några elever i jämförbar ålder för att pröva om frågorna var lätta att förstå, om svarsalternativen var tydliga med mera. Efter denna testning har några få korrigeringar gjorts i enkäten och följebrevet.

Genomförande, bearbetning och analys

Tillsammans med uppdragsgivarna bestämdes vid båda mättilfällena en gemensam vecka för genomförandet av undersökningen. De enskilda kommunerna bestämde

sedan under vilken dag i veckan undersökningen skulle ske utifrån de lokala förut-sättningarna. Därefter fick varje skola bestämma under vilken tid ifyllandet av enkäten skulle ske. Detta för att komma ifrån att eleverna skulle kunna prata ihop sig om enkäten, hur de hade svarat och skulle svara.

Till det material som kommunerna fick hörde, förutom enkäten, ett följebrev som undertecknades av forskningsstationen tillsammans med någon representant i kommunen. Orsaken till detta förfarande var att ge undersökningen en större legitimitet. Dessutom fick klasslärarna ett brev med råd inför medverkandet i undersökningen och en klassrapport att fylla i om frånvaro och dess orsaker. Materialet har kopierats och distribuerats till skolorna via projektledarna eller motsvarande, som också samlat in enkäterna och skickat dem vidare till forskningsstationen.

Bearbetningen av enkäterna, inmatning av svaren till en datafil, skedde hösten 2003 till största delen med hjälp av Infomera, Falköping. Till viss del hjälpte även personal på Forskningsstation Mösseberg till. Vintern 2004/2005 gjordes all inmatning av Infomera. Därefter har materialet analyserats med hjälp av dataprogrammet SPSS (Statistical Package for the Social Sciences) och med hjälp av olika statistiska metoder. De statistiska analyserna gjordes med statistikprogrammet SPSS (Statistical Package for the Social Sciences), version 11.0.1 och 11.5. Skillnader mellan olika variabler har testats med *t*-test för oberoende mätningar och Chi-två. Skillnader i kontinuerliga variabler mellan olika tidpunkter testades med *t*-test för parade mätningar (vid approximativt normalfördelade data) samt med Wilcoxon's test, som är den icke-parametriska motsvarigheten. Med signifikant i texten avses skillnader som är statistiskt säkerställda på 5 %-nivån, det vill säga med ett *p*-värde under 0,05.

Svarsfrekvens och bortfall

Svarsfrekvensen vid de båda datainsamlingstillfällena har varit god, se tabell 1. Lägst svarsfrekvens hade Hässleholms kommun hösten 2003 och högst svarsfrekvens hade Mölndals kommun hösten 2003. Totalt har 2 801 enkäter lämnats in hösten 2003 och 2 886 enkäter lämnades in i hösten 2004/januari 2005. De siffror som finns i tabell 1 på totala antalet elever i de olika kommunerna grundar sig på de uppgifter som de olika skolkontoren lämnat.

Tabell 1. Svarsfrekvens år 2003 och 2004/2005 för grundskola och gymnasium. Antal och procent.

	2003			2004/2005		
	Svarande		Totalt	Svarande		Totalt
	Antal	Procent	Antal	Antal	Procent	Antal
Hässleholm	502	68,8	730	666	91,7	726
Mölndal	745	91,3	816	702	79,1	887
Uddevalla, grundskola	567	75,6	751	599	77,8	770
Uddevalla, gymnasium	987	70,8	1393	919	78	1177

Överlag är svarsfrekvensen god och det innebär att det går att uttala sig om hela grupperna elever i år 6 och 7 i grundskolan och årskurs 1 och 2 på gymnasiet i de medverkande kommunerna. En anledning till den höga svarsfrekvensen är säkerligen att undersökningen är en klassrumsenkät och själva situationen gör att många svarar. Trots att det påtalas på flera sätt att medverkan i undersökningen är frivillig, kan man ändå tänka sig att en gruppeffekt uppstår: ”Eftersom alla andra svarar, så svarar jag också”.

Det bortfall som finns kan dock kräva ytterligare förklaring. I så gott som alla empiriska undersökningar finns ett bortfall. Ofta skiljer man på om bortfallet varit externt, det vill säga om vissa inte svarat alls på enkäten eller om det varit internt, att det finns vissa frågor som få har svarat på. Man brukar också tala om huruvida bortfallet är systematiskt, om det finns några frågor eller frågeområden som få besvarat eller att vissa personer systematiskt avstått från att svara på en del frågor. Bortfallet kan också vara osystematiskt, att det inte finns något mönster i bortfallet.

I den här undersökningen finns framför allt ett *externt systematiskt bortfall*. Det innebär att det i huvudsak är hela klasser som inte svarat på enkäten. Det kan bero på att klasserna varit på PRAO eller haft någon annan aktivitet som gjort att de inte haft möjlighet att svara på enkäten. Bortfallet kan också bero på att den ansvarige läraren inte låtit klassen svara på enkäten av olika skäl. Däremot är det väldigt ovanligt att någon elev som haft möjlighet att svara på enkäten inte gjort så och det framgår av de klassrapporter som lärarna lämnat in.

I klassrapporterna fick lärarna också fylla i hur många elever som var frånvarande vid undersökningstillfället och orsaken till deras frånvaro. Av de klassrapporter som fyllts i framgår att ungefär hälften (54 %) av de frånvarande var sjuka, 16 % var lediga och 16 % hade inte angett någon orsak och 12 % hade annan undervisning. CAN har vid ett par tillfällen låtit de elever som varit frånvarande när de genomfört sina drogvanundersökningar fylla i enkäten vid ett annat tillfälle. Deras studier över vilka som varit frånvarande visar att i år 6 fanns inga större skillnader mellan de som varit med eller varit frånvarande. I år 9 däremot fanns bland de som var frånvarande vid undersökningstillfället en större konsumtion av alkohol, narkotika och tobak. Skillnaden var dock bara med några procentenheter (Andersson m.fl. 1999). Det är möjligt att det även i den här undersökningen finns skillnader mellan de som deltagit i undersökningen och de som var frånvarande. Särskilt kan det gälla för gymnasiet i Uddevalla.

När det gäller det *interna bortfallet*, alltså svarsfrekvensen på olika frågor har varken ett systematiskt eller osystematiskt bortfall kunnat skönjas.

Matchning av enkäterna

I den del av rapporten där kommunerna beskrivs var för sig, har vi som regel valt att redovisa svarsfördelningar med gruppmedelvärdena från de bägge mättillfällena *för alla individer som svarade vid respektive tillfälle*. Detta gör att de värden som anges ligger så nära populationsvärdena som möjligt vid bägge tillfällena, det vill säga att de är så ”sanna” som det går. Läsaren ska emellertid vara medveten om att detta kan göra det svårare att tolka *skillnader mellan tillfällena* eftersom skillnader även kan bero på att grupperna med svarande kan ha förändrats mellan tillfällena och inte bara på att individer har förändrats. Elever som svarade på första enkäten kan ha flyttat eller slutat vid andra tillfället, alternativt av någon anledning kommit att tillhöra bortfallet vid andra tillfället. Svarande vid andra tillfället kan på samma sätt vara individer som inte svarat vid första tillfället.

Alternativet hade varit att redovisa fördelningar och medelvärden enbart för de individer som svarade vid bägge tillfällena. Eftersom endast drygt hälften av svaren kunnat paras ihop – främst beroende på att många utelämnat den information som krävs för sådan hopparring – så har den metoden dock i första hand använts i den del av rapporten där förändringar jämförs mellan kommuner i avsikt att studera differentiella effekter av projekten. I de enstaka fall där resultaten är hämtade från hopparringen i kommunredogörelserna anges detta i texten.

I slutkapitlet görs jämförelser mellan interventionskommunerna Mölndal och Uddevalla och jämförelsekommunen Hässleholm. Dessa jämförelser bygger på de elevenkäter som matchats ihop. Jämförelse av utveckling av attityder och kunskaper har skett med ANOVA (variansanalys) för upprepade mätningar. Teoretiskt sett skulle detta kunna vara problematiskt, då ANOVA är en så kallad parametrisk metod och de bägge studerade indexen avviker från normalfördelningen genom att vara tämligen snedfördelade. Praktisk erfarenhet visar emellertid att testet är relativt okänsligt för avvikelser från normalfördelningen, varför bedömningen har gjorts att ANOVA kan användas i denna studie. Jämförelser i utveckling av rökvanor och snusvanor har testats med Fisher’s exakta test.

Vem är rökare?

En viktig fråga i den här typen av undersökningar är definitionen av begreppet rökare på grund av att olika undersökningar har olika definitioner. Frågan kan tyckas självklar, att alla som röker är rökare, men ska man betraktas som rökare oavsett om man röker varje dag eller bara på fester? Beroende på hur frågan ställs i en enkätundersökning förändras också innebörden av begreppet rökare. CAN använde i sin undersökning 2001 om sjätteklassares drogvanor den här frågan: ”Röker du?” och frågan hade fyra svarsalternativ: ”Ja”, ”Nej, har slutat”, ”Nej, har

bara prövat” och ”Nej, har aldrig rökt”. Därefter ställs en fråga till rökarna om hur ofta de röker. I den här undersökningen används samma frågor och svarsalternativ för att kunna göra jämförelser med CAN:s undersökningar bland sjätteklassare. För att också kunna göra jämförelser mellan grundskole- och gymnasieelever har samma frågekonstruktion använts i enkäten för gymnasieeleverna.

Nackdelen med den valda frågekonstruktionen är att CAN har en annan konstruktion för niondeklassare. På frågan ”Röker du?” finns för niondeklassarna åtta svarsalternativ: ”Nej, har aldrig rökt”, ”Nej, har bara prövat”, ”Nej, har slutat”, ”Ja, varje dag”, ”Ja, nästan varje dag”, ”Ja, men bara vid veckosluten”, ”Ja, men bara när jag är på fest” och ”Ja, men bara ibland”. De tre första nejalternativen visar vilka som inte röker och de fem jaalternativen vilka som röker och hur ofta de röker. De två frågorna om ”Röker du?” och ”Hur ofta röker du?” har alltså slagits samman till en fråga. Skillnaderna i frågekonstruktionerna är säkerligen förståelig med tanke på att få sjätteklassare röker och att svarsalternativen därför väl kan täcka in deras vanor. Bland niondeklassarna finns det däremot fler rökare och det kan då vara av värde att mer detaljerat kartlägga deras rökvanor. Men frågekonstruktionen får konsekvenser för svarsfördelningen. Det är troligt att om man använder frågekonstruktionen för sjätteklassare finns det en del som inte ser sig som rökare på grund av att de bara röker ibland eller på fester. Det får till följd att frågan kan få en lägre andel rökare än om frågekonstruktionen för niondeklassare använts.

Om man som läsare jämför olika undersökningar med varandra utan att tänka på hur frågan är konstruerad kan det innebära att den ena undersökningen har lägre siffror än den andra och att det kan leda till att läsaren börjar fundera över vilken undersökning som är mest trovärdig. Det är därför av vikt att veta att beroende på hur frågan om rökning är ställd kan svarsfrekvenserna bli olika och att det inte är någon felräkning eller feltolkning. Här får man som forskare göra ett val av vilken frågekonstruktion man vill använda beroende på syftet med undersökningen, svarsgruppens ålder och vilka andra undersökningar som man vill göra jämförelser med. I den här undersökningen gjordes valet hösten 2003 att använda den frågekonstruktion som CAN också använde för sjätteklassare i hela undersökningen.

I rapporten talas det också om tobaksbrukare eller tobaksanvändare och med det åsyftas de som röker och/eller snusar.

Metod- och materialdiskussion

En fördel med att göra en enkätundersökning som bearbetas kvantitativt är möjligheten att kunna samla in stora material och som i det här fallet kunna få en samlad bild av en hel årsgrupps tobaksvanor och attityder till tobak. Till nackdelarna hör

att trots att materialet ger en bredd, är det svårt att få ett djup. Det är lättare att få svar på hur många som till exempel röker respektive inte röker än att få svar på varför unga människor börjar röka trots att de ofta har en god kunskap om faran med rökning. Denna brist uppvägs till viss del av att frågor om attityder kommer att penetreras djupare i utvärderingens kvalitativa del, men frågan är ändå för stor för att helt rymmas inom ramen för den här studien.

En annan fråga som också bör lyftas fram är fördelarna och nackdelarna med en klassrumsenkät. CAN har valt att i sina undersökningar göra klassrumsenkäter (se t.ex. Andersson m.fl. 2000), medan folkhälsoinstitutet har valt att i Marklunds och Törnells undersökning (1996) göra en postenkät. Fördelen med en klassrumsenkät är att målgruppen så att säga redan finns på plats, vilket ökar svarsfrekvensen. En postenkät kräver ofta minst ett påminnelsebrev för att få en tillräckligt hög svarsfrekvens (åtminstone mer än 60 %). Folkhälsoinstitutets undersökning (Marklund & Törnell 1996) fick dock en hög svarsfrekvens (89 %) efter två påminnelsebrev. Till fördelarna med en klassrumsenkät hör också att den är billig i distribution. Även om ekonomi inte hör till de faktorer som bör styra forskning är det ofrånkomligt att det också tillhör realiteten att väga in den i frågan om metod- och materialval. En nackdel med en klassrumsenkät är att det kan finnas ett grupptryck som innebär att även den som kanske egentligen inte ville svara på enkäten gör det för att alla andra gör det. På det sättet finns det en risk att frivilligheten i deltagandet minskar. En annan nackdel är att det finns en risk att man inte tycker att den egna anonymiteten skyddas tillräckligt i en klassrumssituation, eftersom någon i bänken bredvid kanske kan se hur man svarar. Dessa nackdelar har dock en postenkät också. Som forskare kan man inte veta något om situationen där en postenkät besvaras och den situationen kan rymma större eller mindre grupptryck och anonymitet än en klassrumsenkät.

Sammanfattningsvis kan man säga att både post- och klassrumsenkäter har sina fördelar och nackdelar och att det som till sist blir avgörande är praktiska omständigheter, egna erfarenheter från tidigare undersökningar och upparbetade rutiner.

Kan man då lita på att svaren är sanningsenliga? I den här typen av undersökningar, som innehåller en del känsliga frågor om tobaks- och alkoholvanor, går det inte att utesluta att en del elever gör en underrapportering av sitt droganvändande och att de redovisar en för låg konsumtion. Det går inte heller att utesluta det motsatta, en överrapportering (se Andersson m.fl. 1999). En underrapportering kan dels bero på att eleverna svarar på det sätt som de uppfattar är "socialt önskvärt", det vill säga att unga människor inte ska använda tobak, alkohol eller andra droger. Den kan dels bero på att eleverna inte litar på att deras anonymitet kan garanteras. Orsaken till överrapportering kan vara att en del elever uppfattar det som "häftigt" att röka eller snusa och att ha prövat på mer än vad de verkligen har

gjort. Även om både under- och överrapportering kan förekomma är det inte rimligt att anta att de tar ut varandra, utan en viss osäkerhet kvarstår. Det är också möjligt att eleverna minns fel och tror att en händelse inträffat vid en annan tidpunkt än vad som var fallet (se Wärnerud m.fl. 1993). Detta är aktuellt för frågor i undersökningen där uppskattningar ska göras bakåt i tiden om exempelvis tobaksundervisning under förra läsåret.

Däremot är det få enkäter som uppenbart fyllts i på skoj, fyllts i delvis, där eleven verkar ha tröttnat eller inte haft tillräckligt med tid för att svara klart. Endast några få sådana enkäter har påträffats i hela materialet. De har bara matats in tills det blivit uppenbart att eleven överdrivit eller slutat svara. Beslutet om någon enkät skulle tas bort har tagits av forskaren på grundval av hur enkäten fyllts i. Överlag verkar eleverna istället varit mycket måna om att svara sanningsenligt och fullständigt, trots att enkäten varit omfattande och känslig.

Det kan även förekomma fel i själva inmatningen, 1 blir 11 till exempel. För att i möjligaste mån undvika denna typ av fel har materialet kontrollerats både för hand och med datorstöd. Ett fåtal fel av detta slaget har hittats och korrigerats. Detta innebär att de kodningsfel som kan kvarstå i det närmaste är försumbara.

Ett annat problem i samband med enkätundersökningar är om frågorna verkligen svarar på det som är avsett. Är de frågor som till exempel ställts om kunskap om tobak (se bilaga 2) verkligen ett bra mått på kunskap? Även om de flesta frågorna använts i tidigare undersökningar är det inget som nödvändigtvis borgar för deras kvalitet. Det finns alltid en risk för att dåligt formulerade frågor reproduceras i nya undersökningar utan någon större eftertanke.

I jämförelse med andra liknande undersökningar kan man anta att resultaten är likvärdiga eller i vissa fall bättre. De svagheter, men de svagheter som finns i alla enkäter med känsliga frågor kan inte sägas vara eliminerade.

Intervjuerna

Forskningsstation Mösseberg har genomfört den kvalitativa delen av utvärderingen i alla tre projekten. Intervjuerna har gjorts under perioden september 2004 till och med februari 2005. Alla intervjuer har varit semistrukturerade, det vill säga att i förväg har ett antal frågor tagits fram, men beroende på intervjun har någon fråga inte ställts och andra frågor – framför allt följdfrågor – har tillkommit. I det här avsnittet förs resonemang av mer allmän art som kan gälla för alla tre projekten. Mer specifika redogörelser för de olika projekten förs först i samband med resultatredovisningarna.

Val av intervjuform

I utvärderingen har två olika intervjuformer förekommit; enskilda intervjuer och fokusgruppintervjuer.

Fokusgruppintervjuer har skett med lärare i alla tre projekten, fritidsgårdspersonal i Mölndal, med skolskötorskor i Uddevalla samt med föräldrar, rektorer och styrgruppen i projektet i Kronobergs län, Järfälla och Gotlands kommuner. Fokusgrupperna har haft fyra till sex deltagare exklusive intervjuaren. De flesta grupper har varit tillfälligt sammansatta med till exempel lärare som kanske i vanliga fall inte arbetar tillsammans dagligen, men som ändå känner varandra genom att de arbetar på samma skola eller träffas på studiedagar. De frågor som stått i fokus för intervjun är deltagarnas uppfattningar om det aktuella projektet och attityder till tobak. På så sätt lämpar sig fokusgrupper väl, eftersom datainsamlingen sker i interaktionen mellan gruppdeltagarna och ämnet är i förhand valt av forskaren (Wibeck 2000). Dock har inte interaktionen i sig studerats och analyserats.

Fördelen med att välja fokusgruppintervjuer som metod är att själva interaktionen i gruppen kan vara ett stöd i att få fram deltagarnas synpunkter och uppfattningar. Till exempel kan en synpunkt som framförts av någon i gruppen vidareutvecklas av en annan deltagare eller ett kort svar från någon kan få en följdfråga av en annan deltagare. En nackdel med alla former av gruppintervjuer är den inverkan gruppen har på de enskilda individernas åsikter. Gruppdynamiken kan innebära att en person innan intervjun har tänkt att till exempel informationen om projektet varit ganska bra, men när de andra säger att den varit dålig, så antar man de andras uppfattning eller avstår från att uttrycka åsikter som inte delas av gruppen.

Fokusgruppintervjuer har valts för alla över 16 år och där det funnits möjlighet att göra grupper. Till exempel går det inte att göra fokusgruppintervjuer med projektledare eftersom de varit för få i varje projekt eller för geografiskt utspridda. Skälet till att inte göra fokusgruppintervjuer med de yngre eleverna var att tidigare erfarenheter från Forskningsstation Mössebergs arbete visat att det varit ganska svårt att få grundskoleelever att delta aktivt i fokusgruppintervjuer och att datamaterialet därmed blivit förhållandevis tunt. Dessutom antogs att det skulle vara svårare för yngre elever att i en grupp hävda sin egen inställning till tobak än vad det skulle vara för äldre, på grund av att barn och yngre tonåringar fortfarande är inne i ett sökande efter identitet och till den hör attityder och värderingar. Däremot är det mer troligt att äldre tonåringar (i det här fallet mellan 17 och 18 år) och vuxna även i en grupp har lättare att stå för sin åsikt även om det inte stämmer med övriga gruppens åsikter.

Urval, genomförande och analys

Ett gemensamt *urvalskriterium* för intervjuerna i alla tre projekten har varit att de som deltagit i intervjuerna skulle ha kommit i kontakt med projektet. Däremot kan graden av delaktighet ha varierat både mellan och inom de olika projekten. Där det varit möjligt har ett annat urvalskriterium varit att både tjejer och killar skulle finnas med. Det har dock inte varit möjligt för alla kategorier av informanter. Till exempel är skolsköterskor oftast kvinnor, men i elevintervjuerna har detta varit fullt möjligt.

För eleverna har ytterligare ett urvalskriterium tillkommit och det är att de ska vara verbala och med det menas att de ska ha lätt att prata i grupp eller enskilt. Det är inte enkelt för en i klassrummet tyst elev att i en intervjusituation plötsligt börja bli mångordig. Även om detta har varit ett önskemål har inte alla elever varit så pratsamma. Man kan tänka sig att den ovana situationen har varit hämmande för en del ändå. Däremot är det inte troligt att kriteriet nödvändigtvis har påverkat utfallet. Det finns inte så mycket som talar för att verbala elever skulle använda tobak mindre eller ha mer negativa attityder till tobak.

Forskningsstationen har både via brev och telefon gett instruktioner om urvalet till de projektledare som hjälpt till att boka in intervjuer. Det har poängterats att det varit viktigt med en variation av åsikter, så att inte bara de informanter väljs ut som är positiva till projektet. Om detta hörsammats är dock svårt att uttala sig om.

Överlag har *tillvägagångssättet* för att få till stånd intervjuerna varit detsamma i alla tre projekten. Först har urvalet diskuterats med projektledaren för att få veta vilka skolor som deltagit i projektet. Därefter har beslut tagits av forskningsstationen om vilka skolor som ska delta och i vissa fall vilka personer. Sedan har rektorerna tillfrågats om möjlighet att sammankalla lärarintervjuerna. Erfarenheter från andra utvärderingar som Forskningsstation Mösseberg genomfört och som berört skolan visar att det är svårt att få lärare att delta i intervjuer om inte tydliga incitament finns för att delta, till exempel ekonomiskt bidrag till arbetslaget. När så inte varit fallet har det bästa sättet varit att rektorerna tillfrågat lärarna om att delta i intervjuer. På så vis har intervjuerna legitimerats och fler lärare deltagit i intervjuerna (se Boij & Fors 2004). Genom rektorerna eller lärarna har även de äldre eleverna valts ut och bokats in för intervjuer. Forskningsstationen har tillhandahållit informationsbrev om utvärderingen för utdelande till alla som skulle delta i utvärderingen.

För de yngre eleverna (mellanstadieelever) har *tillvägagångssättet* varit annorlunda. Forskningsstation Mösseberg har genom de aktuella skolorna fått namn, adress och telefonnummer till elever som de utifrån ovan nämnda kriteriet ansett vara lämpliga att tillfråga om att delta i utvärderingen. Först har målsman fått ett brev om utvärderingen, några dagar senare har målsman via telefon tillfrågats om de tillåter att deras barn deltar i utvärderingen. Om målsman svarat ja har också

eleven tillfrågats via telefon. Genom detta förfarande har föräldrarna inte bara givit sitt medgivande, utan de har också fått information om vad deras barn deltar i. Själva urvalsprocessen har gått till lite olika beroende på projekt. Mer om detta finns att läsa i kapitlen för de olika projekten.

Intervjuerna har i huvudsak ägt rum i på de skolor där eleverna, lärarna och föräldrarna hör hemma. Platsen för intervjuer med övriga involverade, som till exempel projektledare, rektorer, ledningsgrupper, har varierat. En del har varit på någon skola, andra i kommunhus eller liknade.

De enskilda elevintervjuerna har i genomsnitt varit 30–45 minuter långa och gruppintervjuerna samt enskilda intervjuer med vuxna har varit cirka 90 minuter långa. Genomgående för alla intervjuer är att följande ämnesområden tagits upp:

- Attityder till tobak
- Egna och omgivningens tobaksvanor
- Den ordinarie tobaksundervisningen på skolan och synen på denna
- Synpunkter på projektet och dess verksamhet

I bilaga 4 finns en intervjuguide från elevintervjuerna. I stort sett har de flest intervjuerna innehållit samma frågor. De frågeområden som sett lite olika ut är de som handlat om projekten, eftersom projekten delvis varit olika. Beroende på vem eller vilka som intervjuats har också de olika frågeområden berörts mer eller mindre utförligt. Alla intervjuer har spelats in med hjälp av MD-spelare. Sedan har intervjuerna skrivits ut, dock inte i sin helhet. Ett sådant förfarande skulle innebära att en intervju på cirka 90 minuter genererade mellan 15 och 20 maskinskrivna sidor. Med tanke på att utvärderingen totalt innehåller 75 intervjuer skulle det fullständigt utskrivna intervjuer resultera i ett analysmaterial på över 1 100 A4 sidor med text. En sådan stor mängd text hade nästan blivit omöjlig att analysera kvalitativt. Därför har intervjuerna enbart skrivits som stödord och nyckelfraser, vilket i sig innebär att ett urval av vad som är väsentligt redan valts ut av den som skrivit ut intervjuerna.

För att den här typen av utskrifter ska kunna spegla det väsentliga i intervjuerna har noggranna genomgångar gjorts om hur utskriften ska gå till. Flertalet av intervjuer har skrivits ut av intervjuaren, vilket betyder att intervjuaren först varit delaktig i samtalen kring vilka frågor som ska ställas, gjort intervjuerna och därefter gjort utskriften. Därpå har samtal förts mellan intervjuaren och ansvarig utredare om intervjuarens reflektioner kring intervjuerna och dess innehåll för att på så sätt kunna överföra intervjuarens kunskaper och förståelse till analysen.

De utskrivna intervjuerna har sedan bearbetats och analyserats med hjälp av dataprogrammet N6 (tidigare hette programmet NUD*IST och förkortningen

står för Non-numerical Unstructured Data * Indexing, Searching, Theorizing). Med datastöd har intervjuerna tematiserats under teman som ”attityder till tobak”, ”tobaksundervisning” och ”projektet”. Både intervjuerna och de olika kategorierna har lästs igenom flera gånger för att fånga nyanser och detaljer, likheter och skillnader.

För att läsaren ska få en inblick i intervjuerna finns en hel del citat med i rapporten. Efter varje citat står en intervjubeteckning, till exempel ”Uelev 2gr”. Bokstaven U står för Uddevalla, ordet elev talar om att citatet härstammar från en enskild intervju med en elev, siffran 2 att det är intervju nummer 2 och slutligen står bokstaven gr för att eleven går i grundskolan. Förkortningen gy betyder att eleven går i gymnasiet. Citaten från grupper anges genom att ordet ”grupp” finns med i beteckningen. Detta kan tyckas vara ett klumpigt sätt att anonymisera citat på, men fördelen är att det både ger läsaren en kunskap om från vilken ort citatet kommer och vilken grupptillhörighet personen har, utan att för den skull röja informantens identitet. Genom att inte enbart beteckna en intervju som till exempel ”mellanstadielev” utan också ge den ett ordningsnummer kan läsaren också se att citaten inte bara kommer från en individ eller en grupp.

Metod- och materialdiskussion

Det kan vara lätt för den som inte är så insatt i kvalitativ metod att fundera över om till exempel tio enskilda intervjuer med mellanstadielever och fem gruppintervjuer med gymnasieelever i Uddevalla överhuvudtaget säger något om elevernas syn på tobak och på projektet. Styrkan med kvalitativ metod och analys ligger i dess djup och inte dess bredd. Med djup åsyftas här att man kan få ingående kunskap om hur de intervjuade ser på tobak, deras attityder och vanor, men att bredden; hur många som tycker likadant kan inte så enkelt framgå i ett intervjusammanhang. Intervjuerna, i de olika områdena var för sig och tillsammans, ger en detaljrik bild av olika individers och gruppers tänkande. Tillsammans med enkätmaterial ges både ett djup och en bredd i utvärderingen. Man kan utan överdrift säga att om den ena eller andra metoden för datinsamling och analys valts bort, av exempelvis ekonomiska skäl, hade utvärderingen haltat och många frågor kring projekten, tobak och attityder hade förblivit obesvarade.

Forskningseffekter

Det finns vid de flesta former av datainsamling risk för forskningseffekter. Vid den här formen av materialinsamling, när utvärderaren träffar deltagarna i en studie,

behöver man ta med i beräkningen att det kan förekomma en del forskningseffekter, att utvärderarens närvaro påverkar resultaten.

En forskningseffekt som diskuterats på forskningsstationen ända från att de första utkastet till offerter skrivits och som också diskuterats med uppdragsgivarna är svårigheten i att få fram det som är informanternas egna attityder till tobak. Det finns en risk att informanterna svarar som de uppfattar är det av samhället önskvärda svaret för unga människor och att mer tillåtande attityder inte kommer fram. För att motverka denna forskningseffekt har arbetet med vilka frågor som ska ställas, olika metoder för att ställa frågor och hur man skapar en tillåtande och öppen intervjusituation avhandlats noggrant innan intervjuerna påbörjades och under tiden. Ett utförligare resonemang kring attityder och metoden finns i nästa avsnitt.

En annan forskningseffekt som särskilt kan förekomma i utvärderingar av projekt är att informanterna överdriver det som är bra med projektet och dess betydelse för målgruppen, för att en liknande verksamhet ska kunna fortsätta även efter projektets slut.

En tredje forskningseffekt som man bör beakta är att det inte är säkert att alla deltagare upplever det angeläget att medverka i en utvärdering. Detta kan särskilt gälla lärarna. I många fall har urvalet skett med hjälp av rektorerna och lärarna kan då kanske känna att de mer eller mindre blivit beordrade att delta. Att inte uppleva det meningsfullt att delta i en studie kan göra att informanten är mer motvillig till att vara aktiv i samtalet eller rent av ger fler negativa svar om projektet. Däremot kan man tänka sig att andra informanter såsom elever och föräldrar kan ha känt en större motivation till att delta i utvärderingen.

Det är också möjligt att informanterna kan också känna en osäkerhet inför vad som kommer att redovisas och därför håller tillbaka en del uppfattningar eller åsikter (se Repstad 1999). Andra möjliga faktorer som påverkar intervjusituationen är om den information som lämnats av forskningsstationen för att föras vidare till lärare med flera verkligen kommit fram eller inte, om man varit stressad eller blivit störd av den omgivande miljön.

I några intervjugrupper har forskningseffekter kunnat skönjas. Om det i övriga intervjuerna har funnits forskningseffekter, även om intervjuaren inte upptäckt det, går det inte att uttala sig om.

Vid gruppintervjuer bör man likaledes beakta den inverkan gruppen har på de enskilda individernas åsikter. Gruppdynamiken kan innebära att en person innan intervjun har tänkt att till exempel uppläggningsen om projektet varit mindre bra, men när de andra säger att det varit bra, så antar man de andras uppfattning. Det går inte att utesluta att den här typen av gruppeffekter har ägt rum under intervjuerna.

Dessa gruppeffekter ska dock inte bara ses som något negativt. Det finns också en poäng med att göra gruppintervjuer, nämligen att attityderna till tobak finns, förstärks och försvagas i interaktionen mellan olika individer i både grupper som arbetar tillsammans dagligen eller som möts mindre regelbundet oavsett om de intervjuas eller inte. Att delta i en gruppintervju, ventilera sina åsikter och lyssna till andra kan göra de egna attityderna och beteendena tydligare.

Att undersöka attityder och värderingar

Att undersöka vad olika personer tycker om ett projekt, oavsett om det är ett tobaksförebyggande projekt som i det här fallet eller inte, är betydligt enklare än att undersöka människors attityder och värderingar till svåra och kontroversiella frågor. Ändå tillhör det syftet med utvärderingen att också få kunskap om detta. Innan vi går vidare på hur man kan undersöka attityder och värderingar kan det vara av värde att enkelt särskilja begreppen från varandra.

Både internationellt (Inglehart 1977, 1997) och nationellt (Jegers & Lindgren 1992, Vogel 1994, Oscarsson 2002) bedrivs omfattande värderingsforskning och till denna forskning hör också en mängd definitioner av vad en värdering är. Det är inte läge här att föra en lång diskussion om olika definitioner, utan mer för en provisorisk definition. Enkelt uttryckt kan man säga att en *värdering* är en varaktig föreställning om att ett specifikt beteende eller ett visst mål för tillvaron bedöms vara mer önskvärt än andra. Det finns alltså en önskan om hur saker och ting ska vara och denna önskan ses oftast som stabil och grundläggande (Hammarström 1995). Ofta grundläggs individens värderingar i barn- och ungdomsåren för att sedan vara stabila genom åren. Ett exempel på en värdering kan vara individens syn på familj, arbete, politik och religion (Inglehart 1977).

Begreppet *attityd* flyter ofta samman med begreppet värderingar, men man kan nog säga att en attityd är mer flyktig. Attityder kan lättare förändras än värderingar (Hammarström 1995). Exempelvis kan en attityd till vad som är hälsosam och nyttig mat förändras både av ny kunskap, men också av egna erfarenheter och omgivningens attityder. Ibland talar man om att attityder kan förändras genom beteende/handlingar.

Frågor om tobak kan nog betraktas höra hemma i gränslandet mellan attityder och värderingar. Att bruka eller inte bruka tobak kan vara en grundläggande föreställning hos en ung människa om vad som är önskvärt beteende som vuxen eller rent av som man eller kvinna. Denna föreställning kan sedan följa individen genom hela livet. Samtidigt kan synen på tobak vara en attitydfråga som genom kunskap, social tillhörighet med mera kan förändras.

Oavsett om synen på tobak är en attityd- eller värderingsfråga kan man säga att den värdering som alla tre projekten bygger på – som också regeringens folkhälso-mål med mera bygger på – är att tobaksbruk inte är önskvärt. På grund av denna i samhället ganska genomsyrande värdering kan det vara svårt att få kunskap om vad individen själv verkligen har för syn på tobak och detta är en problematik som funnits med under hela undersökningens gång. Speglar de svar som eleverna, lärarna och andra gett verkligen deras egna värderingar eller svarar de det som från samhällets sida är det önskvärda?

För att mer förstå de olika nivåer som informanternas svar kan vara på har en modell för detta tagits fram, se figur 1.

Den av samhället önskvärda
Den av gruppen önskvärda (skolan/familjen/kompisar/kollegor)
Den från individer önskvärda (mamma/pojkvän)
Den av forskaren önskvärda
Individens egen åsikt

Figur 1. Olika nivåer för informanternas svar på frågor om attityder till tobak.

Modellen visar de olika nivåer som informantens svar kan vara på när det gäller synen på tobak. Informanten kan ge svar som mer handlar om vad de ser som önskvärt från samhället, gruppen, andra individer eller forskaren. Dessa nivåer kan också ses som lager där det mest verbala lagret handlar om att man uttrycker det som är önskvärt från samhällets sida och det mest privata och svåråtkomliga lagret handlar om de egna åsikterna. I den här utvärderingen kan man tänka sig att det är svårast att uttrycka en personlig åsikt som strider mot den av samhället, gruppen eller enskilda individer önskvärda.

För att nå fram till individens egna åsikter har stor vikt lagts vid intervjumetod, frågor och intervjusituation. Till intervjusituationen hör att intervjuaren poängterar vikten av att olika åsikter kommer fram, att utvärderingen inte syftar till att bedöma vad som är goda eller felaktiga attityder och beteenden. Dessutom har intervjuaren försökt att skapa en trygg och tillåtande intervjusituation.

När det gäller själva frågorna har olika typer av frågor ställts. Exempelvis har en öppen associationsfråga ställts om vilka associationer ordet "tobak" ger. Det har också ställts så värdeneutrala frågor som möjligt om vad informanten/informanterna tycker är fördelarna och nackdelarna med tobak. Genom att inte bara fråga

efter nackdelarna kan ett mer tillåtande och därmed ett öppnare samtal komma till stånd. Dessutom har informanterna fått se fyra bilder (bilderna finns hos författaren och beskrivs i samband med resultatpresentationen) och berätta om vad dessa bilder gett för intryck. Genom dessa olika tillvägagångssätt har informanternas attityder penetrerats från olika infallsvinklar och med hjälp av olika frågemetoder.

Kvantitativ och kvalitativ metod

I resultatpresentationen varvas redogörelsen för det kvantitativa materialet med redogörelsen för det kvalitativa och ibland jämförs resultaten med varandra. Det är dock viktigt att poängtera att en sådan jämförelse handlar om att jämföra två olika storheter med varandra. Det är som att jämföra skönheten hos en ros med mängden rosor. Det kan ibland vara lätt att tro att mängden rosor höjer skönhetsupplevelsen, men så behöver inte alls vara fallet. För den som är intresserad av ett vidare resonemang kring metodkombination se Boij 2002b. Här vill bara frågan väckas för att visa att metodkombination inte är ett enkelt och otvetydigt område inom vetenskapen, utan istället omdiskuterad.

Rapportens uppläggning

Efter att ha gett en kortfattad bakgrund, redogörelse för de tre tobaksförebyggande projekten och för utvärderingen är det dags att påbörja presentationen av resultaten. Först kommer ett kapitel om det tobaksförebyggande projektet i Uddevalla. Det följs av ett kapitel om projektet i Mölndal. Därefter presenteras resultaten från jämförelsekommunen Hässleholm. Ingrid Edvardsson hade ansvar för enkätundersökningen i Kronobergs län samt Järfälla och Gotlands kommuner och hon är också författare till ett kapitel om den undersökningen. Det följs av ett kapitel om intervjuundersökningen i de tre nämnda områdena. Rapporten avslutas med en jämförande analys av de tre tobaksförebyggande projekten som både är kvantitativ och kvalitativ.

Uddevalla

Det tobaksförebyggande projektet i Uddevalla kom i gång i augusti 2003, även om mycket förarbete skett under våren. Dess ansats var bred. Genom klassbesök, erbjudande om tobaksavvänjning, upprättande av tobakspolicier på skolor, fler rökfria caféer och restauranger samt information och utbildning till vuxna i elevernas omgivning skulle andelen ungdomar under 18 år som började röka eller snusa minska. En projektledare anställdes på heltid från augusti 2003 till början av juni 2005.

Hur gick det? För att få veta mer om uppfattningar om projektet, tobaksvanor och attityder till tobak har två material samlats in. Dels genomfördes intervjuer under hösten 2004 och dels gjordes en enkätundersökning vid två tillfällen. Under hösten 2003 delades enkäten ut till elever i år 6 i grundskolan och årskurs 1 på gymnasiet. Hösten 2004 återkom enkäten till gymnasieeleverna som nu gick i årskurs 2 och i januari 2005 fick eleverna som nu gick i år 7 del av enkäten. Dessutom har en del information hämtats från projektledarens dokumentation över sin verksamhet.

I det här avsnittet ges först en redogörelse för tillvägagångssätten för de båda materialen och sedan redovisas resultaten från undersökningarna. Till sist förs en diskussion om resultaten och projektet. En mer utförlig redogörelse om utvärderingens syfte och metod i allmänhet finns i kapitlet ”Utvärderingens uppläggning och metod”.

Enkätundersökningen

Vid det andra mättillfället för gymnasieeleverna i årskurs 2 i Uddevalla blev genomförandet annorlunda än i den övriga undersökningen. Under våren 2004 bestämde Uddevalla kommun att genomföra en drogvaneenkät för bland annat gymnasieelever i årskurs 2. Uppdraget gick till Per Blanck Utveckling AB. För att inte trötta ut gymnasieeleverna med en drogvaneenkät i oktober 2004 och en tobaksenkät i januari 2005 bestämdes att de båda undersökningarna skulle samordnas. Nackdelen med detta förfarande är att det andra mättillfället på gymnasiet tidigarelades och den minskade tiden mellan tillfällena kan ge mindre möjlighet till att urskilja mätba-

ra förändringar, men bedömningen var att för svarsfrekvensens skull och av etiska skäl var ändå en samordning att föredra. Samordningen har inneburit att gymnasieeleverna vid ett och samma tillfälle fått två enkäter. En enkät har innehållit frågor om drogvänor, dock inte om tobak, och en om tobak. Gemensamma bakgrundsfrågor och övriga frågor har samordnats för att eleverna skulle slippa svara på dem två gånger. Per Blanck har sedan ansvarat för att enkäterna kommit till kommunen. Därefter har kommunens samordnare för det drogförebyggande arbetet och tobaksinformatören varit ute i alla klasser och informerat om undersökningen, delat ut och samlat in enkäter. Det här förfarandet tillhör de rutiner som upparbetats för drogvaneundersökningar bland skolelever i kommunen.

Undersökningen har skett via en klassrumsenkät, vilket innebär att ifyllandet av enkäten skett på lektionstid. Efter ifyllandet har enkäten lagts i ett kuvert som förslutits och lämnats till de ansvariga.

De ifyllda enkäterna har sedan tagits om hand av Per Blanck och tobaksenkäten har lämnats vidare till Forskningsstation Mösseberg. Beroende på i vilken enkät de gemensamma frågorna återfunnits i har antingen Forskningsstation Mösseberg eller Per Blanck matat in enkätsvaren i en Excel-fil och sedan överlämnat datafilen till den andra parten.

Tillvägagångssättet med enkäten till år 7 i januari 2005 var detsamma som för Mölndals och Hässleholms kommun.

Totalt har 599 elever i år 7 svarat på enkäten av 770 möjliga (enligt uppgifter från Barn- och utbildningsförvaltningen), se tabell 2. Svarsfrekvensen är alltså något högre än förra året då eleverna gick i år 6. Det var 295 tjejer, 289 killar och 15 elever som inte angett sitt kön som svarade på enkäten. Enligt uppgifterna i klassrapporterna var sjukdom den främsta orsaken till att någon elev inte var närvarande vid undersökningstillfället. Ett tiotal elever var lediga och endast en handfull var frånvarande utan känd orsak.

Tabell 2. Svarsfrekvens år 2003 och 2004/2005 i grundskolan och på gymnasiet. Antal och procent.

	2003			2004/2005		
	Svarande		Totalt	Svarande		Totalt
	Antal	Procent		Antal	Procent	
Grundskolan	567	75,5	751	599	77,8	770
Gymnasiet	987	70,8	1393	933	78	1177

För gymnasiet del har 933 gymnasieelever – 466 tjejer, 462 killar och 5 elever som inte angett sitt kön – svarat på enkäten hösten 2004 av 1 177 möjliga. Det är en bättre svarsfrekvens än hösten 2003 och det kan bero på tillvägagångssättet. År 2003 ansvarade lärarna för utdelandet och insamlandet av enkäterna och hösten 2004 gjorde projektledaren det tillsammans med kommunens drogsamordnare. Samtidigt visar tabell 2 att det är drygt 200 elever färre som haft möjlighet att svara

på enkäten hösten 2005 mot hösten 2003. En anledning till det är delvis att gymnasiefriskolan inte deltog i undersökningen. Hösten 2003 svarade 33 elever från gymnasiefriskolan på enkäten, men det kan inte vara hela förklaringen. Man kan även tänka sig att en del elever hoppat av gymnasiet.

Enkäterna från de båda datainsamlingstillfällena har också parats ihop med varandra. Totalt har 159 grundskoleenkäter och 524 gymnasieenkäter från de båda tillfällena kunnat paras ihop. I grundskolan var 61 enkäter och på gymnasiet var det 212 ofullständigt ifyllda (födelsedag och/eller månad saknades) och dessa kunde inte matchas. Dessutom visade det sig att det fanns ett antal elever som gick samma program, hade samma kön, födelsedag och födelsemånad och dessa kunde inte heller matchas. I de fall där matchningen används för att göra jämförelser mellan 2003 och 2004 för gymnasiets del och 2005 för grundskolans del anges det i texten.

Intervjuerna

I Uddevalla skulle två fokusgruppintervjuer genomföras med lärare i år 6 och två med lärare på gymnasiet. Tio enskilda intervjuer skulle göras med elever i år 6 och fem fokusgruppintervjuer med elever från årskurs 2 på gymnasiet. En fokusgruppintervju skulle göras med skolsköterskor som arbetat med tobaksavvänjning för elever på gymnasiet. Dessutom skulle en enskild intervju göras med projektledaren och en med den som varit projektansvarig. Sammanlagt skulle 22 intervjuer genomföras.

Efter samtal med projektledaren beslutades att gymnasieintervjuerna skulle göras på två av de fem gymnasieskolor som deltagit i projektet. Med hjälp av två rektorer bokades intervjuerna in. Tyvärr fungerade inte detta förfarande så väl, på grund av att rektorerna i sin tur hade fört frågan vidare till lärare som skulle ta ansvar för att tillfråga elever, men inte alltid gjort det, och att någon rektor på egen hand ändrat urvalskriterierna på grund av missförstånd. Resultatet blev att på det ena gymnasiet kom två elever av sex till den ena gruppintervjun och fyra av sex till den andra. Till intervjun med lärare kom däremot fyra av fyra tillfrågade lärare. På den andra gymnasieskolan kom alla fyra tillfrågade lärare till gruppintervjun. Till den ena av elevintervjuerna kom sju elever från årskurs 1, till den andra kom fem av sex elever och till den tredje kom tre av sex elever. Av de tillfrågade skolsköterskorna på gymnasiet kom fyra av fem. Bland gymnasieeleverna fanns både rökare och ickerökare med i gruppintervjuerna. Av de intervjuade gymnasielärarna och skolsköterskorna fanns inga rökare.

Projektet har varit i kontakt med många grundskolor som också är spridda över ett ganska stort geografiskt område. Därför beslöts att välja lärare och elever för intervjuer från två rektorsområden. Från dessa två rektorsområden valdes sex lärare

ut från varje rektorsområde. Lärarna i varje rektorsområde kom från två olika skolor. Av dessa två skolor valdes en skola per rektorsområde ut för att göra elevintervjuerna på. Genom projektledaren fick forskningsstationen namn och telefonnummer till rektorer och dessa påtog sig att tillfråga lärare om att delta i utvärderingen och informera dem om den. De gav också namn och adresser till elever som skulle kunna tillfrågas om att delta i studien och till deras målsmän för att fråga om deras tillåtelse. Därefter har forskningsstationen kontaktat målsmännen och eleverna för att kunna boka in intervjuerna. Alla elever som tillfrågats fick sina målsmäns medgivande att delta i enskilda intervjuer och sade också själva ja till att medverka. Eleverna skickades av läraren till intervjurummet och alla tio intervjuer kom till stånd. Totalt intervjuades fem tjejer och fem killar från år 6.

I båda rektorsområdena avböjde två lärare i ett sent skede att delta i intervjuerna, två på grund av fortbildning och två på grund av tidsbrist. Resultatet blev att endast lärare från en av de två utvalda skolorna i varje rektorsområde deltog. Vid den ena grundskoleläraintervjun visste inte lärarna att de skulle medverka i intervjun, men tack vare att några av de tilltänkta lärarna ändå fanns på skolan kunde ändå tre lärare delta i den fast att det samtidigt var ett lärarmöte i den. Till den andra läraintervjun kom två av fem lärare. Av grundskolelärarna fanns det en lärare som rökte lite grann.

Trots ett visst bortfall i gruppintervjuerna med lärare och elever på gymnasiet har intervjuerna varit innehållsrika både när det gäller attityder till tobak och synpunkter på projektet, vilket inneburit att inga kompletterande intervjuer har genomförts.

Attityder till och kunskaper om tobak

Genom att på olika sätt fråga om attityderna till och kunskaperna om tobak växer bilden fram av att de flesta av de intervjuade har en negativ attityd till tobak även om deras egen uppfattning om huruvida de har tillräckliga kunskaper om tobak varierar. En kille i år 6 sade vad han tyckte om tobak och de orden kan sammanfatta nästan allas inställning:

Dåligt och dåligt. Det är ren skit (Uelev 1gr).

Självklart rymmer intervjuerna mer information än dessa ord, även om dessa är nog så talande.

För att inte som intervjuare förmedla en viss syn på tobak har neutrala frågor ställts om tobak, både om vad de informanterna tyckte var positivt och negativt med tobak, samt fördelar och nackdelar med att använda tobak. I det här avsnittet

redogörs det först för vad de tyckte var negativt med tobak sedan vad som var positivt och till sist om de ansåg sig ha tillräckligt med kunskap om tobak.

Negativa attityder till tobak

Alla intervjuade, både i grupp och enskilt, kunde i olika utsträckning berätta på vilket sätt tobak är dåligt eller med andra ord *tobakens skadeverkningar*. De talade om att tobak är beroendeframkallande, kan ge cancer, dåliga tänder, påverkar lungorna och så vidare. Från en grupp gymnasieelever kom följande beskrivning:

Cancer i lungorna det är klart, hjärt- kärlsjukdomar, dålig blodcirkulation, gula fingrar, rutten tunga, man får rynkor, får dålig andedräkt /.../ Kärlen kloggar igen porerna i lungorna som gör så de inte kan ta upp mer syre till exempel, flimmerhåren försvinner till exempel, man kan få lungcancer till exempel, man kan få struphuvudscancer till exempel. Det är ju så mycket (Uelev-grupp 1gy).

Det här med rutten tunga kan behöva förklaras. Någon gång under skoltiden hade den här eleven fått se en mycketäcklig bild av hur tungan på en rökare blivit förstörd av rökningen och för att beskriva det används orden ”rutten tunga”. Alla de intervjuade hade med fler eller färre exempel på tobakens och framför allt cigaretters skadeverkningar. Däremot hade de inte lika mycket att säga om snus. Det kan bero på att tobaksinformation i första hand handlar om cigaretter, men det kan också bero på att det främst är informationen om rökto bak som gått in. Vad som här är fallet är svårt att veta, men man kan mycket väl tänka sig att informationen om snusning behöver utökas.

De intervjuade hade också många åsikter om skadeverkningarna för de som inte röker, om så kallad *passiv rökning*. Till och med grundskoleeleverna talade om passiv rökning även om de inte använde just de orden. Av de bilder som informanterna fick reflektera över fanns två bilder som kunde associeras till passiv rökning (bilderna finns hos författaren). Den ena bilden visade en mamma som rökte med sitt spädbarn i närheten och den andra visade en tjej som rökte på en restaurang medan en kille sitter och äter. Bilderna väckte många tankar hos de intervjuade.

I anknytning till bilden med mamman som röker tyckte de att föräldrar inte ska göra så mot sina barn. Det tydde på ”brist på respekt” och var ”dålig stil”. Någon av lärarna som såg bilden trodde att föräldrar inte gjorde så med sina barn i Sverige idag, att svenskarna underförstått visste tillräckligt om rökto bakens skador på omgivningen, men några av eleverna kunde berätta att så gjorde deras föräldrar och

andra vuxna i deras närhet. Flera informanter kunde berätta om hur vanligt det var med rökning i hemmiljö, om familjemedlemmar som rökte under köksfläkten, om föräldrar som hade ett spädbarn på armen när de stod ute och rökte och så vidare.

En annan vanlig situation där det förekommer passiv rökning är i restaurang- och cafémiljö, vilket den andra bilden visade. Nästan alla informanter, såväl rökare som ickerökare, tyckte illa om rökning i restauranger och på caféer. En gymnasieelev uttryckte sig så här:

Restaurang där går du för att njuta av maten, vissa har väldigt svårt att njuta när man har rök i ansiktet. Jag känner att det är svårt att äta om det luktar för mycket, därför tycker jag inte man ska få röka i restauranger. Det är väldigt bra där man har rökfria avdelningar, fast det är klart det kommer lite dit också (Uelevgrupp 2gy).

Endast någon enstaka gymnasieelev tyckte att ickerökaren fick skylla sig själv om den gick till en restaurang där rökning var tillåten och en rökare tyckte inte att det gjorde något om andra rökte i dennes närhet. Man kan konstatera att få uppskattade att bli utsatta för passiv rökning när de åt.

Informanterna resonerade också kring *vem som tjänade på att sälja tobak* trots att det bevisligen är så farligt. Redan bland grundskolebarnen återfanns den här typen av resonemang. Den tredje bilden som visades var på en liten pojke som rökte och som skulle kunna vara från ett fattigt land i Asien. I samband med den väcktes många associationer kring försäljning av tobak i U-länder. En gymnasieelev sade att: ”Tobaksbolagen har lurat i de m, U-länderna, att det är bra att röka. Det gör en framgångsrik och det är klart man vill att sina barn ska bli framgångsrika” (Uelevgrupp 1gy). Dessa resonemang framkom även vid andra tillfällen under intervjuerna. En lärare sade så här:

I-världens tobaksbruk har väl ändå minskat, då satsar bolagen på U-länderna, försöker skaffa sig nya kunder. Hela hanteringen med tobak, det är ju så omoraliskt att lura på andra individer: ”När vi inte kan få fler kunder här så ska vi ha kunder i tredje världen”. Det är väldigt mycket moralfrågor det här med tobak egentligen, också att man kunde ju odla något bättre på de här åkerarealen där man odlar tobak (Ulärogrupp 1gy).

En annan lärare tyckte lite ironiskt att det vore intressant att veta hur många i tobaksbolagens styrelser som röker, eftersom de borde veta vad deras produkter – cigaretterna – innehåller. Tobaksbolagen roll diskuterades också i samband med den fjärde bilden som visades. Den var på skådespelerskan Uma Thurman ur filmen Pulp Fiction där hon poserar rökande. Flera grundskoleelever associerade

bilden först till någon som ville vara cool och fräck, som till en verklighetsbild. När de fick veta att den kom från en film svarade en grundskoletjej så här på frågan om varför man ofta röker i filmer:

Intervjuare: Det är ganska ofta de röker i filmer, varför tror du de gör det?

Grundskoleelev: Vet faktiskt inte, kanske lockar folk till att köpa cigaretter eller något.

Intervjuare: Varför skulle de göra det?

Grundskoleelev: Ifall filmen är berömd kanske man vill vara som den personen så vill man röka så prövar man och så blir man beroende så fortsätter man.

Intervjuare: Varför tror du att de röker i filmerna?

Grundskoleelev: Jag vet faktiskt inte. I de flesta filmerna brukar man röka. Jag har nog inte sett någon film som de inte röker i (Uelev 7gr).

I intervjuerna fanns även en del samtal om sambanden mellan utbildningsnivå och rökande samt mellan olika linjer på gymnasiet och rökande.

Sammantaget kan man säga att de intervjuade – oavsett om de är grundskoleelever eller gymnasielärare, rökare eller ickerökare, anser sig ha mycket kunskap eller lite kunskap – har en mycket negativ attityd till tobak.

Positiva attityder till tobak

De flesta av de intervjuade hade inget positivt att säga om tobak. De få som ändå hade något att säga i frågan var gymnasieelever. Fördelarna med att röka, som det mest handlade om, kan delas in i två teman: fysiologiska fördelar och sociala fördelar. I en gymnasiegrupp beskrevs *de fysiologiska fördelarna* på följande sätt:

Gymnasieelev 1: Tjejer har det ju som, inte alla men vissa har det, som istället för att äta så röker de, alltså dämpar matsuget.

Gymnasieelev 2: Det är väl för att stilla ett behov också som man röker, om man är beroende så är det klart att det hjälper.

Gymnasieelev 1: Vissa säger de blir på bättre humör om de röker.

Gymnasieelev 3: Man blir mindre nervös.

Gymnasieelev 4: Snuset tar väl bort alla bakterier ur käften, fast det tar bort andra saker också (Uelevgrupp 5gy).

Som synes trodde eleverna att tobak kan ta bort hungerkänslor, ge ett bättre humör och minska nervositet. Dessutom fanns uppfattningen att snus kan vara bakteriedödande. En grundskoleelev trodde också att vissa kan bli gladare och snällare av att röka. De fysiologiska fördelarna med tobak fördes inte fram i någon större

utsträckning av informanterna. Däremot framhölls *den sociala fördelen* med att framför allt röka. Att röka kan ge en identitet och vara ett sätt att ta kontakt. En gymnasieelev sade:

Det är ju så mycket lättare att prata med andra om man röker, eller om man ser om andra röker. Mycket lättare att gå fram till någon: "Hej, hej, har du tändare?" Så blir det lätt att man stannar och pratar en stund extra, istället för att man står själv där. Man hade gärna gått fram, men man har liksom ingen anledning att göra det (Uelevgrupp 4gy).

Det blev också en social gemenskap när man gick ut och rökte tillsammans, tyckte en gymnasieelev. En annan gymnasieelev berättade om rökandet i samband med fester: "Det är jättemysigt, som på fester, stå ute och, du vet folk som röker och går ut och ställer sig, så står man och tjarar, så sitter det typ tre pers inne sen" (Uelevgrupp 2gy). I avsnittet om gruppträck och identitet framkommer mer om den sociala innebörden av att röka.

Analysen av det som sägs positivt om tobak visar att svaren i mindre grad verkar framföras som informanternas egna åsikter, utan mer som att "så tycker rökarna". Det vill säga att man distanserar sig till åsikterna om tobakens fördelar och står inte riktigt för dem själv. Detta kan bero på att de som aldrig har rökt ändå vill svara på frågan om tobaksbrukets fördelar och att de försöker sätta sig in i rökarnas situation och utifrån det besvara frågan, men att de för egen del inte ser några fördelar med tobak. En annan förklaring kan vara att det i det svenska samhället inte är helt politiskt korrekt att tycka att det finns fördelar med att använda tobak och att informanterna därför inte vill säga att de personligen tycker att det finns fördelar med att använda tobak. Enligt utredarnas uppfattning är den första förklaringen mer trolig än den andra.

Elevernas tobaksmoral

Hitintills har de resultat som presenterats härrört från intervjuerna. I enkäten ställdes också frågor om attityder till tobak. För överskådlighetens skull har en del svar vänts så att svarsalternativet "Håller med" i ett tobaksnegativt alternativ redovisas först i diagrammen. Det innebär till exempel att påståendet "Det är OK att ungdomar snusar" i resultatpresentationen blivit "Det är inte OK att ungdomar snusar".

Grundskoleelevernas syn på tobak har inte förändrats något nämnvärt sedan hösten 2003 (se Boij 2004b), därför redovisas enbart svaren från januari 2005 i diagram 1.

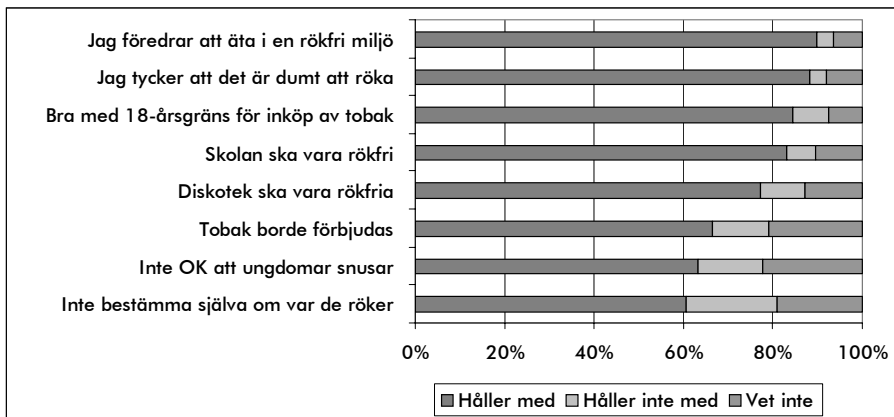

Diagram 1. Grundskoleelevernas syn på tobak 2005. Procent

Som synes i diagram 1 håller mer än 60 % av all grundskoleelev med i alla påståenden. Grundskoleeleverna vill vistas i rökfria miljöer och tycker att det är bra att det finns regler kring tobak. På ett mer moraliskt plan tycker de inte att det är OK att snusa eller röka. De tycker inte heller att det är rökarnas ensak var och när de röker.

Diagram 2 visar hur gymnasieeleverna har svarat. Eftersom det även här är få förändringar mellan 2003 och 2004 redovisas endast svaren från 2004.

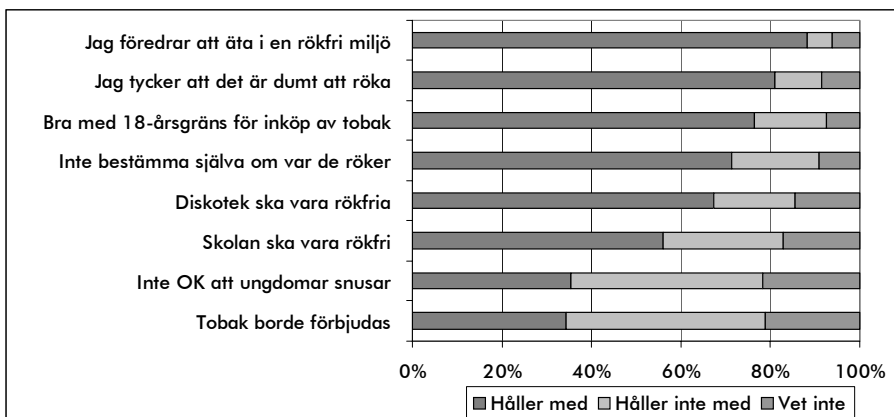

Diagram 2. Gymnasieelevernas syn på tobak 2004. Procent

Det finns två förändringar som är över 5 procentenheter. Den ena förändringen, om än fortfarande liten, är när det gäller påståendet om att rökare inte ska få bestämma själva när och var de ska röka. 2004 var det fler som höll med i påståendet än 2003 (71,3 % jämfört med 63 %). Den andra förändringen gäller påståendet att diskotek ska vara rökfria. 2003 höll 58,5 % med om det och 2004 höll 67,4 % med.

Påståendena har också förts samman till ett index och tillsammans bildar svaren elevernas tobaksmoral. Att hålla med i minst två tredjedelar av påståendena betraktas här som en strikt tobaksmoral och att inte hålla med i mindre än två tredjedelar av påståendena ses som en tillåtande moral. Den inbördes korrelationen är dock något svag för gymnasiet del ($\alpha=0,75$ för grundskolan, $\alpha=0,63$ för gymnasiet), men det är ändå av värde att kunna se eventuella förändringar. För grundskoleeleverna del finns inga signifikanta skillnader i deras tobaksmoral i jämförelse mellan hösten 2003 och januari 2005. Inte heller finns det några skillnader mellan tjejer och killar. Totalt sett har 94,3 % av grundskoleeleverna och 77,4 % av gymnasieeleverna en strikt tobaksmoral. Det verkar alltså som att tobaksmoralen blir mer tillåtande med åren, i alla fall som här mellan att vara runt 13–14 år och 17–18 år. För gymnasiet del finns det också skillnader över tid och mellan könen, se diagram 3.

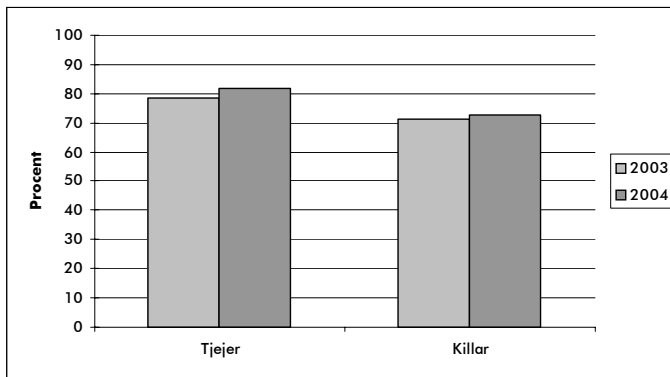

Diagram 3. Andelen gymnasieelever som har en strikt tobaksmoral 2003 och 2004. Procent

Diagram 3 visar att fler tjejer än killar på gymnasiet har en strikt tobaksmoral och det gäller både för 2003 och för 2004. Dessa skillnader är signifikanta, däremot är inte den lilla ökning som finns mellan 2003 och 2004 och en mer strikt tobaksmoral signifikant. Både för enkätundersökningen 2003 och 2004 gäller att rökarna i allmänhet har en mer tillåtande tobaksmoral än ickerökarna, vilket är ganska logiskt att moral och beteende följs åt. Detsamma gäller för rökarna i grundskolan, även om de är få, att deras tobaksmoral är mer tillåtande än ickerökarnas.

Kunskap om tobak

Även om man kan säga att mycket av de intervjuades attityder till tobak grundas på faktakunskap om tobak tyckte många grundskoleelever att de inte visste tillräckligt om tobak, medan många av gymnasieeleverna tyckte att de kunde en hel del. Bland lärarna var synen på om de hade tillräckligt med kunskap om tobak blandad. Några

lärare tyckte att de hade tillräckliga kunskaper och andra tyckte inte det. En gymnasielärare uttryckte sig så här:

Faktakunskap går alltid att få. Man kan gå ut på nätet, till exempel En Rökfri Generation, där finns informationen, men jag är inte övertygad om att det är den (som behövs, egen anmärkning). De flesta när de kommer hit tycker att de har ett hum. De vet att rökning är farligt, men det får inte den konsekvensen, som du sa att det är så långt fram: ”Ja, jag kan sluta när jag vill”, sådär lite. Så att jag tror det är annat man får gå in på, det är det som är svårt, vad är detta annat? (Ulärargrupp 2gy).

För en del lärare verkade det vara lätt att få tag på kunskap om tobak. För andra verkade klassbesöken ha varit en källa till kunskap som man inte hade innan. Ytterligare andra efterfrågade lektionsmaterial att använda och att få fortbildning.

Om en individ anser sig ha tillräckligt med kunskaper inom ett område eller inte är delvis en subjektiv upplevelse, men det är också något som till viss del kan mätas. I enkäten ställdes en rad frågor som skulle mäta elevernas kunskap. Dessa frågor ställdes också hösten 2003. Man kan givetvis alltid diskutera vilken kunskap som är viktig att ha när det gäller tobak och om de frågor som ställts speglar den kunskap som eleverna verkligen har. Det är ändå av värde att ställa kunskapsinriktade frågor och studera om kunskapen ökat. Om kunskapen ökat kan det ha flera orsaker. En orsak kan vara en naturlig ökning, det vill säga att med åldern ökar ofta kunskapen inom en mängd områden. En annan orsak kan vara en allmänt ökad tobaksinformation i samhället och en tredje orsak kan vara att eleverna fått mer kunskap genom det tobaksförebyggande projektet. När det gäller kunskap och en eventuell förändring över tid är det svårt att fastställa sambanden mellan orsak och verkan. Alltför enkla slutsatser bör därför undvikas.

Diagram 4 visar grundskoleelevernas kunskaper 2005. I enkäten har en del påstående skrivits så att rätt svar innebär att påståendet är falskt. För åskådlighetens skull har dessa påstående vänts i diagram 4 så att det är ”Rätt svar” som redovisas först.

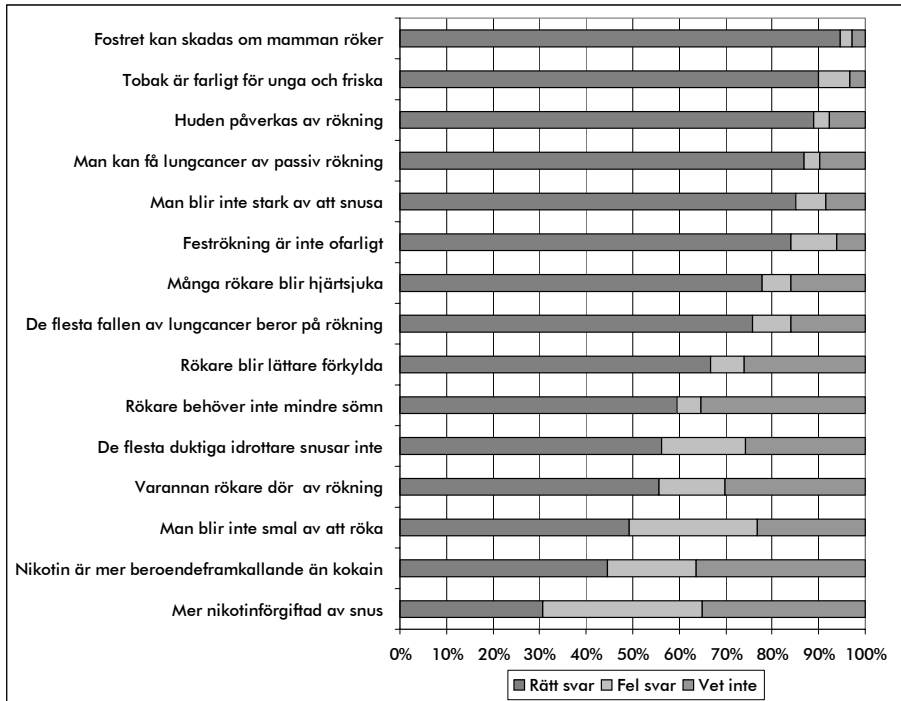

Diagram 4. Grundskoleelevernas kunskap om tobak 2005. Procent

Överlag har grundskoleelevernas kunskaper ökat något, men skillnaderna är inte signifikanta för den matchade gruppen. Förra året svarade minst hälften av eleverna rätt på 9 av de 15 påståendena. I januari 2005 svarade minst hälften av eleverna rätt på 12 av 15 påståenden. De påståenden som färre än hälften av grundskoleeleverna svarade rätt på är att man inte blir smal av att röka, att nikotin är mer beroendeframkallande än kokain och att man blir mer nikotinförgiftad av snus.

Redan hösten 2003, hade gymnasieeleverna goda kunskaper om tobak. Fler än hälften av eleverna svarade då rätt på mer än tre fjärdedelar av frågorna (11 av 15 frågor). I diagram 5 redovisas gymnasieelevernas kunskaper hösten 2004.

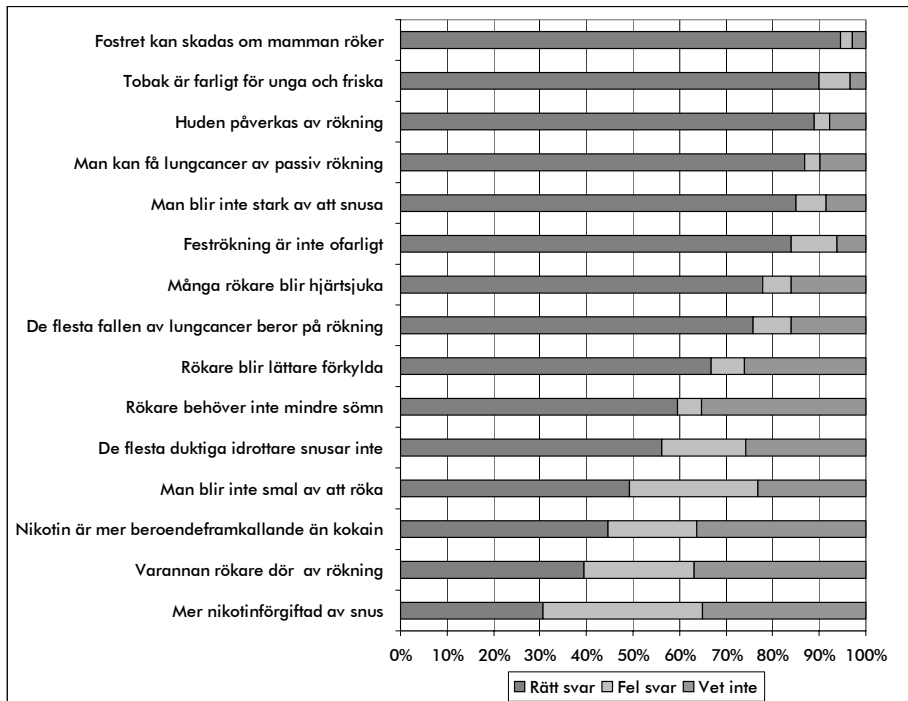

Diagram 5. Gymnasieelevernas kunskap om tobak 2004. Procent

För gymnasieelevernas del är det fyra av frågorna där antalet rätta svar ökat med 5–7 procentenheter och det är att nikotin är mer beroendeframkallande än kokain, att man blir mer nikotinförgiftad av att snusa än av att röka, att många rökare blir hjärtsjuka och att de flesta fallen av lungcancer beror på rökning.

Elevernas svar på kunskapsfrågorna har också förts samman till ett index över deras kunskaper. Reliabiliteten (Cronbachs alpha) för indexet är inte speciellt hög, men även här görs bedömningen att det ändå är av värde att på det här sättet redovisa elevernas tobakskunskap. Att ha goda kunskaper om tobak innebär att eleverna svarat rätt på 10 av 15 frågor och ha lite kunskaper om tobak innebär att ha svarat rätt på mindre än 10 frågor.

För grundskoleelevernas del har andelen som betecknas ha en god kunskap ökat från 69,1 % hösten 2003 till 79,3 % i januari 2005. Ökningen är dock inte signifikant och det finns inte heller några större skillnader mellan tjejer och killar. En majoritet av gymnasieeleverna (83,6 %) har det som betecknas som goda kunskaper om tobak. Grundskoleeleverna börjar alltså komma ifatt gymnasieeleverna när det gäller tobakskunskap. För gymnasieelevernas del finns det skillnader mellan hur många tjejer och killar som har goda kunskaper.

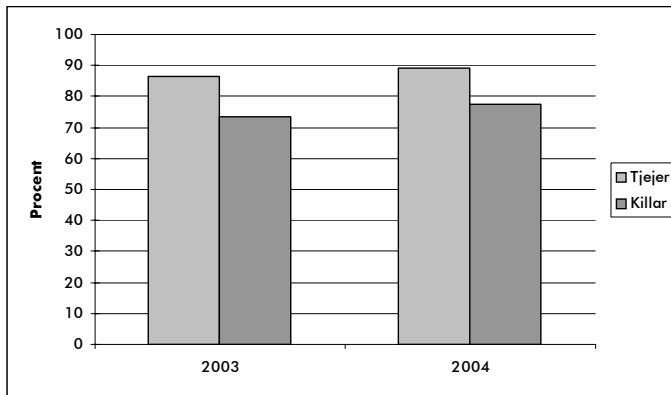

Diagram 6. Gymnasieelevernas tobakskunskap 2003 och 2004 fördelat på kön. Procent

Som synes i diagram 6 har fler tjejer än killar goda kunskaper om tobak både hösten 2003 och hösten 2004. Dessa skillnader är signifikanta. Dessutom har både andelen tjejer och killar med goda kunskaper ökat en aning från hösten 2003 till hösten 2004. Utifrån gymnasieelevernas goda kunskaper om tobak kan man konstatera att det inte är bristen på kunskap om tobak som gör att en del använder tobak, utan det är andra mekanismer som påverkar.

Tobaksvanor

Efter att ha redogjort för de intervjuades attityder till och kunskaper om tobak är det dags att beskriva deras tobaksvanor. Det material som bäst beskriver detta är enkätundersökningarna. I den här rapporten definieras rökare som den som svarat ja på frågan om de röker (se fråga 11 i bilaga 2).

Vid förra undersökningstillfället rökte 1 % av alla grundskoleelever (5 personer). I januari 2005 svarade 4 % att de rökte (21 elever), se diagram 7. Det har alltså skett en liten ökning, om än inte statistiskt signifikant. För gymnasiet del ligger andelen rökare på samma nivå som 2003 (drygt 21 %), därför redovisas endast resultaten från 2004 i diagram 8. Den skillnad som finns är att 2003 rökte signifikant fler tjejer än killar (26,6 % av tjejerna och 16,8 % av killarna). 2004 finns inte längre den statistiskt säkerställda skillnaden kvar, även om 23,9 % av tjejerna och 18,5 % av killarna röker. Det innebär att fler killar börjat röka och färre tjejer röker.

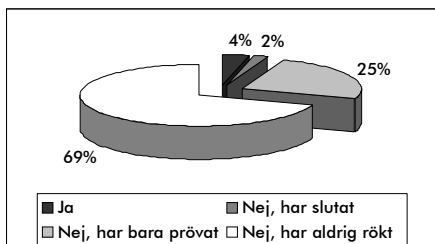

Diagram 7. Grundskoleelevernas tobaksvanor 2005. Procent

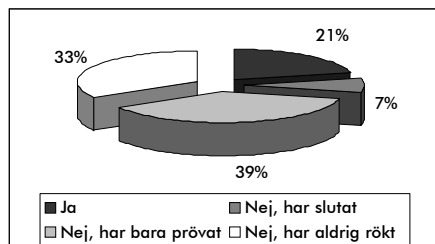

Diagram 8. Gymnasieelevernas tobaksvanor 2004. Procent

Som synes i diagram 7 och 8 sker den stora förändringen i skolelevernas rökvanor mellan år 7 i grundskolan och årskurs 2 på gymnasiet. Fast egentligen är det innan årskurs 1 på gymnasiet, eftersom det inte skett någon större förändring i gymnasieelevernas rökvanor som helhet mellan första och andra året på gymnasiet, om det än finns skillnader mellan tjejernas och killarnas rökvanor.

Vad gäller rökvanorna har de blivit olika befästa hos grundskole- och gymnasieeleverna.

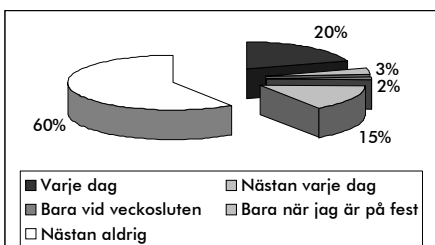

Diagram 9. Hur ofta rökarna i grundskolan röker 2005. Procent

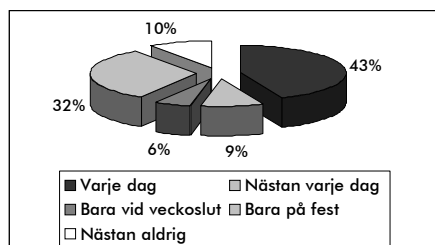

Diagram 10. Hur ofta rökarna på gymnasiet röker 2004. Procent

En femtedel av de rökande grundskoleeleverna (20 %) röker varje dag och nästan hälften av de rökarna på gymnasiet (43 %) röker varje dag, se diagram 9 och 10. 77 % av de rökande grundskoleeleverna röker nästan aldrig, vid veckoslut eller på fester och för gymnasiets del är det 47 %.

Det hade kanske varit önsvärt att veta hur många av alla gymnasieelever som röker till exempel varje dag, men en sådan resultatpresentation är mycket tveksam med tanke på frågekonstruktionen.

Tjejerna i grundskolan rökte oftare än killarna både enligt svaren hösten 2003 och januari 2005 (signifikanta skillnader), men man bör komma ihåg att antalet rökare statistiskt sett är lågt och att det påverkar resultaten mycket om bara ett par elever svarar på det ena eller andra sättet. Rökarna i grundskolan rökte i januari 2005 allt mellan 1 till 20 cigaretter per dag.

För gymnasiets del rökte också tjejerna oftare än killarna både hösten 2003 och 2004 (skillnaderna är signifikanta). Hösten 2003 rökte tjejerna också fler cigaretter

per dag, drygt 3–6 stycken, jämfört med killarna som rökte 1–2 cigaretter per dag. Nu röker killarna ungefär lika mycket som tjejerna, drygt 3–6 cigaretter per dag.

Redan i år 7 kan en tredjedel av rökarna (32,4 %, 11 elever) köpa sina cigaretter själva, vilket är mycket anmärkningsvärt med tanke på att åldersgränsen för tobaksförsäljning är 18 år. De övriga blir bjudna av kompisar eller personer över 18 år.

De flesta av gymnasieeleverna (90 %) hade vid undersökningstillfället ännu inte fyllt 18 år, ändå köper en majoritet av rökarna sina cigaretter själva (76,6 %), några blir bjudna av kompisar (11,7 %) och några (4,7 %) har någon äldre person (över 18 år) som köper cigaretter åt dem. Här finns få skillnader mellan tjejer och killar, men tjejerna får eller tar cigaretter från sina föräldrar och har någon äldre person som köper åt de i större utsträckning än killarna. Säkerligen spelar elevernas ålder in i att de nu i så stor utsträckning kan köpa sina cigaretter. Det kan vara svårt att se skillnad på den som är 17 år och den som är 18 år, men det innebär också att affärsidkarna i liten utsträckning begär legitimation när de är osäkra på köparens ålder.

Trots att gymnasieeleverna snart är vuxna (18 år) var det bara hälften av dem (49,6 %) som trodde att deras föräldrar visste om att de rökte. Man hade annars kunnat tänka sig att med åldern skulle öppenheten i fråga om livsstil och beteende öka, men så verkar inte vara fallet. En tredjedel av rökarna i grundskolan (32,7 %) trodde att deras föräldrar visste om att de rökte.

Alla elever fick svara på frågan om hur de tror att deras rökvanor ser ut om två år. Gymnasieeleverna är då runt 20 år och grundskoleeleverna cirka 15 år. Av grundskoleeleverna tror 5,3 % och av gymnasieeleverna tror 22 % att de kommer att röka varje dag eller ibland om två år. De övriga tror inte att de röker. I stort har varken grundskoleelevernas eller gymnasieelevernas åsikter förändrats sedan hösten 2003, varför bara resultaten från det andra mätillfället redovisas här. De signifikanta skillnaderna finns istället mellan vad rökarna och ickerökarna tror om sina rökvanor om två år, vilket redovisas i diagram 11 och 12.

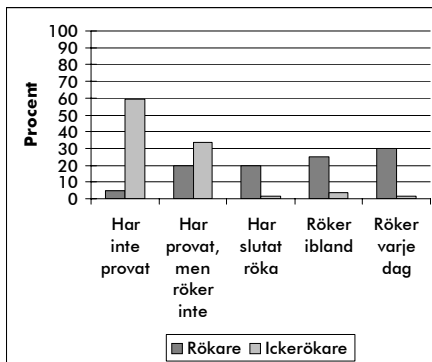

Diagram 11. Rökning om två år enligt grundskoleeleverna. 2005. Procent

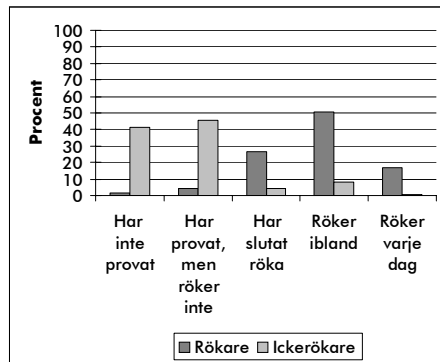

Diagram 12. Rökning om två år enligt gymnasieeleverna. 2004. Procent

Hälften av de grundskoleelever (55 %) som idag röker och två tredjedelar (67,5 %) av de gymnasieelever som idag röker tror att de fortfarande kommer att röka varje dag eller ibland om två år. En femtedel av rökarna (20 %) i grundskolan och en fjärdedel (26,6 %) av rökarna på gymnasiet tror att de slutat att röka om två år. Av ickerökarna tror de allra flesta att de inte kommer att röka (94,6 %) i grundskolan och 91,3 % på gymnasiet om två år. Skillnaderna mellan rökarna och ickerökarna är signifikanta.

Gymnasieeleverna tror hösten 2004, liksom hösten 2003, att deras vanor kommer att förbli ganska stabila, vilket också deras rök- och ickerökvanor hittills visat. Antalet rökare har varken minskat eller ökat det senaste året. Grundskoleeleverna tror också att deras vanor kommer att hålla i sig, men tidigare forskning visar att till exempel år 2002 så rökte 20 % av killarna i årskurs 9 och 30 % av tjejerna (Hvitfeldt m.fl. 2003). Det är alltså möjligt att fler elever i år 7 kommer att börja röka än vad de själva tror. Om grundskoleeleverna i Uddevalla följer mönstret i tidigare forskning händer det mycket i deras rökvanor mellan år 7 och 9. Det är också tankeväckande att så många rökare tror att de ska sluta röka inom två år. Antingen beror det på att de nu inte röker så ofta – kanske bara på fester eller nästan aldrig – eller så beror det på att de tror att det är lättare att sluta röka än vad det i själva verket är.

Hur är det då med snusningen? Vid det första mätillfället snusade 6 elever i år 6 och nu i januari 2005 snusar 14 elever (2,5 %), varav 2 är tjejer. Det har alltså skett en ökning i snusandet för grundskoleelevernas del och snusandet är också tydligt könsrelaterat; det är främst killar som snusar.

Totalt snusade 20,4 % av alla gymnasieelever hösten 2004 jämfört med 18,4 % hösten 2003. Skillnaderna är signifikanta. Även på gymnasiet är det främst killar som snusar.

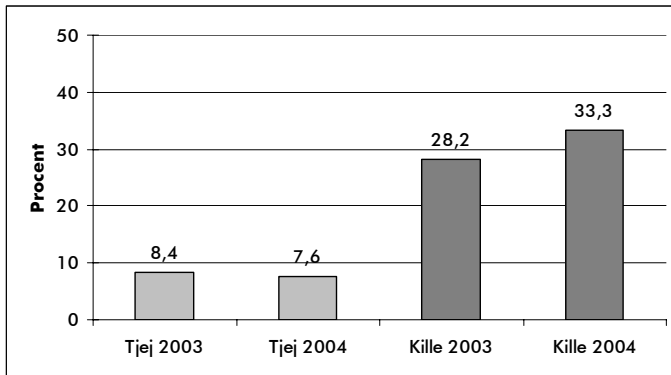

Diagram 13. Gymnasieelevernas snusvanor 2004. Procent

Diagram 13 visar att gymnasiekillarnas snusande har ökat och denna ökning är signifikant, medan tjejernas snusande gått ner något.

Tre av eleverna i år 7 snusar en dosa per vecka eller mindre och tre elever snusar fyra dosor eller mer per vecka. De övriga snusarna i grundskolan har inte angett hur mycket de snusar.

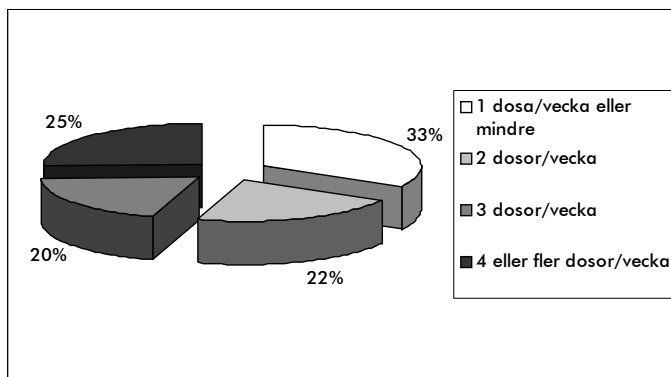

Diagram 14. Hur mycket snusarna på gymnasiet snusar per vecka 2004. Procent

Som synes i diagram 14 snusar en majoritet av snusarna (67 %) på gymnasiet 2 dosor per vecka eller mer och en tredjedel (33%) snusar mindre. Det är också vanligt att snusarna röker. På gymnasiet är det 40,8 % av snusarna som också röker. I grundskolan är det inte så många elever som snusar, men fem av snusarna röker också och dessa värden är liksom för gymnasiet signifikanta.

Redan i år 7 köper flera av snusarna sitt snus själva och en hel del blir bjudna av sina kompisar. Det är ur ett tobakspreventivt perspektiv mycket anmärkningsvärt att 13–14-åringar kan köpa sitt snus själva, fast att det finns en lagstadgad 18-års gräns. Detta tyder på att handlarna inte tar sitt ansvar och att tillsynen är så låg att det är riskfritt för handlarna att bryta mot lagen. En fjärdedel av snusarna i grundskolan tror att deras föräldrar vet om att de snusar.

Hösten 2003 köpte 70,4 % av snusarna på gymnasiet sitt snus själva fast att de inte fyllt 18 år. Även hösten 2004 har de flesta av eleverna inte fyllt 18 år, men ändå kunde 76,1 % köpa sitt snus själva. De övriga köper eller får snus av sina kompisar eller av sina föräldrar. De flesta av snusarna (71,9 %) tror också att deras föräldrar vet om att de snusar. Det är en ökning med 10 procentenheter sedan förra undersökningstillfället. Jämfört med rökarna är det fler snusare som tror att deras föräldrar vet om att de snusar. Hälften av rökarna tror att föräldrarna vet om deras rökvanor.

Tror eleverna att deras vanor vad det gäller snus kommer att hålla i sig? Både eleverna i grundskolan och på gymnasiet tror att deras vanor kommer att hålla i sig och liksom för rökvanorna om två år återfinns de signifikant skillnaderna mellan snusare och ickesnusare, se diagram 15 och 16.

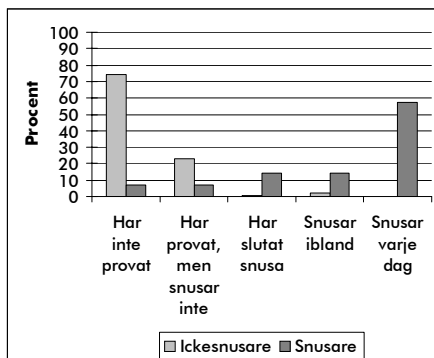

Diagram 15. Grundskoleelevernas syn på snusning om två år 2005. Procent

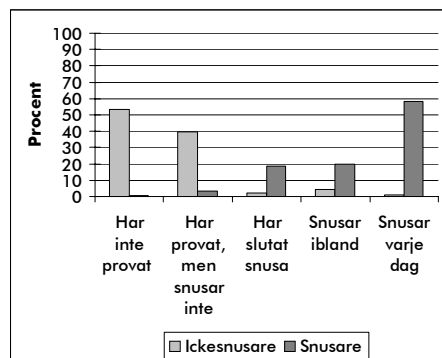

Diagram 16. Gymnasieelevernas syn på snusning om två år 2004. Procent

Som synes i diagram 15 och 16 tror både snusarna i grundskolan och på gymnasiet att de om två år, när de är närmare 16 år eller 20 år, fortfarande kommer att snusa och ickesnusarna tror att de fortfarande inte snusar. Skillnaderna är signifikanta. En grupp snusare på gymnasiet (18,4 %) tror dock att de har slutat snusa.

Till sist återstår bara en fråga att besvara när det gäller elevernas tobaksvanor och det är hur många det är som varken röker eller snusar.

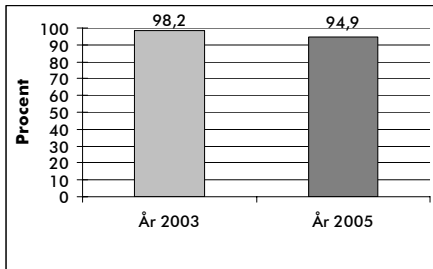

Diagram 17. Hur många grundskoleelever som inte använder tobak. Jämförelse 2003 och 2005. Procent

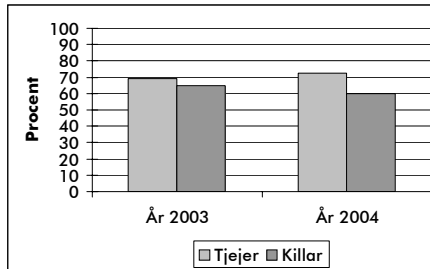

Diagram 18. Hur många gymnasieelever som inte använder tobak. Jämförelse 2003 och 2004. Procent

Diagram 17 visar att hösten 2003 var det 99,2 % av grundskoleeleverna tobaksfria. I januari 2005 hade andelen tobaksfria elever minskat något och minskningen är signifikant. Bland gymnasieeleverna fanns det år 2003 inga större skillnader mellan andelen tobaksfria tjejer och killar. Hösten 2004 har detta förändrats, se diagram 18. Andelen tobaksfria tjejer har ökat och andelen tobaksfria killar har minskat signifikant.

Gruppträck och identitet

Redan i rapportens inledning ställdes frågan om varför unga människor börjar använda tobak trots att de flesta vet hur farligt det är. I intervjuerna framträder ett tydligt mönster av att det handlar om gruppträck och sökandet efter en identitet. Genom att ställa frågor i intervjuerna om eleverna själva använde tobak och vilka i deras omgivning som gjorde det blev det också för informanterna själva tydligt att omgivningens användande av tobak och det egna bruket hörde ihop. För några gymnasieelever var detta nästan som en ahaupplevelse under själv intervjun, att själv bli varse mönstren i det egna användandet.

Förståelsen av hur omgivningens tobaksvanor och ickevanor kan påverka det egna beteendet återfinns till och med hos grundskoleeleverna. En grundskoleelev sade så här om rökning efter att först ha berättat att han nu, vid intervjutillfället, tänker att han aldrig vill börja röka:

Intervjuare: Finns det en möjlighet att du ändrar dig senare?

Grundskoleelev: Jag vet inte. Nu vill jag ju inte det och så, men det är ju gruppträck och sånt. Jag vet inte (Uelev 6gr).

Det är framför allt en elevgrupp på gymnasiet som diskuterade mycket kring frågan om gruppträck och identitet. Många av de citat som används här kommer också från den gruppen, men resonemangen och tankarna finns också i de andra gymnasieelevgrupperna om än inte lika mångordigt.

Flera gymnasieelever berättade just om *grupptricket* som en orsak till att de började röka. De började med andra ord för att alla andra rökte. Genom att börja röka blev man också med i gruppen. En gymnasieelev berättade om hur hon började röka:

Jag gjorde det på grund av grupptrick och sådant där. Hade ingen annan rökt hade inte jag bestämt mig för att jag ska vara den första att röka, utan i början är det en social grej, alla skall ut och röka samtidigt, då springer alla med och så där. Sedan tar det inte så lång tid innan man har fastnat i det (Uelevgrupp 4gy).

Grupptricket, att alla andra rökte, var inte bara orsaken till att många av de intervjuade började röka, det är också en orsak till att det nu var svårt att sluta röka. En annan gymnasieelev beskrev det på följande sätt:

Om jag verkligen har bestämt mig, verkligen, verkligen, för större delen av våran klass röker, och så blir det så att alla ska gå ut och röka, och så blir man, ja, jag vill inte sitta själv, jag vill egentligen inte gå med ut och röka för då vet jag hur det blir. Så blir det att man går med i alla fall, även fast jag skulle kunna sitta inne. Men det är roligare att gå med ut för man kanske har grejer att prata om och så där. Så går man med ut och så röker de andra och så fixar man det den gången och de andra gångerna. Men så lätt att en gång bara, kan inte jag ta lillen, bara den här gången, som en belöning för att jag varit så (Uelevgrupp 4gy).

Det verkar som om grupptricket är svårt att stå emot både när det gäller att börja röka och att inte kunna sluta.

Man kan fundera över vad som är alternativen för till exempel ickerökare på gymnasiet; att inte ta rast överhuvudtaget, finns det någon mysig fikahörna eller? Här finns ett ansvar som är skollädares att erbjuda rökfria miljöer som har samma status eller attraktionsvärde som att gå ut och röka. Man kan tänka sig att gymnasieskolans förhållningssätt till sig själv som tobaksfri miljö både kan öka och minska antalet rökare beroende på man arbetar medvetet eller inte med frågan.

I enkäten ställdes frågor om vilka i elevernas närhet som röker, eftersom tidigare undersökningar visat att det finns ett samband mellan ungdomars rökvanor och omgivningens (Boij 2003a och 2004b).

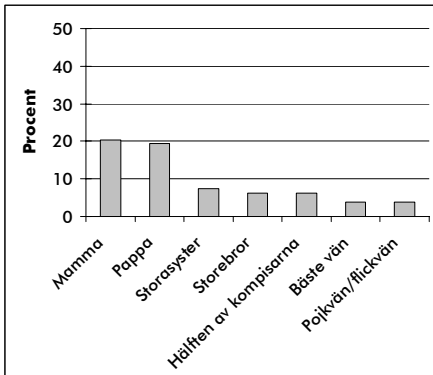

Diagram 19. Vilka i grundskoleelevernas närhet som röker. Procent

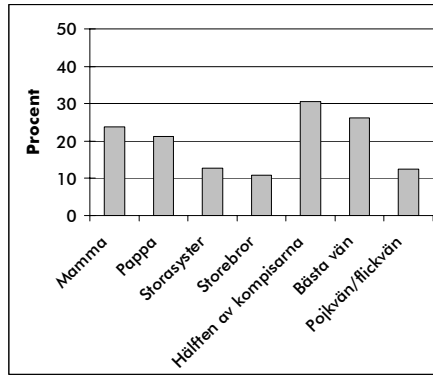

Diagram 20. Vilka i gymnasieelevernas närhet som röker. Procent

Diagram 19 visar att det i grundskoleelevernas närhet främst är föräldrarna som röker. Vid första undersökningstillfället fanns inga samband mellan elevernas rökande och omgivningens, vilket inte är så konstigt med tanke på att bara 5 elever rökte då. Nu i januari 2005 röker 21 elever, men sambanden mellan grundskoleelevernas rökande och omgivningens har ännu inte uppstått. Det beror säkerligen till största delen på den statistiskt sett lilla gruppen rökare.

Diagram 20 visar att det finns många i gymnasieelevernas närhet som röker. För nästan en tredjedel (30,5 %) röker minst hälften av kompisarna. Många har också föräldrar som röker. Även vid det här undersökningstillfället finns det ett signifikant samband mellan att ha en rökande omgivning och själv röka. Med andra ord kan man säga att rökning är väldigt socialt betingat. Röker föräldrar och/eller kompisar är det troligt att individen själv börjar röka.

När man studerar vilka i elevernas omgivning som snusar återfinns samma könsrelaterade mönster som för snusarna: det är främst pappor och bröder som snusar, se diagram 21 och 22.

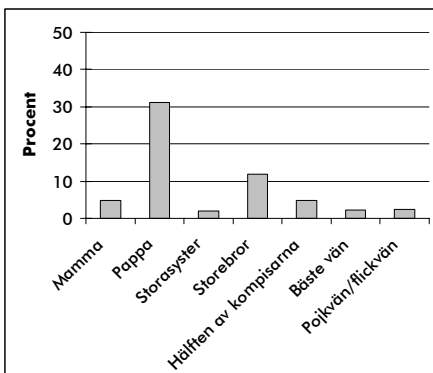

Diagram 21. Vilka i grundskoleelevernas närhet som snusar 2005. Procent

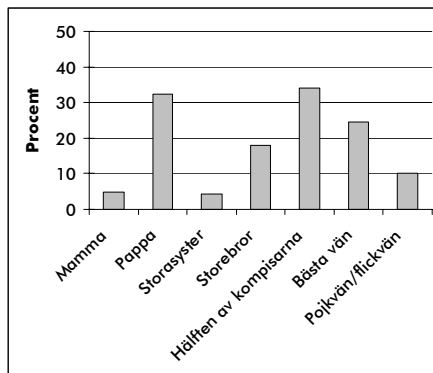

Diagram 22. Vilka i gymnasieelevernas närhet som snusar 2004. Procent

I grundskolan är det främst elevernas pappor (31,1 %) och äldre bröder (11,9 %) som snusar, diagram 21. Det är ännu inte så vanligt att kompisar och vänner snusar och det beror säkerligen också på att det ännu är så få som snusar. Som synes i diagram 22 har en tredjedel av gymnasieeleverna (34,2 %) kompisar som snusar. Det är mycket vanligare att de elever som snusar också har pappor, bröder, kompisar, bästa vänner och pojk/flickvänner som snusar (signifikanta skillnader). Efter som snusning är så könsrelaterat är det också följaktligen killarnas kompisar och bästa vänner som snusar samt flickornas pojkvänner som snusar. Även dessa skillnader är signifikanta.

Resultaten visar både på omgivningens betydelse för individens vanor och att snusare umgås mer med snusare, liksom ickesnusare i större utsträckning umgås med ickesnusare.

På så sätt kompletterar de båda materialen varandra. I intervjuerna återfinns berättelser om hur grupstrycket påverkar individen att göra det gruppen gör, i det här fallet tobaksvanor och utifrån svaren på enkäten kan statistiska metoder påvisa denna relation.

En annan orsak till att flera började röka var att de uppfattade det som *coolt och häftigt*. Det vill säga att det var tufft att röka särskilt när de gick i sjuan och åttan då de började röka.

Det börjar ju oftast med alla liksom att, när man är liten att man ska vara så cool liksom, men sedan när man testat några gånger tycker man det är gott (Uelevgrupp 3gy).

För en del unga är just behovet av att vara cool en viktig del i deras syn på sig själva. Även när eleverna senare inser att det finns andra sätt att vara cool på och inte kopplar samman rökning/snusning med att vara häftig, fortsätter de att röka för att de så snabbt blivit beroende.

I enkäten fick eleverna ta ställning till vilka egenskaper som de tyckte passade bäst på rökare respektive ickerökare eller som passade lika bra på båda. Figur 2 och 3 visar till vilken grupp de högsta värdena för varje egenskap hör. Svaren visar att även om det för enskilda individer var *coolt och häftigt* att röka, så kan man inte säga att vare sig grundskoleelever eller gymnasieelever som grupp tillskriver rökare dessa egenskaper.

Passar bäst på rökare	Passar lika bra på båda	Passar bäst på ickerökare	Passar bäst på rökare	Passar lika bra på båda	Passar bäst på ickerökare
Töntig	Populär	Klok		Populär	Klok
Trotsig	Dålig i skolan	Duktig i idrott		Dålig i skolan	Duktig i idrott
	Vuxen			Vuxen	
	Tuff			Tuff	
	Nervös			Nervös	
	Självständig			Självständig	
	Tråkig			Tråkig	
				Töntig	
				Trotsig	

Figur 2. Personliga egenskaper fördelat på tre grupper. Grundskolan 2005.

Figur 3. Personliga egenskaper fördelat på tre grupper. Gymnasiet 2004.

För grundskoleeleverna har en del förändringar skett för vilka egenskaper de tycker passar bäst för olika grupper. Hösten 2003 tyckte grundskoleeleverna att ickerökarna kunde beskrivas bäst som populära, tuffa, kloka och duktiga i idrott. I januari 2005 tycker de bara att egenskaperna kloka och duktiga i idrott passar bäst på ickerökarna. Vid första mätillfället tyckte de att rökare var dåliga i skolan och tontiga och vid andra mätillfället tycker de att de var tontiga och trotsiga. För grundskoleeleverna har alltså fler egenskaper blivit passande för både rökare och ickerökare.

Det enda som gymnasieeleverna tycker särskiljer ickerökare från rökare är att ickerökare är kloka och duktiga i idrott, se figur 3. Det har inte skett någon förändring över tid för vilka egenskaper som passar bäst, utan gymnasieelevernas åsikter verkar vara stabila över den tid som undersökningen sträcker sig.

Även om bilden av rökaren som cool och häftig har bleknat bort för gymnasieeleverna kan man se i intervjuerna att rökandet blir en del av självbilden och den egna identiteten. En gymnasieelev funderade tillsammans med intervjuaren så här kring detta.

Intervjuare: Är det någon av er som kan tänka sig att gå (till tobaksavvänjningsgruppen, författarens tillägg)?

Gymnasieelev: Jag har tänkt tanken. Har börjat tänka på det mer nu på sista tiden, att sluta röka, men det har jag gjort en längre tid. Men jag känner att jag skulle sakna det väldigt mycket. Jag skulle sakna en väldigt stor del utav att röka. Jag tror inte jag hade eller omgivning-en hade nog inte sett mig på samma sätt utan en cigarett i handen.

Intervjuare: Tror du det gör stor skillnad?

Gymnasieelev: Ja, jag tror det gör väldigt stor skillnad. Jag kommer inte ihåg vem det var, men jag satt och pratade med någon om det och då sa den personen att: "Jag skulle ha svårt tänka

mig dig utan att röka". Att aldrig mer få höra det där att, ja, vi går ut och röker och aldrig mer se dig stå med en cigarett i handen. Det hade varit jättesvårt att se dig utan det, det har liksom blivit en del utav dig.

Intervjuare: Vad tycker du om det?

Gymnasieelev: Hon sa ju inte det för att vara elak.

Intervjuaren: Men hur känner du inför det?

Gymnasieelev: Ja, men jag håller med om det också. Jag hade också tyckt det hade känts jättekonstigt att inte gå ut och röka längre på rasterna och inte stå med cigarett i handen och fråga ska vi gå ut och röka. Hade saknat det väldigt mycket tror jag (Uelevgrupp 4gy).

Det är inte bara den egna självbilden som innehåller att man är rökare, utan även andras bild av individen innehåller den komponenten.

Man kan tänka sig att det är väldigt svårt att sluta röka när rökningen är förankrad både i den egna självbilden och i andras bild av vem man är. Rökningen blir inte bara något man gör, utan också något man är.

Informanterna funderade också över *föräldrarnas roll* när det gäller att vara förebilder, avskräckande exempel och som gränssättare. Först ett citat om sambandet mellan föräldrars och barns tobaksvanor.

Intervjuare: Vad kom det sig av att du började?

Gymnasieelev: Jag vet inte faktiskt. Jag kommer inte ihåg. Det var väl, det var alltid när jag var liten har alltid sett upp till pappa så jag tror det är pappas fel. Han snusar. Sen har kompisar snusat, sen jag fått tag i det och börjat göra som pappa har gjort (Uelevgrupp 5gy).

För en annan elev i samma intervjugrupp har föräldrarnas rökande haft precis motsatt effekt, blivit ett avskräckande exempel.

Gymnasieelev: Efter att jag har sett nackdelarna, min pappa röker och då blir man inte precis sugen.

Intervjuare: Hur har du sett nackdelar hos honom?

Gymnasieelev: Han mår dåligt ibland och hostar och så, inte precis nåt man vill följa efter (Uelevgrupp 5gy).

Bland gymnasieeleverna verkar föräldrarna både ha fungerat som förebilder och som skräckexempel när det gäller tobaksanvändande. I fråga om föräldrarnas möjligheter att sätta gränser för gymnasieelevernas tobaksanvändande verkar det som att gymnasieeleverna nått en ålder då föräldrarnas åsikter om deras barns rökande inte spelar någon större roll. Föräldrarnas påverkansmöjligheter på gymnasieleve-

rna verkar vara ganska begränsade och är säkerligen större hos barnen i de yngre åldrarna. Visserligen kan föräldrarna givetvis framföra sina åsikter.

Vad man själv vill göra med sin egen kropp, det är upp till var och en. För jag menar att om min mamma säger att jag inte får röka och jag gör det ändå, så finns det ju inget hon kan göra åt det egentligen. Hon kan ta ifrån mig pengar, men jag kan fortfarande ha lika stor chans att få tag i cigaretter. Men när det går så långt att man utsätter andra för det, inomhus, barn och så, då är det mer än bara ens eget ansvar (Uelevgrupp 4gy).

Även om föräldrarna inte kan förbjuda sina ungdomar att röka hävdar en del av informanterna att det är viktigt att de bryr sig. I enkäten fanns en fråga om hur eleverna tyckte att föräldrarna ska påverka sina barns rökvanor och en fråga om hur eleverna trodde att olika personer i deras närhet (mamma, pappa, storsyster, storebror och bästa vän) skulle reagera på om de rökte eller snusade. I enkäten ställdes båda frågorna till alla elever.

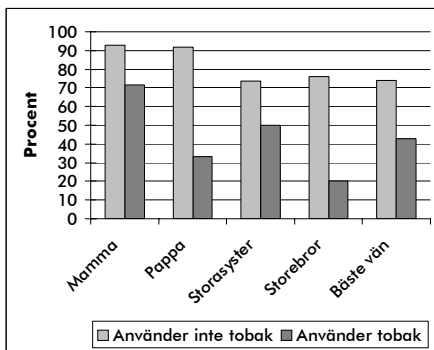

Diagram 23. Vilka grundskoleeleverna tror vill/skulle vilja få dem att sluta använda tobak 2005. Procent

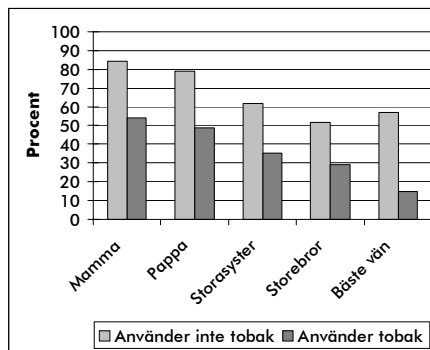

Diagram 24. Vilka gymnasieeleverna tror vill/skulle vilja få dem att sluta använda tobak 2004. Procent

För både grundskolans gymnasiets del fanns det signifikanta skillnader mellan de som använder tobak och de som inte gör det, men man ska komma ihåg att det finns få tobaksanvändare i grundskolan. Betydligt fler av dem som inte använde tobak trodde att deras föräldrar, syskon och bästa vänner skulle försöka få dem att sluta använda tobak om de gjorde det än vad tobaksanvändarna trodde. Tobaksanvändarna trodde i större utsträckning att deras närmaste inte skulle bry sig eller tycka illa om deras tobaksvanor, utan låta dem hålla på. När det gäller de här frågorna går det inte att utläsa vad som är orsak och verkan, det vill säga om de som använder tobak gör det på grund av att de närmaste inte i så hög utsträckning försöker få dem att sluta eller de närmaste inte i så stor utsträckning försöker att få dem att sluta använda tobak på grund av att de redan gör det. Det kan också vara bakomliggande faktorer som tobaksvänlighet kontra tobaksfientlighet som påver-

kar såväl elevens som omgivningens inställning till att sluta röka. Frågan har också olika innebörd beroende på om eleven använder tobak eller inte. För majoriteten som faktiskt inte använder tobak är frågan hypotetisk, medan den är reell för dem som använder tobak. Det kan hända att svarsfördelningen skulle sett annorlunda ut om den inte var hypotetisk för de flesta.

Det är värt att lägga märke till att både grundskoleeleverna och gymnasieeleverna tror att deras mammor mer än deras pappor skulle försöka få de att sluta använda tobak. Särskilt bland tobaksanvändarna i grundskolan är denna skillnad markant. Man kan fundera över om det beror på att det är mammorna som mest talar med sina barn om livsstilsfrågor eller om papporna har en toleranter syn på tobak.

Hur vill då eleverna att föräldrar ska försöka att påverka sina barns rökvanor om barnen/ungdomarna är i deras egen ålder? Eftersom det är så få tobaksanvändare i grundskolan redovisas här svaren för hela gruppen, medan redovisningen för gymnasiets del är uppdelad på de som använder respektive inte använder tobak.

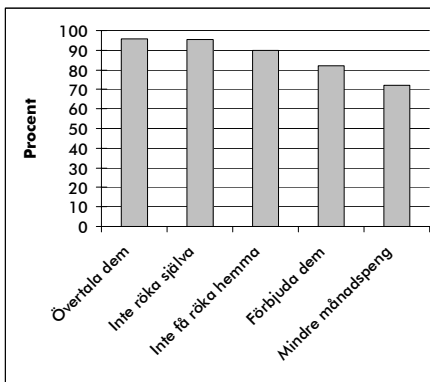

Diagram 25. Hur grundskoleeleverna tycker att föräldrarna ska påverka 2005. Procent

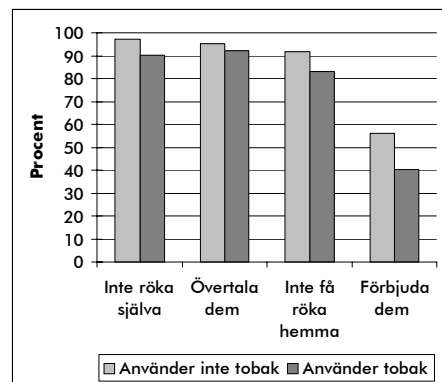

Diagram 26. Hur de gymnasieelever som använder eller inte använder tobak tycker att föräldrarna ska påverka 2004. Procent

Grundskoleeleverna tycker att de flesta föreslagna sätt att påverka sin barn är bra, se diagram 25, även om de tycker att övertalning är bäst och mindre vecko-/månadspeng inte är lika bra.

Bland gymnasieelevernas finns det, som synes i diagram 26, skillnader mellan de som använder tobak och de som inte gör det. Dessa skillnader är signifikanta, utom för påståendet om att föräldrarna ska övertala dem. Överlag tycker både tobaksanvändare och ickeanvändare att föräldrarnas egna exempel att inte röka själva, övertalning och att inte få röka hemma är mycket bra metoder för att påverka sina barn, medan färre tycker att förbud är bra. Även här har frågan säkerligen olika betydelse beroende på om eleven använder tobak eller inte. För ickeanvända-

rna är den hypotetisk och för användarna är den konkret och det kan också vara en förklaring till skillnaderna mellan grupperna. För grundskoleeleverna är frågan för de flesta hypotetisk.

Som synes ger framför allt rökandet eleverna en social tillhörighet i en grupp, de blev någon: en rökare bland rökare. Säkerligen är just detta med den sociala tillhörigheten och att få en identitet kombinerat med det fysiologiska beroendet avgörande för att rökaren fortsätter att röka fast att hon/han vet att det är farligt.

Trivsel i skolan och alkoholvanor

I enkäten ställdes också några frågor om elevernas trivsel i skolan och alkoholvanor, eftersom andra undersökningar visar att det finns ett samband mellan trivsel, alkoholvanor och tobaksvanor (se Boij 2003a). Överlag trivs både grundskoleeleverna och gymnasieeleverna bra eller mycket bra i skolan. Endast ett fåtal uppger att de trivs dåligt eller mycket dåligt i skolan. Hösten 2003 fanns det inga skillnader mellan tjejernas och killarnas trivsel i skolan, varken i grundskolan eller gymnasiet. Vid andra undersökningstillfället finns det skillnader mellan tjejerna och killarna i grundskolan, men inte på gymnasiet.

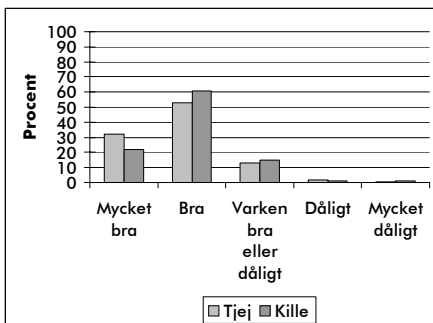

Diagram 27. Grundskoleelevernas trivsel fördelat på tjejer och killar 2005. Procent

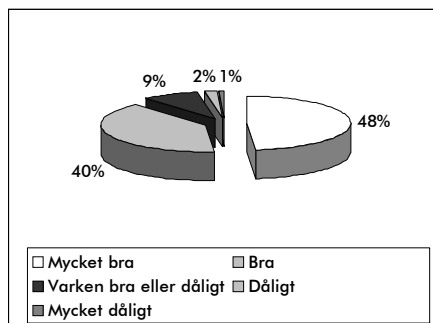

Diagram 28. Gymnasieelevernas trivsel 2005. Procent

Som synes i diagram 27 är det fler tjejer som trivs mycket bra i skolan och fler killar som trivs bra eller varken bra eller dåligt. Dessa skillnader är signifikanta. Överlag trivs drygt 83,6 % av grundskoleeleverna bra eller mycket bra i skolan och 2,6 % trivs dåligt eller mycket dåligt.

För gymnasieelevernas del har trivseln inte förändrats i någon större utsträckning över tid och det finns inte heller några större skillnader mellan tjejer och killar, varför endast resultaten visas för den senaste undersökningen. Diagram 28 visar att 88 % av gymnasieeleverna trivs bra eller mycket bra i skolan. Endast 3 % trivs dåligt eller mycket dåligt.

Även om de flesta eleverna trivs bra i skolan förekommer en del skolka. Hösten 2003 uppgav 91,8 % av grundskoleleverna, som då gick i år 6, att de aldrig skolka. I januari 2005 när eleverna går i år 7 uppgav 79,2 % att de aldrig skolkar. Andelen ickeskolkare har alltså sjunkit, men det som framför allt hänt är att det nu finns signifikanta skillnader mellan tjejer och killar.

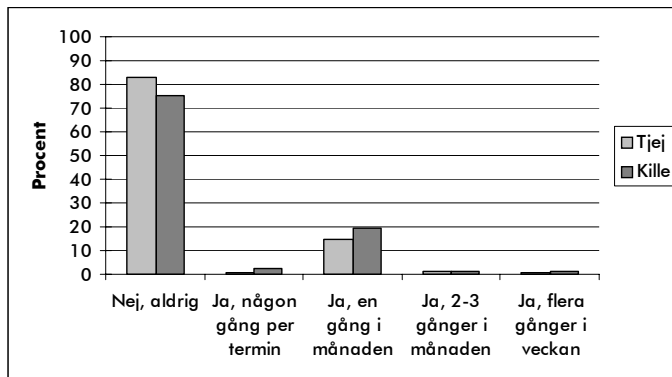

Diagram 29. Hur mycket tjejerna och killarna i grundskolan skolkar 2005. Procent

Det är fler tjejer än killar i grundskolan som uppgivit att de aldrig skolkar, 82,9 % jämfört med 75,4 %, och det är fler killar som uppgivit att de skolkar en gång i månaden, 19,6 % jämfört med 14,7 %. Med andra ord skolkar killarna oftare än tjejerna. På gymnasiet ser det lite annorlunda ut. Vid förra undersökningstillfället skolkade tjejerna på gymnasiet mer än killarna, se tabell 3.

Tabell 3. Hur mycket tjejerna och killarna på gymnasiet skolkar. Jämförelse 2003 och 2004. Procent.

	2003	2004	2003	2004
	Tjej	Tjej	Kille	Kille
Nej, aldrig	46,1	24	54,5	30,5
Ja, någon gång per termin	9,5	12,7	5,8	11,4
Ja, en gång i månaden	38,3	40,6	34,7	37,7
Ja, 2-3 gånger i månaden	4,9	17,3	3,7	16,8
Ja, flera gånger i veckan	1,2	5,4	1,4	3,6

Drygt hälften av tjejerna (53,9 %) skolkade en gång i månaden eller oftare och knappt hälften av killarna (45,5 %) gjorde detsamma. När samma fråga ställdes under hösten 2004 hade gruppen elever som aldrig skolkade minskat och de statistiskt säkerställda skillnaderna mellan tjejers och killars skolkvant försvunnit. Killarna har med andra ord börjat skolka nästan lika mycket som tjejerna, även om andelen elever som skolkar ofta, det vill säga flera gånger i veckan eller månaden, statistiskt sett är liten.

Hur är det med elevernas alkoholvanor? Hösten 2003 hade 79 % av grundskoleleverna och endast 20 % av gymnasieeleverna inte druckit någon alkohol det

senaste halvåret. I grundskolan var det hösten 2003 fler killar än tjejer som druckit alkohol.

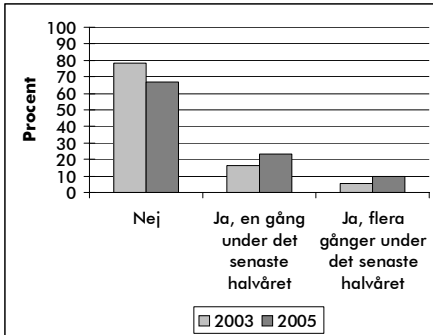

Diagram 30. Om grundskoleeleverna druckit alkohol det senaste halvåret. Jämförelse 2003 och 2005. Procent

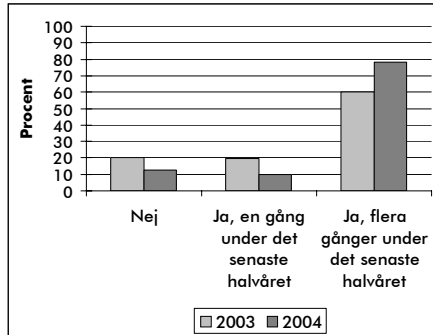

Diagram 31. Om gymnasieeleverna druckit alkohol det senaste halvåret. Jämförelse 2003 och 2004. Procent

Både för grundskoleeleverna och gymnasieeleverna har en ökning skett i alkoholkonsumtionen under det senaste halvåret. 33,2 % av grundskoleeleverna och 87,6 % av gymnasieeleverna har druckit alkohol det senaste halvåret, se diagram 31 och 32. Dessa skillnader är signifikanta. Däremot har skillnaden mellan tjejers och killars alkoholkonsumtion i grundskolan försvunnit. När man jämför diagram 31 och 32 med varandra verkar det som att ungdomars alkoholkonsumtion bara ökar från det att de är 12–13 år till de är 16–17år.

Andelen gymnasieelever som druckit alkohol en eller flera gånger den senaste veckan har också ökat, vilket inte skett i någon större utsträckning för grundskoleeleverna, se diagram 32 och 33. På grund av att enkätundersökningarna genomfördes av olika företag på gymnasiet blev inte svarsalternativen kring den senaste veckans alkoholvanor identiska. I enkäten 2003 var svarsalternativen ”Nej”, ”Ja en gång under den senaste veckan” och ”Ja, flera gånger under den senaste veckan”. Svarsalternativen speglar alltså hur ofta man druckit, men i 2004 års enkät speglar svaren istället vad man druckit. Ett svarsalternativ var ”Nej, varken öl, alkoholisk starkcider, vin eller sprit” och de andra specificerade vad eleven druckit, till exempel ”Ja, folköl (2,8-3,5 % alkohol)” och så vidare. Genom att föra samman svaren från 2003 i två svar ”Har druckit” och ”Har inte druckit” kan ändå resultaten från de båda undersökningarna jämföras. Samma sammanställning har också gjorts för grundskolan för att jämförelser ska kunna göras mellan grundskola och gymnasium.

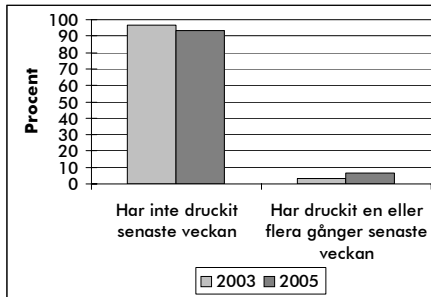

Diagram 32. Om grundskoleeleverna druckit alkohol den senaste veckan. Jämförelse mellan 2003 och 2005. Procent

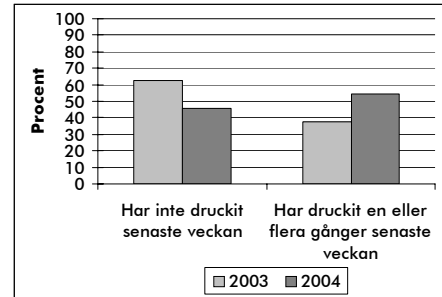

Diagram 33. Om gymnasieeleverna druckit alkohol den senaste veckan. Jämförelse mellan 2003 och 2004. Procent

För grundskolans del har endast en liten ökning skett av alkoholkonsumtionen ”den senaste veckan” och den är inte signifikant, medan skillnaderna mellan 2003 och 2004 för gymnasiet del är signifikanta. Däremot finns det inga större skillnader mellan tjejers och killars alkoholvanor ”den senaste veckan”. Det är dock ur ett alkoholpreventivt perspektiv oroande att se att så många som 54,3 % av gymnasieeleverna har druckit alkohol den senaste veckan och det gällde då en helt vanlig vecka i oktober 2004.

Hur är det då med relationen mellan å ena sidan trivsel i skolan och skolvanor och å andra sidan tobaks- och alkoholvanor? Redan i grundskolan finns dessa samband, även om man ska vara försiktig med tolkningen när det gäller tobaks- och alkoholvanor eftersom det ännu är så få som använder tobak och/eller alkohol. Det finns alltså ett signifikant samband mellan att använda tobak och skolka mer, dricka alkohol det senaste halvåret och den senaste veckan. Samband finns också mellan att dricka alkohol det senaste halvåret, trivas sämre i skolan, skolka mer och dricka alkohol den senaste veckan, samt mellan att dricka alkohol den senaste veckan, trivas sämre i skolan och skolka mer. Däremot kan man inte säga åt vilket håll sambandet gäller. Om det till exempel är på grund av att man trivs sämre i skolan som man druckit alkohol det senaste halvåret eller om det är för att man druckit alkohol det senaste halvåret som man trivs sämre i skolan. Det kan också finnas bakomliggande variabler som kön och socialgrupp. Samma samband finns på gymnasiet, förutom att där finns det inget samband mellan att dricka alkohol den senaste veckan och trivas sämre i skolan. Dessa samband stämmer verkligen till eftertanke kring betydelsen av både en bra skolmiljö och värdet av tobaksfria och alkoholfria ungdomar.

Tobaksundervisning

I enkäten hösten 2003 fanns frågor om hur eleverna tyckte att tobaksundervisningen på skolan fungerade och för att friska upp minnet tas resultaten med även i den här rapporten. Diagram 34 och 35 visar hur mycket tobaksundervisning eleverna hade haft under läsåret 2002/2003.

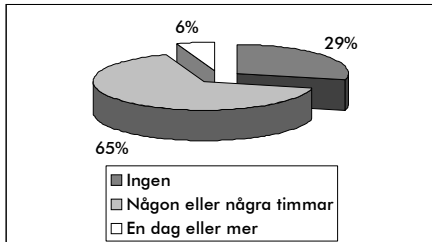

Diagram 34. Hur mycket tobaksundervisning eleverna hade i årskurs 5 år 2002/03. Procent

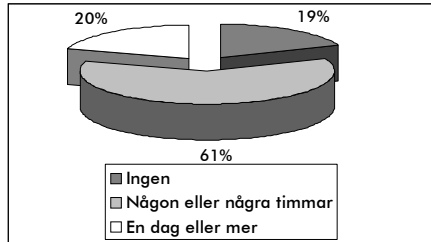

Diagram 35. Hur mycket tobaksundervisning eleverna hade i årskurs 9 år 2002/03. Procent

Som synes hade 65 % av eleverna i år 5 någon eller några timmars undervisning och eleverna i år 9 hade 61 % någon eller några timmar. Man ska dock komma ihåg att den här typen av retrospektiva frågor alltid är svåra att svara på (Trost 1997). Det finns en risk att eleverna kommit ihåg fel eller varit frånvarande, men trots det kan man konstatera att de själva inte tyckte att de hade haft speciellt mycket undervisning. Drygt hälften av grundskoleeleverna tyckte att det var för litet och drygt hälften av gymnasieeleverna tyckte att det var lagom. Av de elever som fått någon tobaksundervisning tyckte nästan tre fjärdedelar av sjätteklassarna att den var bra och ungefär hälften av gymnasieeleverna tyckte också det (Boij 2004).

Från ett tobakspreventivt perspektiv kan någon eller några timmars tobaksundervisning under ett läsår tyckas vara alldeles för litet. Man kan visserligen tänka sig att dessa timmar är de som innehåller tobaksinformation och att det sedan finns ytterligare timmar där undervisningen mer handlar om att stärka elevernas självkänsla och mod att stå för sin åsikt. Sådan undervisning kan indirekt leda till att eleverna i mindre utsträckning börjar använda tobak och andra droger.

Vad enkäten inte fångade upp var vad eleverna ansåg att undervisningen om tobak skulle innehålla eller hur den skulle läggas upp. Dessa frågor fanns med i intervjuerna. Gemensamt för alla intervjuer med lärare, grundskoleelever och gymnasieelever, är att de tycker att *skolans undervisning* om tobak ska innehålla information om tobak och dess skadeverkningar, värderingsövningar och samtal. Ett citat från en av gymnasielevgrupperna sammanfattar detta:

Intervjuaren: Tobaksundervisningen, hur ska den vara upplagd?

Gymnasieelev 1: Fakta tycker jag.

Gymnasieelev 2: Lite värderingsövningar.

Gymnasieelev 3: Man kan börja med att dela ut fakta, eller man kan börja med att diskutera lite för att se vad folk tycker. Sedan ge ut fakta, sedan några värderingsövningar och sedan diskutera, för att se om man har ändrat åsikt (Uelevgrupp 3gy).

I intervjuerna fördes också resonemang om när under skoltiden det var bäst att ha tobaksundervisning för att få så många som möjligt att inte börja röka. Alla elever som uttryckte en åsikt tyckte att det skulle vara bra om tobaksundervisningen var redan i år 5–6.

Intervjuaren: Ska man ta upp tobaksfrågor i skolan?

Gymnasieelev 1: Det ska man göra redan i sexan tycker jag, för att då blir man mest påverkad.

Det är då man är som osäkrast och kan gå in i det, man faller ner i skiten. Det är så lätt, för då vet man inte vart man ska ta vägen. Man vill vara populär och man vill vara häftig och sådana grejer, då blir det lätt ta sån grej för att bli det. Men har man haft det i skolan; vad som kan hända och vad för mening med röka och nackdelar och fördelar och sådant redan i sexan så tror jag det inte är lika många röker, börjar. För att då har de fått en överblick av det hela och tänker att fy, sådan vill jag inte bli. Nu får man ju kanske överdriva lite också, att man kan få sjukdomar och så, då tror jag att det inte är lika många som börjar röka. Det behöver börja tidigt för det är nästan för sent att ta det på högstadiet, för då är det många som redan har varit där och provat (Uelevgrupp 1gy).

Att undervisningen bör komma i år 5–6 stärks också av de undersökningar som gjorts om ungdomars drogvänor där det framkommit att den genomsnittliga debutåldern för att röka den första cigaretten ligger mellan 12 och 13 år, det vill säga att någon gång i årskurs 6 eller 7 (Boij 2003a). Om man vill skjuta upp debutåldern eller rent av försöka få unga människor att inte börja röka överhuvudtaget är det viktigt att tobaksundervisningen kommer innan debutåldern.

Även om eleverna tyckte att från 11 till 16 år var en bra ålder för tobaksundervisning, så var inte lärare i år 6 övertygade om det. Några tyckte att eleverna i år 5–6 var lite ”små” för det. Gymnasielärarna å sin sida berättade att på gymnasiet förekom väldigt lite drogförebyggande undervisning. Frågan blir då när det enligt lärarna är rätt tid att komma med drogförebyggande undervisning. Nu bör man komma ihåg att inga högstadielärare har intervjuats i den här utvärderingen och det kan hända att resultaten blivit annorlunda i denna fråga om de hade intervjuats. Även om tobaksförebyggande undervisning inte enligt intervjuerna verkar att prio-

riteras på gymnasiet är det numera prioriterat av skolsköterskorna både i enskilda samtal med elever och i klassbesök.

En tredje fråga som ställdes i det här sammanhanget var *vem som ska undervisa om tobak*. Bland de intervjuade fanns både åsikten att det kunde vara de ordinarie lärarna och att det var bra med någon utifrån. Ett citat från en elevgrupp på gymnasiet sammanfattar detta: ”En utomstående är nog mer utbildad och kan mer om saker och ting kanske, än en vanlig lärare. Man skulle kunna ha att det kom någon och hälsade på som pratar om det och även läraren pratar om det” (Ulevgrupp 1gy). Det finns enligt intervjuerna både fördelar och nackdelar med att de ordinarie lärarna håller i undervisningen och att någon utifrån gör det. De ordinarie lärarna känner eleverna och kan anpassa undervisningen efter eleverna, men har i gengäld mindre kunskap om tobak. För någon utomstående gäller det motsatta, mindre elevkunskap och mer tobakskunskap.

Om projektet

Det tobaksförebyggande projektet i Uddevalla kan sägas kännetecknas av frivillighet. Ett antal olika aktiviteter har erbjudits skolor, lärare och elever, men det har varit helt upp till dem om de vill genomföra aktiviteterna eller inte. Eleverna fick i enkäten 2004/2005 svara på ett antal frågor om hur de kommit i kontakt med projektet se diagram 36 och 37.

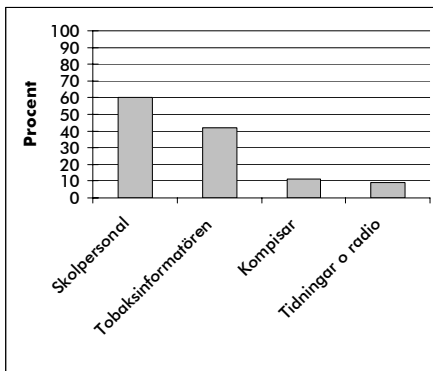

Diagram 36. Hur grundskoleeleverna kommit i kontakt med projektet. Procent

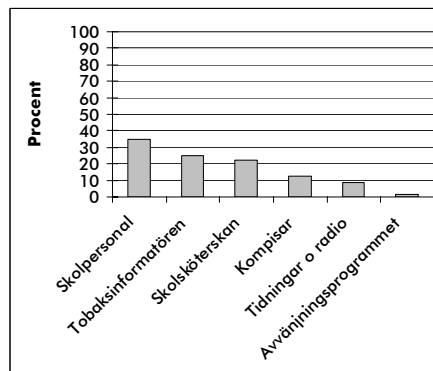

Diagram 37. Hur gymnasieeleverna kommit i kontakt med projektet. Procent

Eleverna har kommit i kontakt med projektet på lite olika sätt beroende på om de gått i grundskolan eller gymnasiet. Grundskoleeleverna har främst kommit i kontakt med projektet genom skolpersonal och tobaksinformatören. I grundskolan är det 221 elever (41,8 %) kommer ihåg att de fått besök av tobaksinformatören. Det är möjligt att eleverna haft fler besök, men att de inte kommer ihåg det eller att de blandat ihop information av skolpersonal med besök av tobaksinformatören. Dia-

gram 36 visar att gymnasieeleverna främst fått kontakt med projektet genom skolpersonal, tobaksinformatören och skolsköterskan. Man kanske kan tycka att andelen gymnasieeleverna som haft kontakt med tobaksinformatören, 24,7 %, inte är en så hög, men det innebär att 182 elever svarat att de haft besök av henne.

Vad tyckte då eleverna om den information de fått om projektet? Har de fått för litet eller för mycket information och har kontakten med projektet fungerat bra eller dåligt? Svaren på frågorna har för överskådlighetens skull förts samman till tre svar. Svartalternativen finns i sin helhet i bilaga 2.

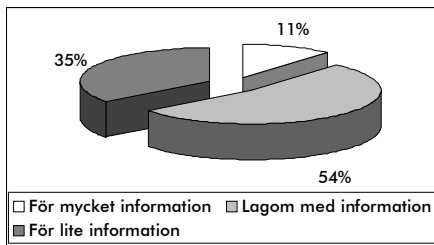

Diagram 38. Hur mycket information grundskoleeleverna fått om projektet. Procent

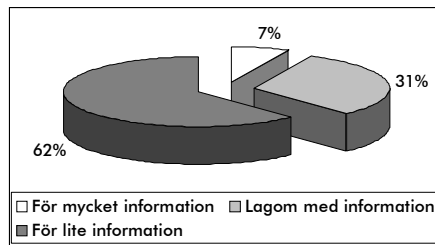

Diagram 39. Hur mycket information gymnasieeleverna fått om projektet. Procent

Ungefär hälften av grundskoleeleverna och en tredjedel tycker att de fått lagom med information om projektet, se diagram 38 och 39.

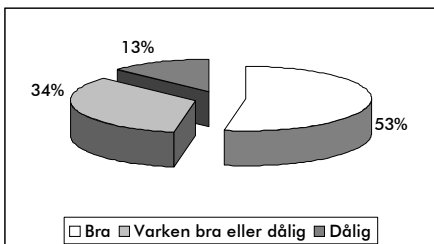

Diagram 40. Vad grundskoleeleverna tyckte om kontakten med projektet. Procent

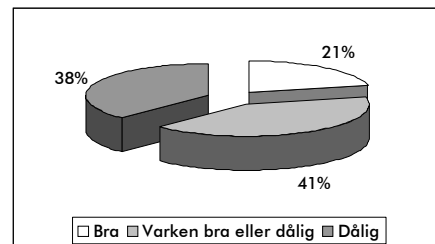

Diagram 41. Vad gymnasieeleverna tyckte om kontakten med projektet. Procent

Diagram 40 och 41 visar bara hur de som haft kontakt med projektet har svarat. Drygt hälften av grundskoleeleverna (53 %) och en femtedel av gymnasieeleverna (21 %) tyckte att kontakten varit bra.

I efterhand kan frågan tyckas vara svårtolkad. Vad menas egentligen med bra kontakt? Innebär svaret att den information de fått varit bra, var själva relationen/kommunikationen med projektledaren/skolsköterskan bra, var tidningsartikeln/radioinslaget bra? Som synes kan svaren tolkas olika och därmed bör de också tolkas med stor försiktighet.

Klassbesök

En av de stora delarna i projektet har varit klassbesök i *grundskolan*. Projektledaren har utbildats i den metodik ERG använder. Sedan erbjöds lärare, rektorer och skolsköterskor i år 5–7 lektionsmedverkan utifrån ERG:s koncept och som deras representant. Tabell 4 visar antalet klassbesök i grundskolan. Under vårterminen 2005 har inga klassbesök gjorts fram till vecka 8 då underlaget lämnades in till Forskningsstation Mösseberg för bearbetning och siffrorna kommer från projektledarens egendokumentation.

Tabell 4. Antal klassbesök i grundskolan.

Höstterminen 2003	68
Vårterminen 2004	17
Höstterminen 2004	34
Totalt	119

Totalt har 119 klassbesök gjorts i grundskolan. Nästan alla har varit genom ERG och har också rapporterats till ERG. Ett fåtal besök har varit specialanpassade för till exempel särskola och utanför ERG:s regi. ERG har också fått klasslistor från de klasser som projektledaren besökt och sedan har ERG kunnat ringa föräldrarna och be om ett bidrag och så har också skett enligt vad som kommit till vår kännedom.

Utifrån projektledarens dokumentation kan man se ett mönster i besöken. På de skolor där man valt att anta erbjudandet om klassbesök har oftast många av de berörda klasserna fått besök och alla berörda klasser på åtta skolor fick besök. Medan en del skolor valt att inte alls anta erbjudandet. Man kan också se att på de skolor där det varit arbetslaget sak att besluta om besök har bara ett fåtal klasser fått besök. Det är också tydligt att under läsåret 2004/2005 är det bara ett fåtal skolor som valt att låta nya klasser (år 5) eller någon annan klass få besök. Mest intresse för klassbesöken fanns alltså under projektets första år då 16 av 22 möjliga skolor fick besök i ett par eller flera klasser.

Projektledarens klassbesök som ERG-inspiratör i år 5–6 kostade 550 kronor för två besök. Klasserna i år 7 fick ett besök som kostade 450 kronor. Dessutom kopplade projektledaren ofta besöket under andra året till ett samtal med skolledningen om hur det tobaksförebyggande arbetet på skolan ska fortsätta och till att en tobakspolicy skulle upprättas. Både dessa faktorer plus kommunens inköpsstopp verkade, enligt projektledaren, minska intresset för ERG-besök även om det inte syns i tabell 4.

Vad tyckte då de olika inblandade om klassbesöken, men först några ord om uppläggningsen. Så här beskrev projektledaren uppläggningsen av lektionerna:

Klassbesöken är upplagda så att man varvar information med lite lekar och lite värderingsövningar; det händer något hela tiden. Det är så som ERG har lagt upp det och det är det konceptet jag följer (Uprojektledare).

De grundskoleelever och lärare som intervjuats har haft en lektion med projektledaren någon gång under läsåret 2003/2004, men ännu inte någon under det innevarande läsåret. Det betyder att det kan ha gått ganska lång tid mellan besöket och intervjutillfället under hösten 2004. Detta märks särskilt tydligt på grundskoleeleverna som har svårt att komma ihåg om de haft lektioner med ERG och hur de tyckte att lektionen var. Det som flera kom ihåg var det här:

Ja, det var någon som kom och pratade om tobak och visade hur mycket tjära man fick i sig under ett år. Det var en hel syltburk typ (Uelev 5gr).

De flesta av de intervjuade grundskoleeleverna tyckte att lektionerna var intressanta, att det var roligt att arbeta i grupper, men någon tyckte också att lektionen var lite för lång. Besöket var under en dubbellektion på 80 minuter.

Det mest iögonfallande i grundskoleelevintervjuerna är att eleverna inte minns så mycket. Man kan finna flera förklaringar till detta. En förklaring kan vara insatsens storlek, det vill säga att en eller två lektioner under förra året är svårare att komma ihåg än om det hade varit flera lektioner eller rent av ett par temadagar. En annan förklaring kan vara tidsperspektivet, att insatsen ligger för långt tillbaka i tid för att eleverna ska komma ihåg den. En tredje förklaring kan vara att det handlar om uppläggningsen av lektionsmedverkan på så sätt att varken de ordinarie lärarna eller projektledaren understrukit att ”den här lektionen görs i samverkan med ERG och av mig som projektledare”. Därmed kan lektionen ha uppfattats som en av många lektioner i skolan under ett läsår, vilket kan leda till att den är svårare att särskilja.

Lärarna har tydligare minnesbilder av ERG-lektionerna från förra läsåret och tyckte att lektionerna var bra. Projektledaren var duktig på att ta barnen och så här sade en lärare om lektionerna:

Lärare 1: Det som de gjorde som jag tyckte var så bra, de som var här, det var just det här att jobba med att stärka barnet, att våga säga nej, att inte gå på det här med gruppträck. Men sedan har de ju även det här med att de tog upp vissa reklambilder; välkomna till Marlborough land /.../ och just den här bra som de hade gjort, den andra där det var en massa gravstenar; den tyckte jag var jättebra.

Lärare 2: Det var mycket bra fakta.

Lärare 1: Mycket bra fakta, men ändå inte bara så där, de hade med sig en burk med tjära och visade (Uläraryrgrupp 1gr).

Även bland lärarna fanns kommentarerna om att lektionerna var lite för långa med tanke på barnens ålder och förmåga att koncentrera sig. Detta var också en synpunkt som projektledaren var införstådd med.

Överlag verkade det på både grundskoleeleverna och lärarna att man inte arbetar så mycket med frågor om tobak (eller andra droger heller) i den ordinarie undervisningen. Någon elev kom ihåg att de möjligtvis läst om tobak i någon biologibok.

Om detta stämmer innebär det att den huvudsakliga undervisningen som eleverna fått i grundskolan har varit genom ERG-lektionerna, vilka i sin tur varit frivilliga för skolorna och arbetslagen att säga ja till. Det får till följd att grundskolornas undervisning om tobak till största delen består av punktinsatser. Sammantaget kan sägas att de lektioner som hållits har varit uppskattade av elever och lärare, men att de inte på långa vägar räcker för att fylla behovet av information och samtal om tobak.

De olika klasserna i *årskurs 1 på gymnasiet* har också erbjudits tobakslektioner. Dessa har dock inte varit utifrån ERG:s koncept och därmed har de också varit kostnadsfria.

Tabell 5. Antal klassbesök i gymnasiet.

Höstterminen 2003	7
Vårterminen 2004	22
Höstterminen 2004	33
Vårterminen 2005 till och med vecka 8	18
Totalt	80

Från hösten 2003 till vecka 8 år 2005 har projektledaren gjort 80 klassbesök på gymnasiet. Det verkar som om intresset för klassbesök på gymnasiet ökat för varje termin. En orsak till detta från skolans sida kan vara att de inte kostade något. De var bara att boka in. Ofta har dessa besök gjorts tillsammans med skolsköterskan.

Inte heller de gymnasieelever som haft klassbesök har några tydliga minn bilder av dem. Därmed är det också svårare att bilda sig en uppfattning om vad gymnasieeleverna i de fem intervjuade grupperna tyckte om dem. Några gymnasieelever tyckte så här om det som var bra:

Gymnasieelev 1: Vi hade ganska stora diskussioner. Alla fick vara med och säga vad de tyckte och tänkte.

Gymnasieelev 2: Hon var öppen.

Gymnasieelev 3: Hon var lätt att prata med, var inte så att alla sitter tysta och skäms i ett hörn, inget; jag vet och ni ska lyssna.

Gymnasieelev 4: Alla fick prata.

Gymnasieelev 2: Sedan gjorde vi roliga uppgifter också (Uelevgrupp 4gy).

Bland gymnasielärarna fanns delade uppfattningar om själva lektionsmedverkan. Lärarna själva tyckte i stort att lektionerna hade fungerat bra, att projektledaren var kunnig, att hon var på elevernas nivå och hade en bra pedagogik. Medan några hade uppfattat det som att en del elever tyckte att det var lite tråkigt, ”att det var för lite action” och att de tyckte att de hade hört det här förut. Självklart kan inte tobakslektioner falla alla elever i smaken. Det beror på så många faktorer om man upplever en lektion som bra eller dålig.

Tobaksavvänjning, lärarfortbildning, arbetet med tobakspolicy med mera

På gymnasiet skulle även *tobaksavvänjningsgrupper* erbjudas och skolsköterskorna skulle vara ansvariga för dessa. Tidigare hade skolsköterskorna ansvarat för individuellt tobaksavvänjning, men det nya med projektet var att tobaksavvänjning även skulle erbjudas i grupp. För att kunna göra det fick skolsköterskorna först gå en utbildning om Motiverande samtaltsteknik. Totalt har fem grupper startats i tobaksavvänjning. Tre var under hösten 2004 och två var under våren 2005. Våren 2005 erbjöds ytterligare tobaksavvänjningsgrupper på två gymnasieenheter, men intresset var lågt och ingen grupp startade. Siffrorna över antalet deltagare i grupperna är alltför varierande från tillfälle till tillfälle för att kunna presenteras. Redan innan projektet startade fanns kunskap om att det var svårt att få till stånd tobaksavvänjningsgrupper, men som synes har ändå några kommit till stånd. Kanske är individuell tobaksinformation ett alternativ till gruppinformation.

Information om grupperna har gått ut på olika sätt: genom klassbesök, anslags- tavlor och via direktkontakt med skolsköterskorna. En av skolsköterskorna sade följande om gensvaret på tobaksavvänjningsgrupperna:

Intresset för att sluta är större än vad jag upplevt tidigare. De har talat om att de har redan uppmärksammat den här rök Slutarkursen. Det är positivt att vi gör det, att de kan komma och lyssna och se om de är mogna den gången eller de kan komma senare eller, som du säger, individuellt (U skolsköterskegrupp).

För att få fler elever att komma till kurserna kallas de inte längre för tobaksavvänjningsgrupper, utan istället tobaksinformation. På det sättet kan eleverna komma och se hur det är och sedan bestämma sig om de vill sluta röka.

Huruvida informationen om tobaksavvänjningsgrupperna nått fram till gymnasieeleverna eller inte rådde det delade meningar om. En del gymnasieelever kände till verksamheten och andra inte.

Tobaksavvänjningsgrupper har också erbjudits på fyra av fem vårdcentraler i Uddevalla. Det har under projektets gång öppnats några privata vårdcentraler, men

dessa har inte involverats i projektet. Även här har de som skulle ansvara i kurserna fått gå utbildningen Motiverande samtalsteknik och i att leda grupper. Totalt har nio grupper startat under vårterminen 2004 till vårterminen 2005 med sammanlagt 49 deltagare. Av dessa är två grupper fortfarande på gång (i april 2005). I de grupper som avslutats var 17 deltagare tobaksfria vid kursslutet. Dessutom har 27 personer fått individuell tobaksavvänjning och av dessa blev 17 tobaksfria. Som synes har tobaksavvänjningen på vårdcentralerna gett goda resultat. Projektledarens roll i den verksamheten var främst att ta fram relevant material, se till att de berörda fått utbildning, hjälpa till med annonsering och affischering, samt att ha nätverksträffar för erfarenhetsutbyte. Utvärderingen har dock inte haft som fokus att utvärdera tobaksavvänjningsgrupperna i sig.

Hur har det då gått med *information och utbildningen av de vuxna i elevernas närhet*? Även här bygger mycket av verksamheten på frivillighet. En tanke i projektplanen var: ”Fortbildning av lärare med tillverkning av eget material för en mer upplevelsebaserad hälsoundervisning. Detta sker i samarbete med Hälsokällan” (Projektplan för det tobaksförebyggande projektet i Uddevalla). Detta samarbete har inte kommit till stånd och Hälsokällan i Uddevalla har inte erbjudit sådana utbildningar. Lärarna har istället erbjudits att gå en tobaksutbildning på Oasen i Vara. Genom att utbilda en eller två lärare på samma skola skulle kunskapen och metodiken från Oasen kunna föras vidare till övriga lärare genom internutbildning eller åtminstone skulle ett utbyte av erfarenheter kunna komma till stånd. Ingen skola i Uddevalla har tackat ja till erbjudandet. Lärarna har dock fått en hel del information om tobak av projektledaren. Det faktum att ingen lärare tackat ja till att gå utbildningen behöver nödvändigtvis inte tolkas som ointresse från lärarnas sida. En annan tolkning kan istället vara att projektledaren vänt sig direkt till lärarna med erbjudandet och eftersom rektorerna inte var så delaktiga i projektet kan det varit svårt för den enskilda läraren att få stöd till att gå en sådan utbildning.

Projektledaren har också erbjudit sig att komma på *föräldramöten* och det har också skett i mycket ringa omfattning. Under projekttiden har ett besök gjorts. Anledningen till att så få besök har gjorts är att den mesta arbetstiden har satsats på klassbesök och det har räckt mer än väl för att fylla tiden.

Listan på vad som ska göra inom projektets ramar är onekligen lång och till den hör också att samarbeta med grundskolorna för att få fram *policydokument* för hur tobaksundervisningen ska läggas upp i de olika årskurserna, för kompetensutveckling för lärare inom området och hur man ska arbeta för att bli en rökfri skola. Även detta har kännetecknats av frivillighet och i mars 2005 var tobakspolicyn för en skola klar och i bruk, på en skola skulle en drogpolicy bli klar i april. Dessutom blir en drogpolicy klar under våren 2005 och omfattar ett helt skolområde med 21 förskolor/familjedaghem och skolor.

Det verkar inte heller som att det på de skolor där vi varit och intervjuat funnits några uttalade och tydliga regler för tobaksanvändning i skolan vare sig på grundskolan eller gymnasiet. En del grundskoleelever visste att det rådde rökförbud på skolan och en del visste inte om det var så, men eftersom så få av eleverna upp till år 7 röker eller snusar kanske detta i sig inte är något problem.

Snarare är det ett problem på gymnasiet där 21 % av eleverna röker. Dessutom är det faktiskt enligt lag förbjudet att röka inom skolans område, men på gymnasiet verkar man ha svårt att sätta gränser. På en av gymnasieskolorna finns det en rökruta, på en annan gymnasieskola får man inte röka närmare än 30 meter från entrén. En lärare på gymnasiet resonerar så här kring rökning:

Lärare 1: De två sista åren har det varit tillåtet med rökning, är det något sådant, ett eller två år är det väl jag har haft de här klasserna, innan dess stod folk och rökte minst lika mycket.

Lärare 2: Pratade i lärarrummet med XX (maskerat av författaren) om att eleverna röker lite här och var, det borde man väl kunna sätta stopp för. "Nej sa han. Det är inte så lätt när det finns lärare som går inomhus och röker". Då blev jag lite så här, ryggade tillbaka och tittade på honom. "Jo det är sant" sa han, "det finns". Det är inte roligt att höra, då är det inte lätt få eleverna heller att acceptera (Ulärargrupp 2gy).

Som synes återstår mycket arbete i både grundskola och gymnasieskola att bland personalen nå en samsyn vad gäller normer och värderingar kring tobak samt att ta fram och efterfölja regler kring tobaksanvändande inom skolan.

Till de mål som var uppsatta i projektplanen ingick också: "Att fler caféer och restauranger i Uddevalla skall vara rökfria. Att tillgängligheten på tobak för ungdomar under 18 år skall minska". Med hänvisning till att det antagligen till den 1 juni 2005 skulle komma en lag om *rökfria caféer och restauranger* har projektledningen i samråd med Statens folkhälsoinstitut beslutat att inte lägga tid på att få fler caféer och restauranger rökfria. Dock gjordes i projektets början en inventering av läget när det gäller rökning och cigarettförsäljning på caféer och restauranger i Uddevalla kommun. Information gavs också om passiv rökning. I den senare delen av projektet har också information getts om den nya lagen.

Att *minska tillgängligheten* visade sig vara en svår arbetsuppgift. Själva tillsynen ligger under miljö- och stadsbyggnadskontoret och under projektiden har ingen extra tillsyn gjorts på grund av bristande ekonomi. Inte heller har det inom projektets ram förekommit några provköp för att kontrollera att affärer och kiosker inte säljer tobak till minderåriga. Orsaken till detta kan vara att tillsyn och projektansvarig (folkhälsorådet) tillhör olika förvaltningar inom kommunen och för att få till stånd ett samarbete kring ett tobaksförebyggande arbete hade det kanske varit nödvändigt med ett övergripande beslut av till exempel kommunstyrelsen. Sedan

den 1 januari 2005 har däremot ett samarbete inletts mellan miljö- och stadsbyggnadskontoret och socialförvaltningens förebyggande enhet om tillsyn av försäljning och en tjänst på 25 % har tillsatts för detta.

Diskussion om attityder och om projektet

Utvärderingen visar att man i Uddevalla främst tagit fasta på att påverka de yngre skoleleverna som går i år 5–7 i grundskolan till att inte börja röka och att på gymnasiet har projektet både inriktats på tobaksinformation och på att få dem som redan börjat röka att sluta.

För att grundligare studera hur projektet lyckats att nå sina mål och vad som är projektets och metodens framgång och hinder, styrkor och svagheter har en SWOT-analys gjorts. Bokstäverna SWOT står för Strengths, Weaknesses, Opportunities och Threats. De kan på svenska översättas till: styrkor, svagheter, utvecklingsmöjligheter och hot/svårigheter. Det är dock viktigt att poängtera att det *inte* är projektledarens arbete som ska bedömas, utan projektet – dess syfte, metod och mål.

Tobaksvanor och attityder till tobak

I intervjuerna och enkäterna framkommer tydligt att oavsett om man är grundskoleelev eller skolsköterska på gymnasiet så uppfattas tobaksanvändning och framför allt rökning som ett ohälsoproblem. Överlag har både grundskole- och gymnasieeleverna goda kunskaper om tobak och en strikt tobaksmoral. Ändå röker 21 % av gymnasieeleverna och 20,4 % snusar. Från att få elever använder tobak i år 7 är det närmare en tredjedel (30 %) som gör det i årskurs 2 på gymnasiet. På några få år ökar tobakskonsumtionen rejält. Intervjuerna med i första hand gymnasieeleverna pekar på de djupa identitetsskapande och sociala processer som är förenade med rökning. Dessa processer gör också ett tobaksförebyggande arbete till en utmaning. En viktig fråga att fundera över är hur man kan påverka unga människor som individer i formandet av en vuxen identitet och hur man påverkar grupprocesser till en god hälsa för resten av livet.

Projektets och metodens styrka

Till projektets styrka hör den breda ansats som fanns i projektplanen. Genom att mobilisera många vuxna i skolelevernas omgivning skulle andelen ungdomar som började röka eller snusa minska. Till de vuxna hör självklart föräldrar och skola, men också café- och restaurangägare och dess personal samt kiosk- och affärsinnehavare med personal. Man skulle med andra ord säga att ansatsen var att så gott

som alla vuxna i ungdomarnas omgivning skulle tala samma språk och ha samma budskap: börja inte röka och om du börjar så sluta. Den breda ansatsen tyder på att de som skrivit projektansökan hade tillägnat sig den kunskap som finns om tobaksprevention.

Styrkan med klassbesöken på både grundskolan och gymnasiet är både dess omfattning och innehåll. Att en person gjort runt 200 klassbesök är onekligen imponerande och det verkar också som att de till sitt innehåll varit uppskattade av både elever och lärare.

Styrkan hos metoden är att man på gymnasiet funnit en engagerad grupp att samarbeta med: skolsköterskorna. Genom dem har projektet fått samarbetspartners vars mål överensstämmer med projektet: att nå en så god hälsa som möjligt hos eleverna. Skolsköterskorna har också kunnat bistå med kunskap om vilka klasser som kan behöva besök, vilka elever som särskilt ska tillfrågas om tobaksavvänjning med mera. En sådan kunskap hade varit svårt att få som projektledare under den korta tid som projektet ändå varat.

Projektets och metodens svaghet

Man skulle kunna säga att den breda ansatsen också blev projektets svaghet. För att nå så höga mål hade flera personer behövt arbeta i projektet. Bara att göra två besök per år i år 5–6 och ett besök i år 7 hos de som vill ha besök och i många gymnasieklasser har krävt de personella resurser som stod till buds. Det har därmed varit svårt att få tid till de övriga insatserna i någon större grad.

En annan svaghet hos metoden med klassbesök är att den kräver att skolan också arbetar med tobaksfrågor för att själva insatsen inte bara ska bli en punktinsats. Av intervjuerna och enkätsvaren verkar det inte som att skolorna i någon större utsträckning följt upp ERG-besöken. Utvärderingen visar också att inga lärare deltog i någon fortbildning och ur grundskoleelevernas perspektiv verkar inte insatsen fått något större genomslag. Detta väcker onekligen frågan om hur stort intresse skolan har för att bedriva ett tobakspreventivt arbete, men det är inte något som den här utvärderingen kan svara på. För att komma bort från punktinsatserna hade troligen en kompletterande metod behövts, att till exempel lärarna fick ett material med hur de kunde följa upp ERG-besöket och arbeta vidare tobakspreventivt. Säkerligen hade det också behövts en annan strategi att man till exempel koncentrerade sina insatser till några få skolor och att de hade fått en större insats med flera kompletterande besök. De klassbesök som gjorts är ett bra komplement till skolans övriga och reguljära tobakspreventiva arbete, men bör

varken vara den enda undervisningen eller ersättning för reguljär tobaksprevention i skolan.

En tredje svaghet – som inte är unikt för det här projektet – är problemet med att en förvaltning är projektägare till ett projekt som behöver andra förvaltningars samarbete för att lyckas. Projektägaren har varit hälsopolitiska rådet och man har önskat bedriva mycket av sin verksamhet i skolan som lyder under barn- och utbildningsförvaltningen och man har också behövt få hjälp med tillsynen från miljö- och stadsbyggnadsförvaltningen. För att ett sådant samarbete ska lyckas behövs att de inblandade förvaltningarna också känner ett stort ansvar för projektet. Utifrån vad som framgått har inte tillräckligt många kontakter tagits över förvaltningsgränserna för att förankra projektet. För att nå framgång hade säkert ett större engagemang behövts från både barn- och utbildningsförvaltningen och miljö- och stadsbyggnadsförvaltningen. Särskilt när det gäller en ökad tillsyn hade ett större samarbete med miljö- och stadsbyggnadsförvaltningen varit nödvändigt, ett samarbete som kanske hade behövt komma till stånd innan projektet började för att kunna öka intensiteten i tillsynen under de år som projektet varade.

En viktig samarbetspart i skolvärlden är oftast rektorerna, men kanske har inte tillräckligt stora initiativ tagits för att få med dem i arbetet. Det verkar visserligen som om det tagits gemensamma beslut på de flesta skolorna om att ta emot klassbesök eller inte, men grundskolerektorerna skulle också kunnat avsätta resurser för uppföljning, sett till att några lärare gått fortbildningen, att tobaksfrågor aktivt tagits upp på föräldramöten med mera.

Projektets och metodens utvecklingsmöjligheter

Både projektet och dess metod har flera utvecklingsmöjligheter som behöver komma till stånd även när projektet slutat. En sådan utvecklingsmöjlighet är att fortsätta arbetet med att utforma tobakpolicier på alla grund- och gymnasieskolor. Det borde ligga i barn- och utbildningsförvaltningens intresse att arbeta för en tobaksfri skola och för att så få unga människor som möjligt ska börja använda tobak.

En annan utvecklingsmöjlighet är att barn- och utbildningsförvaltningen också borde ha ett intresse i att arbeta fram en röd tråd när det gäller tobaksundervisningen (och för övrigt all drogundervisning) som innehåller vilka frågor som ska tas upp under vilka skolår och hur de ska tas upp. Det är för övrigt ett område som till och med finns med i läroplanen.

Till utvecklingsmöjligheterna hör också att det påbörjade samarbetet mellan miljö- och stadsbyggnadsförvaltningen och socialförvaltningen. Här finns verkligen möjligheter till ett reguljärt arbete kring tillsynen kring försäljningen av tobak.

Man kan bara önska att fler förvaltningar lyfter upp frågor om tobak och andra droger högre på sin agenda.

Projektets och metodens hot/svårigheter

En viktig fråga för projektets framtid är vem som driver det vidare. Det finns en betydande risk att när projektet är slut finns det inte heller några utanför det hälsopolitiska rådet som driver det vidare. Varken barn- och utbildningsförvaltningen, rektorer eller lärare har varit speciellt involverade i projektet och kommer säkerligen inte vara speciellt drivande när projektet avslutats. Risken är att projektet inte lever vidare på olika nivåer i den kommunala verksamheten mer än genom skolsköterskorna och primärvården, men eftersom primärvården och dess verksamhet inte varit föremål för utvärdering kan man här bara uttala sig om skolsköterskorna. Det verkar som att skolsköterskorna har ett tillräckligt engagemang för att åtminstone i något år framöver arbeta med tobaksinformation. På grund av den ganska oreflektade kultur som råder på gymnasieskolan när det gäller tobak kan man tyvärr tänka sig att verksamheten bara fortsätter så länge skolsköterskorna orkar vara eldsjälar.

Sammantaget kan man säga att det arbete som gjorts inom det tobaksförebyggande projektet har varit bra och till och med väldigt bra. Även om det inte primärt är projektledarens insats som utvärderats måste sägas att hon har varit omtyckt av både elever och lärare, uppfattats som kunnig och ha lätt för att ta barn och ungdomar, men själva projektets ansats har varit för bred. De mål som ställts upp har inte gått att nå fullt ut. Det blev mer av punktinsatser än mobilisering av många vuxna och det gäller särskilt för grundskolan. På gymnasiet blev det visserligen fler insatser för elevernas del, både klassbesök och tobaksavvänjning, men även där saknas mobiliseringen av vuxna. Även om projektet förlängdes är det tveksamt om resurserna skulle räcka till för att nå målen. För att få mål och resurser i balans skulle antingen lägre mål eller större personella resurser behövas.

Mölndal

Projektet i Mölndal startade i oktober 2003 och avslutades sista maj 2005. Eleverna i år 6 skulle under läsåret 2003/2004 få besöka ett upplevelserum och sedan få ett uppföljande besök när de gick i år 7. Projektet var ett så kallat flerkomponentsprogram och kompetensen hos de vuxna i skolelevernas närhet, lärare, fritidsledare, fritidspedagoger, föreningsledare med flera, skulle ökas. Tobakspolicyer skulle utvecklas på skolorna, material skulle tas fram, en plattform skulle skapas och föräldrar skulle informeras.

För att koncentrera projektets insatser har kommundelen Lindome fått en bredare insats. Insatsen innebar att det byggdes upp ett upplevelserum på Almåsskolan. Det var först tänkt för sjätteklassarna på Almåsskolan och Skånällaskolan, men senare tillkom också Sinntorpsskolans sjätteklassare. 5–6 lärare per skola har utbildats på Oasen i Vara för att kunna ansvara för programmet i upplevelserummet. Även föräldrar och föreningsledare fått möjlighet att besöka upplevelserummet. Dessutom har under en period en projektpedagog arbetat speciellt med tobaksfrågor på fritidsgården och mot föreningslivet. Eklandaskolan, Lindhagaskolan och Åbyskolan i Mölndal har fått en smalare insats som innebär att 5–6 lärare per skola har utbildats av Oasenpersonal i Mölndal och att sjätteklassarna fått besöka upplevelserummet i Aktiviteten (en idrottsanläggning). För att kunna hålla kontakt med alla där personal utbildats i tobaksfrågor har en kontaktperson utsetts per skola. De övriga skolorna i kommunen skulle inte få någon insats.

I oktober 2003 anställdes en projektledare på 75 % fram till maj 2005. Dessutom anställdes en projektpedagog till upplevelserummet i Mölndal på halvtid under perioden januari till maj 2004. Ytterligare en projektpedagog anställdes på 20 % från februari till december 2004 för att arbeta mot föreningar och fritidsgården i Lindome. Förutom dessa tre personer har även kommunens folkhälsosamordnare arbetat cirka 10 % av sin arbetstid i projektet. En styrgrupp har också funnits för projektet. De har träffats regelbundet och fört diskussioner om och stämt av projektets inriktning och innehåll. I styrgruppen har projektledaren, folkhälsoplanerare och en ledamot från hälsorådet ingått.

Hur gick det med all denna verksamhet? Kunde allt genomföras och vad tyckte olika inblandade om projektet? Liksom i Uddevalla består utvärderingen av två

material. En enkätundersökning som genomfördes bland sjätteklassare hösten 2003 och sjundeklassare januari 2004. Det vill säga att ungefär samma elever fick svara på enkäten med drygt ett års mellanrum. I vecka 48 och 49 år 2004 genomfördes intervjuerna.

I det här kapitlet ges först en översikt över tillvägagångssätten för insamlandet av materialen och sedan presenteras resultaten. En del information är också hämtad från den dokumentation som projektledaren fört över sitt arbete. Först några ord om insatsernas omfattning på olika skolor.

Enkätundersökningen

När det gäller enkätundersökningen har inga avvikelser skett från den redogörelse som finns i kapitlet om utvärderingens uppläggning och metod, varför det inte finns någon anledning att upprepa den i det här kapitlet.

Sammanlagt har 702 elever i år 7 svarat på enkäten, 337 tjejer, 359 killar och 6 elever som inte angett sitt kön. Tabell 6 visar svarsfrekvensen för de båda undersökningstillfällena.

Tabell 6. Svarsfrekvensen 2003 och 2005 i grundskolan Mölndal. Antal och procent

	2003		2005			
	Svarande		Totalt	Svarande		Totalt
	Antal	Procent	Antal	Antal	Procent	
Mölndals grundskola	745	91,3	816	702	79,1	887

Som synes är svarsfrekvensen sämre för 2005. En förklaring kan vara att lärarna i år 7 inte prioriterade undersökningen i samma höga utsträckning som lärarna gjorde ett drygt år tidigare då eleverna gick i år 6. En annan förklaring kan vara att undersökningstillfället krockat med andra aktiviteter.

Enkäterna från de båda datainsamlingarna har också parats ihop med varandra. Tyvärr var det även problem med matchningen av enkäterna från Mölndal och totalt har bara 194 enkäter kunnat paras ihop. I huvudsak används därför data på grupp-nivå och om resultat från matchningen används i det här kapitlet anges detta.

Intervjuerna

I Mölndal skulle det totalt göras 17 intervjuer. Fyra av dessa skulle vara fokusgrupp-intervjuer med skolpersonal, en fokusgruppintervju med fritidsgårdspersonal och en med föreningsledare. En enskild intervju skulle göras med projektledaren och tio enskilda intervjuer med elever i mellanstadiet.

Tidigt hösten 2004 fördes samtal med projektledaren om urvalet och en del förändringar skedde i relation till den utvärderingsplan som skrivits. Tillsammans togs beslut om att intervjua mellanstadie lärare och elever från Lindome som fått en större projektinsats. Det blev totalt tre fokusgrupper med lärare och övrig skolpersonal. Det var av olika anledningar svårt att få ihop en intervju med föreningsledare och för att kompensera att den intervjun uteblev och att en lärarintervju föll bort valdes att istället göra en enskild intervju med en högre tjänsteman inom skolan. Beslut togs också om att göra elevintervjuerna med elever i år 7 istället för i år 6. Eleverna hade då haft kontakt med projektet sedan hösten 2003. Sedan utvärderingsplanen skrevs hade också fler personer anställts i projektet och det beslutades att alla tre anställda skulle intervjuas tillsammans. Projektledaren påtog sig att kalla till de olika intervjuerna och fick informationsmaterial om utvärderingen att förmedla till intervjudeltagarna. Dessutom tog forskningsstationen kontakt med projektets kontaktpersoner på respektive skola för att bekräfta intervjuerna och boka dag och tid för lärarintervjuerna samt att boka tid med den högre tjänstemannen.

De flesta intervjuerna hölls på tre skolor i kommunen. Alla högstadiel elever kom till intervjuerna. Det var fem tjejer och fem killar. På den ena skolan deltog fyra lärare och en skolsköterska i fokusgruppintervjun och på den andra skolan medverkade en lärare, en skolvård och en skolsköterska. På den tredje skolan var fyra lärare tillfrågade om att delta i intervjun och två kom. Intervjun på fritidsgården hölls på själva fritidsgården under tid då verksamheten pågick och fyra anställda hade möjlighet att delta till och från. Dessutom intervjuades den högre tjänstemannen och de som var varit anställda i projektet.

Även om ett visst bortfall fanns i en lärarintervju var lärarintervjuerna så innehållsrika att inga kompletterande intervjuer ansågs behövas.

Attityder till och kunskaper om tobak

I Mölndal ställdes samma frågor om attityder till tobak som i de övriga utvärderingarna för att kunna jämföra de olika projekten med varandra. Överlag har så gott som alla intervjuade i Mölndal enbart negativa attityder till tobak. I Uddevalla var det främst gymnasieeleverna som hade några positiva åsikter om tobak och det verkar som att man behöver komma upp i de äldre ålderna där ganska många röker för att fånga upp de positiva attityderna till tobak.

Negativa attityder till tobak

Både elever och vuxna har mycket att säga om det negativa med tobak och dess *hälsorisker*. En tjej på mellanstadiet sade så här om det:

När man röker kommer det in en massa giftiga grejor i lungorna och sånt. Så kan man få cancer också (Melev 6).

Eleverna talade mycket om hur rökningen påverkar och förstör lungorna, men också om att man kan dö av att röka, att man luktar illa, att huden påverkas. Hos de vuxna fanns givetvis både längre och utförligare beskrivningar av hälsoriskerna och de talade också om lungsjukdomen KOL. Bland de vuxna framkom också att några hade personer i sin omgivning som dött till följd av rökning.

Generellt har varken vuxna eller barn/ungdomar i någon av utvärderingarna så mycket att säga om snus. Det verkar som att tobaksinformationen mest handlar om cigaretter och rökning eller att informationen om snusning inte riktigt gått hem, men en kille i Mölndal hade i alla fall något att säga om snus.

Högstadiellev: Om man snusar, så den här saken här uppe

Intervjuare: Tandkötet?

Högstadiellev: Det börjar frätas sönder (Melev 2).

Att eleven tar upp just tandkötets påverkan av snus kan bero på att många klasser haft besök av en tandsköterska som bland annat visat bilder på det.

Särskilt eleverna tog mycket upp problemen kring *tobaksodling*. Det är troligt att de grundar en del av sina åsikter på den information de fått i upplevelserummet. Eleverna berättade om hur regnskogen skövlades för att ge rum för tobaksodlingar, hur arbetarna på tobaksodlingarna hade usla förhållanden och låga löner medan ägarna kammade hem vinsterna. En lärare sade följande:

En helt annan aspekt av det hela är att, som vi sett på filmerna, de som plockar tobaksbladen är ofta barn. Unga och kvinnor som utsätts för en massa bekämpningsmedel. Det är väldigt oetiskt att röka egentligen (M läraregrupp 2).

För den här läraren blev rökningen också en etisk fråga med tanke på vad människor utsattes för under produktionen av tobak.

I samband med att två bilder visades – den ena med en mamma som rökte i närheten av sitt barn och den andra med en tjej som rökte på en restaurang medan en kille satt och åt – väcktes många tankar om *passiv rökning*. Många hade en liknande reaktion som den här killen i år 7 på bilden med mamman och barnet.

Högstadiellev: Barnet blir skadat, får både andas in rök och har man en mamma eller pappa som röker är det lättare att man själv börjar.

Intervjuare: Har du fler tankar om bilden?

Högstadiellev: Mamman skadar ju sig själv också. Hon är ingen bra förebild för sitt barn (Melev 8).

En del vuxna kan knappt tro att rökning förekommer i närheten av barn idag, medan andra anser att det fortfarande är vanligt.

Jag tror fortfarande att det finns en stor obetänksamhet när det gäller rökning och barn. Man tänker inte på hur farligt det är med den passiva röken. Generellt så att väldigt många människor tror att de vet mycket om rökning för man upplevt det, sedan skoltid och information och ser löpsedlar, rökning är ett ganska debatterat ämne. Egentligen har man inte så mycket på fötterna om rökning och tobakens skadeverkningar. Man vet inte så mycket fast man tror att man vet (M projektledningsgruppen).

Projektledningen som träffat många människor har uppmärksammat bristen på kunskap om passiv rökning.

Om en del av de intervjuade inte trodde att rökning i närheten av barn förekom så ofta i Sverige idag, kände alla igen sig i restaurangbilden och hade åsikter om rökning i offentliga miljöer. Alla utom en vuxen, tyckte illa om den passiva rökningen som de blivit utsatta för på caféer och restauranger, oavsett om de själva rökte eller inte. En högstadietjej berättade om sin strategi för att få rökare i hennes närhet att sluta röka.

Intervjuare: Har du varit med om det någon gång?

Högstadiellev: Det har jag säkert. Ja det har jag.

Intervjuare: Vad tyckte du om det?

Högstadiellev: Jag sitter och håller för näsan och säger högt: "Usch vad det luktar rök här" så de ska skämmas och sluta.

Intervjuare: Det ska bli rökförbud på restaurang.

Högstadiellev: Det är jättebra tycker jag (Melev 3).

Däremot hade inte eleverna reflekterat så mycket över *produktplacering* trots att en bild från filmen *Pulp Fiction* visades. Många elever hade visserligen lagt märke till att det röktes mycket på film, men associerade det inte till produktplacering. De vuxna hade mer att säga om detta.

Det är ju så man marknadsför sig också. Det där känns som produktplacering för mig. Men det går ju i vågor och det ska attrahera unga kvinnor. Det är en fräck bild liksom. Det är ett klassiskt attribut till en snygg tjej i en populär film. Så har man marknadsfört sig sen urminnes tider (M projektledningsgruppen).

Sammantaget har de intervjuade en mycket negativ attityd till tobak och framför allt till rökning. Även om man kan tänka sig att det också är den av samhället önskvärda attityden tyder intervjuerna på att det också är individernas egna åsikter.

Positiva attityder till tobak

Flertalet av de intervjuade kan inte se några fördelar med att använda tobak. När de ändå försöker att se vad som ur en rökares eller ung människas perspektiv kan vara en fördel nämns bland annat de sociala fördelarna. En högstadieelev fångar väl in de få fördelar som nämnts i några intervjuer.

Intervjuare: Finns det några fördelar med att använda tobak?

Högstadieelev: Nej, det är väl om folk tycker att det är gott i så fall.

Intervjuare: Varför tycker de att det är gott tror du?

Högstadieelev: Jag vet inte. De tycker väl att det är häftigt att börja. Så när man har hållit på ett tag tycker man att det är gott och så är det jättesvårt att sluta (Melev 6).

I några få meningar fick den här tjejen med att det kan vara gott att röka, att det är häftigt och att man snabbt blir beroende.

På svaren om fördelarna med tobak märks tydligt avsaknaden av Uddevallas gymnasieelevers resonemang, men på det sättet kompletterar också de olika utvärderingarna varandra. Man kan mycket väl tänka sig att om gymnasieelever hade intervjuats i Mölndal också hade liknande tankegångar förts fram.

Elevernas tobaksmoral

Så här långt härrör resultaten från intervjuerna, men i enkäterna fanns också frågor om tobaksmoral. Dessa frågor ställdes till alla elever som var närvarande i skolan vid undersökningstillfället. Det första undersökningstillfället var på hösten 2003 och enkäterna vände sig till år 6. I januari 2005 fick eleverna som nu gick i år 7 svara på den igen. Eleverna fick ta ställning till åtta påståenden om tobak, enkäten i sin helhet finns i bilaga 2. För varje påstående fanns tre svarsalternativ. Eleverna kunde hålla med i påståendena och svara ja, inte hålla med i påståendet och därmed

svara nej eller svara ”vet inte”. För överskådlighetens skull redovisas andelen som håller med i påståendet först i diagram 42.

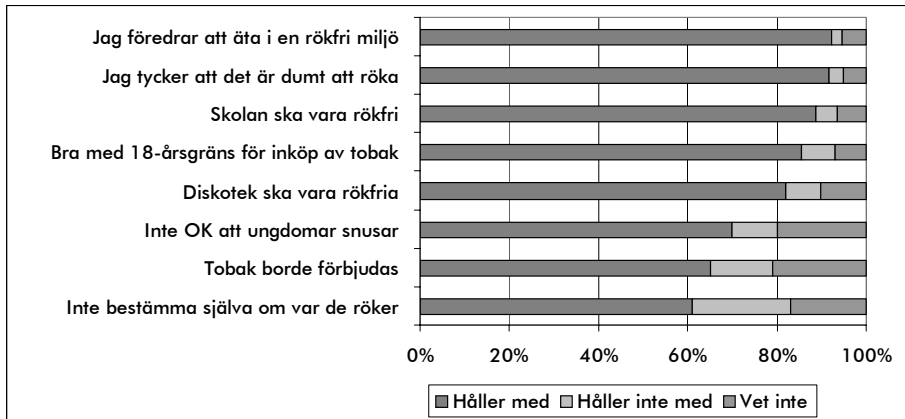

Diagram 42. Grundskoleelevernas syn på tobak 2005. Procent

Som synes i diagram 42 håller en majoritet med i alla påståenden. Det påstående som flest elever (92,2 %) håller med om är att de föredrar att äta i rökfria miljöer och det påstående som den minsta andelen håller med om (61 %) är att rökarna inte ska få bestämma själva var och när de röker. Svaren visar att eleverna föredrar rökfria miljöer och det inkluderar även skolan, att de är för reglering av rökning genom lagar och att de på ett moraliskt plan inte accepterar tobak.

Dessa påståenden har förts samman till ett index som tillsammans visar elevernas tobaksmoral. Den som håller med i minst fem av påståenden betecknas ha en strikt tobaksmoral och den som håller med i mindre än fem påståenden har en tillåtande tobaksmoral. Hösten 2003 hade 96,6 % av eleverna en strikt tobaksmoral. Nu när de är drygt ett år äldre har 95,7 % det. Det finns inga större skillnader mellan tjejers och killars moral.

På olika sätt uttrycker eleverna att ”det är dumt att röka” som ett av påståendena om synen på tobak lydde. Hur ser eleverna på rökare och ickerökare? Vid första undersökningstillfället tyckte majoriteten av eleverna att rökare var tontiga och trotsiga och att ickerökare är populära, vuxna, tuffa, självständiga, kloka och duktiga i idrott (se Boij 2004b), men vad tycker de ett drygt år senare?

Passar bäst på rökare	Passar lika bra på båda	Passar bäst på ickerökare
Dålig i skolan	Populär	Vuxen
Töntig	Tuff	Klok
Trotsig	Nervös	Duktig i idrott
	Självständig	
	Tråkig	

Figur 4. Personliga egenskaper fördelat på tre grupper. Grundskolan 2005.

I januari 2005 har grundskoleelevernas syn på vilka egenskaper som stämmer bäst på rökare, ickerökare eller lika bra på båda förändrats en del. En majoritet ser fortfarande rökarna som töntiga och trotsiga, men nu ses de också som dåliga i skolan (figur 4). Ickerökarna ses som vuxna, kloka och duktiga i idrott. Hösten 2003 tillskrevs ickerökarna flest egenskaper, men nu passar flest egenskaper på båda grupperna: att vara populär, tuff, nervös, självständig och tråkig.

Kunskap om tobak

Svaren med de intervjuades åsikter om tobak rymmer visserligen en hel del kunskap, men hur ser de själva på sin kunskap om tobak? Är den tillräcklig eller inte?

Nästan hälften av eleverna tycker som den här tjejen att de vet tillräckligt om tobak för att inte börja röka.

Intervjuare: Tycker du att du vet tillräckligt om tobak?

Högstadiееlev: Ja, jag vet ju hur farligt det är, kanske inte riktigt vad som händer. Jag skulle nog vilja veta mer än vad jag vet, men jag vet tillräckligt för att inte börja (M elev 6).

Att veta tillräckligt om tobak för att inte börja röka är dock inte detsamma som att ha goda kunskaper. I enkäten ställdes 15 kunskapsfrågor till eleverna. Vid båda undersökningstillfällena har samma frågor ställts. Det kan innebära att eleverna fått veta vad som är de rätta svaren, men enligt vad som kommit till vår kännedom har inte någon sådan uppföljning gjorts av enkätsvaren från 2003. Förhoppningsvis ska elevernas kunskap om tobak öka, men om en sådan ökning kommit till stånd är det svårt att uttala sig om orsaken till den. Man kan givetvis också diskutera vad som är relevant kunskap om tobak, men svaren ger ändå en fingervisning om kunskapsnivån. Hösten 2003 svarade minst hälften av eleverna rätt på 8 av påståendena. I diagram 43 redovisas andelen elever som svarat rätt, fel eller vet inte i januari 2005.

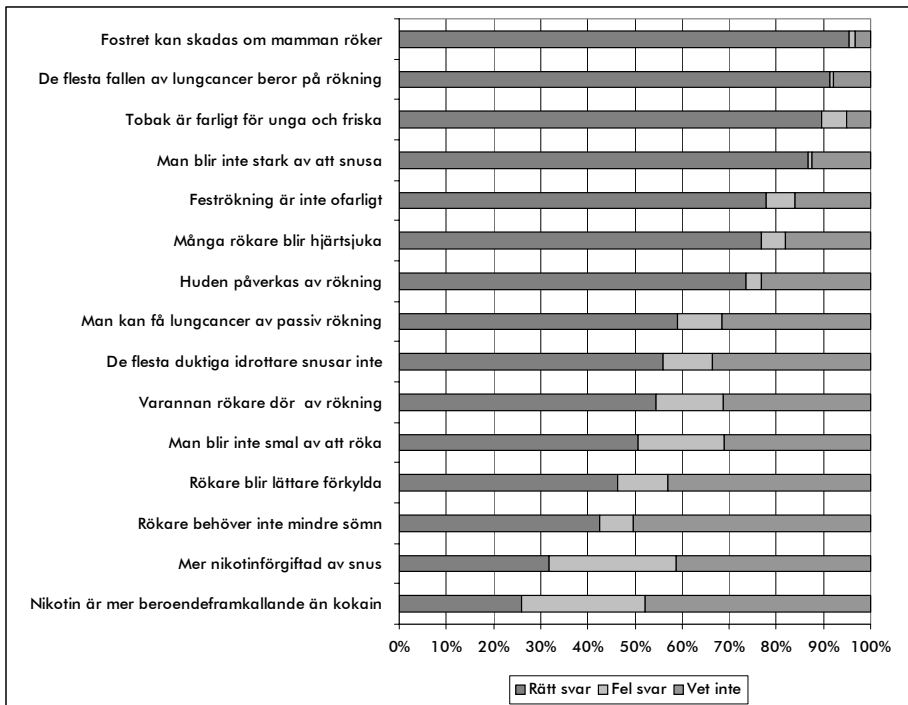

Diagram 43. Grundskoleelevernas kunskap om tobak 2005. Procent

Diagram 43 visar att minst hälften av eleverna har svarat rätt på 11 påståenden, vilket är en signifikant ökning i jämförelse med hösten 2003. Det finns fem påståenden där andelen elever som svarat rätt ökat med mer än 10 procentenheter. De påståendena är att nikotin är mer beroendeframkallande än kokain (26 % jämfört med 16,6 %), att rökare lättare blir förkylda (46,3 % jämfört med 31,1 %), att man blir mer nikotinförgiftad av snus (31,9 % jämfört med 12,2 %), att huden påverkas av rökning (73,5 % jämfört med 48,5 %) och att man kan få lungcancer av passiv rökning (59,2 % jämfört med 42,8 %).

Svaren har också för den här frågan förts samman till ett index. Att ha goda kunskaper om tobak innebär att eleverna har svarat rätt på minst 10 av de 15 påståendena. Hösten 2003 hade 70,6 % av eleverna goda kunskaper och i januari 2005 hade 84,2 % det och den ökningen är signifikant. Det finns inga skillnader mellan tjejer och killar.

De lärare som intervjuades hade alla gått en endagarsutbildning på Oasen och en del var också kontaktpersoner i projektet. Utifrån det är det nästan självklart att de tyckte att de hade goda kunskaper och de tyckte också att den kunskap de hade fått på Oasen var väldigt relevant för deras arbete. Men de tyckte även att kunskapen var lite av färskvara som behövde fräschas upp då och då.

Om vi är en personalgrupp som vi /.../ som håller på med det här, så tycker att vi borde få en injektion varje år. Det behöver inte ha med Oasen att göra, det kan vara en föreläsning, en dag man får, så man fräschar upp. Dels att man bara gör det en gång per år och det kan ju vara ny forskning som till exempel snuset visar sig nu vara farligt (M lärargrupp 1).

För fritidsgårdspersonalen var det kanske mest fakta som behövdes, medan de tyckte att de hade metoder för att kunna arbeta med attityder. På frågan om de tyckte att de kunde tillräckligt om tobak för att kunna arbeta med frågan svarade de så här:

Fritidsgårdspersonal 1: För att kunna jobba ut mot ungdomar tycker jag väl det. Det handlar mycket om attitydförändringar, att man ska försöka förändra attityder, det har vi väl kunskap om. Sen faktamässigt så kanske man behöver mer, just att kunna argumentera och diskutera då tycker jag att, för att kunna ändra värderingar.

Fritidsgårdspersonal 2: Fakta är alltid något man kan läsa sig till också, när man ska jobba med det (M fritidsgårdspersonal).

Sammantaget visar intervjuerna å ena sidan att få elever tycker att de har goda kunskaper om tobak, men att kunskaperna är tillräckliga för att inte börja använda tobak. De vuxna däremot tycker att de både har goda kunskaper och bra metoder för att kunna arbeta med tobaksfrågor. Å andra sidan visar enkäterna att 84,2 % av eleverna har vad forskaren betecknar som goda tobakskunskaper. Som synes finns det alltså en skillnad i den egna upplevda kunskapsnivån och den statistiskt mätbara kunskapen.

Tobaksvanor

Bland de vuxna som intervjuades fanns det några som rökte, men bland de intervjuade eleverna fanns inga rökare eller snusare. Syftet med intervjuerna var inte heller i första hand att få en bild av de intervjuades tobaksvanor. Istället var det ett område som enkäten skulle täcka in.

Hur är det med elevernas tobaksvanor? Har andelen rökare ökat sedan hösten 2003? I den här rapporten används frågan ”Röker du?” för att definiera vem som är rökare och inte. Det är samma formulering som CAN använde 2003 i sin rapport om bland annat sjätteklassares tobaksvanor (Hvitfeldt m.fl. 2003). Nackdelen med frågeställningen är att de som bara feströker eller röker ibland kanske inte uppfattar sig som rökare och då svarar att de inte röker. Det kan göra att om man jämför de här resultaten med andra undersökningar där en annan definition används kan

resultaten vara svårjämförbara. Hösten 2003 var det 6 elever som rökte. Diagram 44 visar grundskoleelevernas rökvanor i januari 2005.

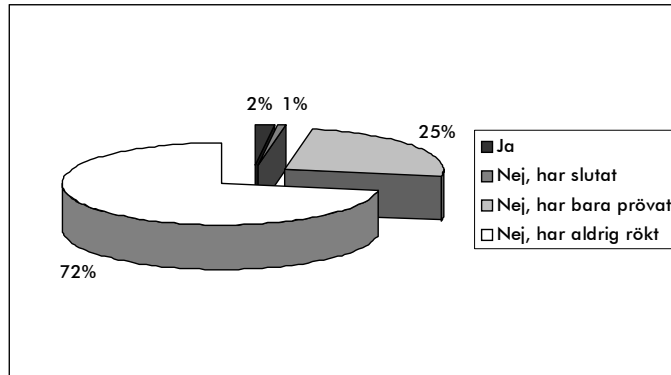

Diagram 44. Grundskoleelevernas rökvanor 2005. Procent

98 % av sjundeklassarna i Mölndals stad är rökfria och 2 % (13 elever), 7 tjejer och 6 killar, har angett att de röker.

De elever som röker fick också svara på några frågor om deras rökvanor. Liksom förra året var det fler än rökarna som svarade på följdfrågorna, vilket kan indikera att frågeställningen om eleverna röker är för snäv och att en del elever röker fast de betraktar sig inte som rökare. Ifyllandet kan också innebära att man inte förstått att följdfrågorna bara var till för rökarna. För att få rättvisande svar på frågorna redovisas enbart rökarnas svar. Fyra rökare har uppgett att de röker varje dag eller nästan varje dag, sju elever röker på veckoslut och fester och en elev röker nästan aldrig. Två av de elever som uppgett att de röker varje dag röker mer än 20 cigaretter om dagen. Om dessa uppgifter stämmer innebär det att de redan som 13-åringar är inne i ett rökberoende. En elev som röker på fester röker också lika mycket. Tre elever som röker nästan varje dag eller på veckoslut röker 1–2 cigaretter per dag. Tre rökare får tag på cigaretter genom att de köper själva, sex elever köper eller blir bjudna av kompisar och en elev tar cigaretter utan lov från sina föräldrar. Åtta av rökarna tror inte att deras föräldrar vet om att de röker, tre elever tror att föräldrarna vet om det och en vet inte.

Eleverna fick också svara på hur de trodde att deras rökvanor skulle se ut om två år eller med andra ord när de går i nian. I likhet med grundskole- och gymnasieeleverna i Uddevalla finns det skillnader mellan rökare och ickerökare. Tio rökare (72,6 %) tror att de kommer att röka ibland eller varje dag och två rökare tror att de slutat röka. Av ickerökarna tror bara 4,2 % att de kommer att röka ibland eller varje dag. De övriga tror att de fortfarande inte röker. Grundskoleeleverna, oavsett om de röker eller inte, tror att de vanor som de har nu (januari 2005) kommer att vara stabila och inte förändras något speciellt.

Hösten 2003 snusade en tjej och tre killar och i januari 2005 snusar nio elever. Av dessa har en elev inte angett sitt kön och de andra åtta är killar. Tre elever snusar mindre än en dosa per vecka, fyra snusar en dosa i veckan, en elev snusar två dosor i veckan och en elev snusar fyra dosor eller mer. Snusarna fick också några följdfrågor som fler än snusarna svarade på och här gjordes samma förfarande som för följdfrågorna om rökning. Tre snusare blir bjudna eller köper snus av sina kompisar, en snusare får snus av sina föräldrar och en snusare köper av någon som är över 18 år. Tre snusare tror att föräldrarna vet om att han/hon snusar, tre tror inte att föräldrarna vet om det och en elev vet inte om föräldrarna känner till att han/hon snusar. Två snusare röker också. De åtta snusare som svarat på frågan tror att de kommer att fortsätta att snusa om två år, när de är cirka 15 år, antingen ibland eller varje dag. Nästan alla ickesnusare (98 %) tror att de kommer att vara snusfria om två år.

Hösten 2003 var det åtta elever som använde tobak och de övriga 717 (98,9 %) var tobaksfria. I januari 2005 var 97,1 % av eleverna tobaksfria och de övriga (20 elever: 7 tjejer, 12 killar och 1 elev som inte uppgett sitt kön) använde tobak. En liten minskning av andelen tobaksfria elever har alltså skett, om än inte signifikant.

Gruppträck och omgivningens tobaksvanor

I både enkäten och intervjuerna ställdes frågor om omgivningens tobaksvanor. Dessutom framkom i intervjuerna hur många tänkte kring gruppträck, men först resultaten från enkäten om omgivningens tobaksvanor. Eftersom skillnaderna mellan 2003 och 2005 är så små redovisas bara resultaten för 2005.

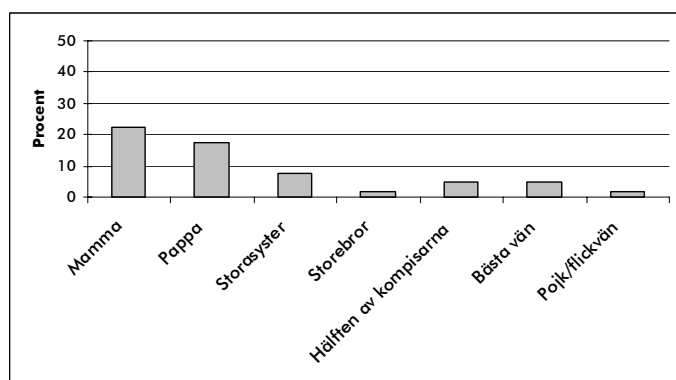

Diagram 45. Vilka i grundskoleelevens närhet som röker 2005. Procent

Som synes i diagram 45 är det framför allt föräldrarna i grundskoleelevernas närhet som röker. Mammorna till en femtedel av eleverna (22,1 %) röker och papporna till 17,5 % av eleverna röker. På grund av att andelen elever som röker statistiskt sett är så liten går det inte att göra jämförelser mellan elevernas och omgivningens rökvanor. Omgivningens snusvanor redovisas i diagram 46.

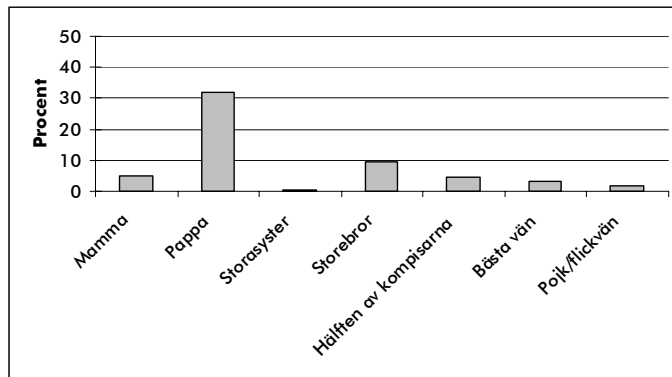

Diagram 46. Vilka i grundskoleelevens närhet som snusar 2005. Procent

Liksom det främst är killar i grundskolan som snusar är det också främst pappor (31,8 %) och äldre bröder (9,5 %) i elevernas närhet som snusar. Även när det gäller snusvanor är det inte meningsfullt att jämföra elevernas och omgivningens vanor med varandra.

För gymnasieeleverna i Uddevalla, där det finns fler rökare och snusare, finns sådana samband och de finns även tidigare undersökningar bland niondeklassare (Boij 2003a). I intervjuerna med de vuxna (lärare, fritidsgårdspersonal och projektledningen) blev det ofta tydligt att det fanns ett samband mellan de egna tobaksvanorna och omgivningens.

Intervjuare: Vad kom det sig av att ni började röka, kommer ni ihåg det?

Fritidsgårdspersonal 1: Kompisarna som rökte, då prövade man på det och så lärde man sig det för det tog ju lite tid att lära sig.

Fritidsgårdspersonal 2: Kompistrycket.

Fritidsgårdspersonal 1: Eller?!

Fritidsgårdspersonal 3: Ja, det var inte enkelt i början, det var mycket man fick att stå med.

Intervjuare: Hur var det med dig?

Fritidsgårdspersonal 4: Mina föräldrar rökte. Nästan alla i min omgivning rökte, så det var väl inte så himla konstigt (Mfritidsgårdspersonal).

Det bör dock påpekas att två i personalen höll på att sluta röka vid intervju tillfället (hösten 2004) och en hade slutat röka tidigare. För andra vuxna som hade rökt tidigare var graviditet ett tillfälle då man slutade röka.

Att börja röka eller inte handlar inte bara om omgivningens vanor, utan också om det gruppträck som individen upplever. Flera av de elever som intervjuades uttryckte en oro för att inte kunna stå emot ett eventuellt gruppträck i framtiden. Den här eleven har först sagt att hon inte röker eller snusar och att hon inte heller vill göra det i framtiden heller, men gruppträcket kan bli för stort.

Intervjuare: Vad tror du skulle kunna få dig att ändra dig?

Högstadiellev: Jag vet inte, om alla mina kompisar börjar, det tror jag inte de gör i och för sig, men om de gör det kanske jag får press på mig eller nåt.

Intervjuare: Tror du inte du skulle klara av att stå emot det?

Högstadiellev: Jo, kanske, men jag är en sån som brukar följa mina kompisars förslag. Men jag tror att jag inte skulle göra det, men kanske. Jag kommer ju aldrig att börja röka om det inte är någon annan som sätter press på mig (M elev 1).

Gymnasieeleverna i Uddevalla resonerade också i liknande banor om att rökning handlade mycket om gruppträck och identitet. En viktig ledtråd till hur skolan kan tackla detta med gruppträck gav en av lärarna som intervjuades.

Vi var på kurs (utbildningen på Oasen, författarens kommentar) tillsammans /.../ då pratade vi om att det är väldigt viktigt att inte ha ens en rökare på skolan för att, just nu är det ett positivt kompisrök, man tillhör ingen grupp om man röker. Men om vi skulle få en eller två rökare kanske vi får tio rökare. Det är jätteviktigt att inte släppa den här första (M lärargrupp 1).

Det kan inte nog understrykas att vanan att använda tobak eller inte ingår i komplexa processer kring relationen till den egna identiteten och gruppens identitet. Kan skolan och den övriga vuxenvärlden hitta metoder för att hindra ett gruppträck som gör att individen för att bli en i gruppen behöver börja röka, vore mycket vunnet ur ett hälsoperspektiv.

Eleverna fick själva i enkäten fundera över hur de trodde att deras omgivning skulle reagera om de började röka eller snusa och hur föräldrar ska försöka att påverka sina barn till att sluta röka. Det är lite vanskligt att göra jämförelser mellan dem som använder tobak och de som inte gör det, men eftersom det trots allt finns skillnader i deras åsikter om omgivningens vilja att få dem att sluta använda tobak, redovisas ändå dessa grupper var för sig i diagram 47.

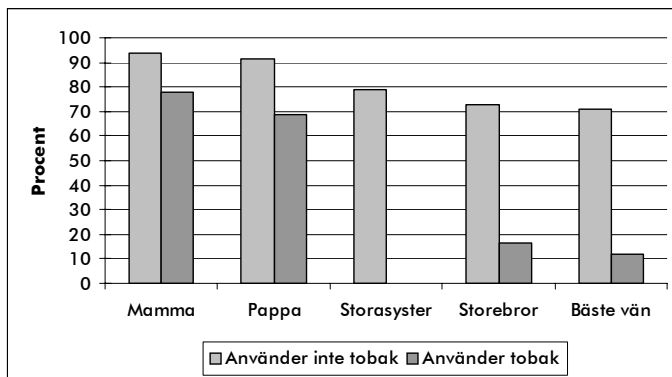

Diagram 47. Vilka grundskoleeleverna tror vill/skulle vilja få dem att sluta använda tobak 2005. Procent

Som synes finns det signifikanta skillnader mellan var tobaksanvändarna och icke-tobaksanvändarna tror om sin omgivning. De som inte använder tobak tror i högre grad att omgivningen skulle försöka att få dem att sluta. När det gäller storasysters åsikter tror ingen tobaksanvändare att hon skulle försöka att få dem att sluta använda tobak. Den här frågan har dock olika betydelse beroende om man använder tobak eller inte. För tobaksanvändarna är den konkret och de kanske redan har erfarenheter av hur deras omgivning reagerar. För de som inte använder tobak är frågan hypotetisk. Vad tycker eleverna att föräldrarna ska göra för att påverka?

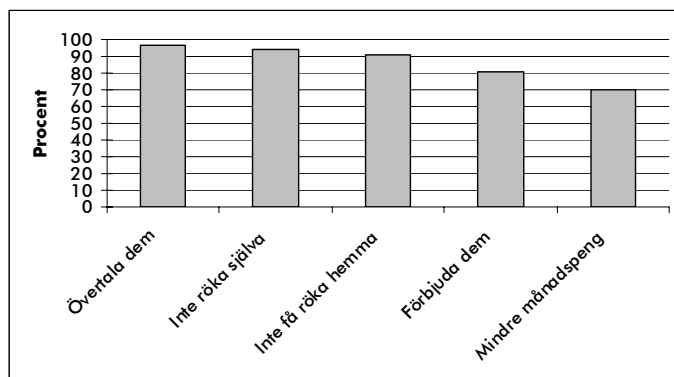

Diagram 48. Hur grundskoleeleverna tycker att föräldrarna ska påverka 2005. Procent

Framför allt tycker eleverna i Mölndal att föräldrarna ska försöka att påverka sina barn genom övertalning, se diagram 48. De tycker också att föräldrarna inte ska röka själva, förbjuda sina barn att röka hemma och förbjuda dem att röka överhuvudtaget. Däremot tycker färre att sänka månads- eller veckopengen är bra. Överlag instämmer tobaksanvändarna i mindre grad i dessa förslag.

Trivsel i skolan och alkoholvanor

När eleverna gick i år 6 trivdes 89,9 % mycket bra eller bra i skolan. Resultaten från januari 2005 redovisas i diagram 49.

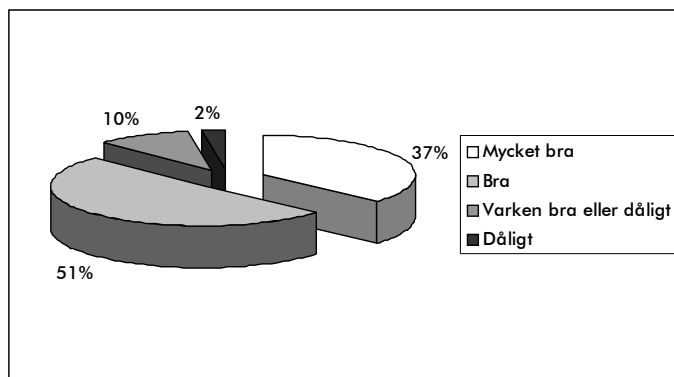

Diagram 49. Grundskoleelevernas trivsel i skolan 2005. Procent

87 % av eleverna trivs bra eller mycket bra i skolan och 2 % trivs dåligt. Det är enbart två elever som svarat att de trivs mycket dåligt i skolan och den andelen var för liten för att synas i en grafisk framställning. Trivselmässigt får skolorna i Möln-dal ett mycket gott betyg av sjundeklassarna.

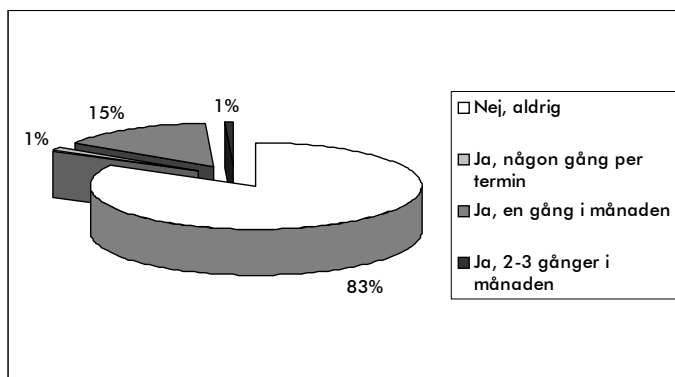

Diagram 50. Hur mycket grundskoleeleverna skolkar 2005. Procent

Det är sällan grundskoleeleverna skolkar, se diagram 50, 83 % gör det aldrig och 1 % gör det 2–3 gånger per termin. Två elever har svarat att de skolkar flera gånger i veckan, men även den andelen är för liten för att synas i ett diagram. En av dessa två elever har också angett att hon/han trivs mycket dåligt i skolan. När det gäller kön finns det inga större skillnader mellan tjejers och killars skolkvanor.

Hur är det med sjundeklassarnas alkoholvanor? Hösten 2003 hade 17 % av eleverna druckit alkohol en eller flera gånger det senaste halvåret. Diagram 51 visar

elevernas svar på frågan om deras alkoholkonsumtion under det senaste halvåret och resultaten från både det första och andra undersökningstillfället.

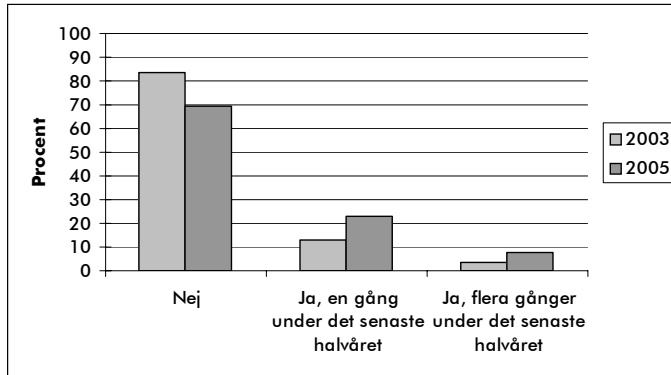

Diagram 51. Om grundskoleeleverna druckit alkohol det senaste halvåret. Jämförelse 2003 och 2005. Procent

På ett drygt år har grundskoleelevernas alkoholkonsumtion ökat en hel del även om signifikansen är något låg ($p=0,06$). I januari 2005 hade 30,8 % druckit alkohol en eller flera gånger det senaste halvåret och 69,2 % har fortfarande inte druckit alkohol. Det finns inga större skillnader mellan tjejer och killar. När frågan ställs om hur många som druckit alkohol den senaste veckan sjunker andelen alkoholkonsumenter. Hösten 2003 svarade 2,7 % (20 elever) att de hade druckit alkohol den senaste veckan och nu i januari 2005 svarar 4,3 % (30 elever) att de har druckit alkohol den senaste veckan. Det innebär att ökningen i alkoholkonsumtionen främst skett i drickandet det senaste halvåret, men att de som druckit alkohol den senaste veckan fortfarande är få.

Tidigare undersökningar har visat att det finns samband mellan att använda tobak, dricka alkohol och trivas mindre bra i skolan och skolka mer. Antalet tobaksanvändare är ju litet i Mölndal och därför bör jämförelser göras med stor försiktighet, men man kan ändå konstatera att det finns samband mellan att å ena sidan använda tobak och å andra sidan trivas sämre i skolan, skolka mer, dricka alkohol det senaste halvåret och den senaste veckan.

Tobaksundervisning

Enligt läroplanen tillhör det lärarnas arbetsuppgifter att arbeta med drogfrågor, men vad är elevernas syn på skolans tobaksundervisning? För att få några kvantitativa mått på hur skoleleverna tyckte att den tobaksundervisning som de fått i skolan fungerade, ställdes hösten 2003 några frågor om detta i enkäten. Resultaten redovisades i delrapporten (Boij 2004a), men tas även med här. Diagram 52 visar hur

mycket tobaksundervisning eleverna kom ihåg att de hade haft läsåret 2002/2003 då de gick i år 5.

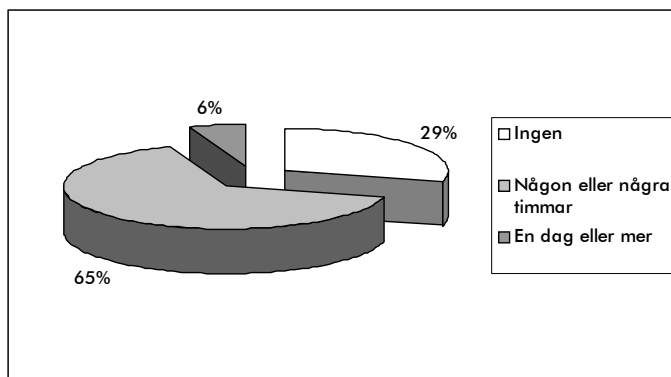

Diagram 52. Hur mycket tobaksundervisning grundskoleeleverna hade i årskurs 5. 2003. Procent

Som synes svarade 29 % att de inte hade haft någon tobaksundervisning alls och endast 6 % hade haft tobaksundervisning i en dag eller mer. Två tredjedelar av eleverna (67,7 %) tyckte att de fått för lite tobaksundervisning, men många (77 %) tyckte ändå att den var bra.

I intervjuerna ställdes flera frågor om skolans tobaksundervisning som kompletterar enkäten. Intervjuerna med eleverna avspeglar väl de resultat som framkom i enkäten. Några kom inte ihåg att de haft någon tobaksundervisning innan projektet. Någon kom ihåg att de haft en temavecka och någon kom bara ihåg att det tagits upp någon gång. Lärarna hade naturligt nog mer att berätta om hur de arbetade med tobaksfrågor innan det här projektet startade.

Jag har jobbat i många år så det har gått i vågor, vi har haft många fina projekt innan, då har det inte bara varit tobak utan ANT-dagar. I många år var vi på Herkulesgården i Möndal, då fick komma dit en hel dag med sin klass, det fanns människor där som hade hittat på en massa roliga saker som vi gjorde med barnen. Det var alltid roligt att det kom andra människor in i bilden också, sen fick vi göra vissa saker själva och följa upp det hemma, det gjorde vi under många år. Sedan fick vi komma till IK Uvens stuga här i Lindome, en liknande dag, där var det elever, antirökpiloter, de hade lite av detta som är här med våra sexor, för det har alltid legat i sexan som jag kan minnas. Sedan var det ingenting med det heller, på slutet har det inte varit så noga med detta, då har jag själv gjort detta för jag har varit med så många år och sett vad de gjorde jag hade väl mycket i ryggraden. Men jag kan inte tycka att skolan har drivit detta, det var något som alla gjorde, som en självgående grej (Mlärargrupp 3).

Flera lärare gjorde den iakttagelsen att tobaksundervisningen eller snarare ANT-undervisningen gått i vågor genom åren.

Även om eleverna har svårt att minnas vad de gjorde i skolan innan projektet började, vilket inte är konstigt med tanke på att de nu gick i år 7 och tiden före projektet var när den gick i år 5, tyckte alla elever att det var viktigt med tobaksundervisning i skolan.

Eleverna fick frågor i intervjuerna om vem de tyckte skulle hålla i undervisningen om tobak och hur den ska vara upplagd. Överlag hade inte eleverna så många åsikter om hur undervisningen skulle bedrivas eller av vem. Någon tyckte att det var bra om de egna lärarna undervisade, men flera tyckte det var bra med någon utifrån för då lyssnade de ofta bättre. Så här svarade en tjej på frågorna.

Intervjuaren: Hur tycker du tobaksundervisningen ska vara upplagd?

Elev: Det skulle varit att någon kom hit och berättade. Sen kunde man haft någon eller några temadagar om detta, så man både kunde få ut vad det hade kostat och vad som hade hänt. /.../

Intervjuaren: Är det mer intressant med någon utifrån?

Elev: Jag tror att man lyssnar mer på en som kommer utifrån, man har lärarna här varje dag. /.../ Man känner mer den och tar inte det på allvar. Jag vet inte varför men vissa förstör lektionerna ibland med att bara prata och inte alls intresserade och så. Om det kommer någon utifrån då känner man inte den och vet inte hur man ska bete sig, då är man mest tyst om man inte har någon fråga.

Bara det här korta citatet visar att det säkerligen finns många tankar och idéer hos eleverna att ta vara på om hur tobaksundervisningen kan bedrivas i framtiden.

Sammanfattningsvis kan man säga att utifrån det som framgick i intervjuerna fanns att det på en del skolor inom Mölndals stad rutiner för när tobaksundervisningen skulle genomföras i skolan och ofta också hur den skulle ske redan innan projektet påbörjades. Hos både lärare och elever fanns även en önskan om att det ska bedrivas tobaksundervisning i skolan. Denna vana och vilja att arbeta tobaksförebyggande har säkerligen banat väg för det här projektet på ett positivt sätt.

Om projektet

Navet i det tobaksförebyggande projektet i Mölndal är klassbesöken i upplevelserummen, även om projektet också innehåller flera insatser. I det här avsnittet ges en kort beskrivning av de olika insatserna och olika synpunkter om dessa. Det är dock viktigt att komma ihåg att insatserna har haft olika omfattning och inte gällt för alla skolor i hela kommunen. De insatser som tas upp är: upplevelserummen, utbildningen av pedagoger, insatser på fritidsgården i Lindome, insatser riktade till föräldrar, insatser riktade till föreningar samt uppbyggandet av ett tobaksteam. Det har dock gjorts fler kringaktiviteter än de som berörs här.

I enkäten fick eleverna svara på några frågor om hur de kommit i kontakt med projektet och vad det tyckte om det.

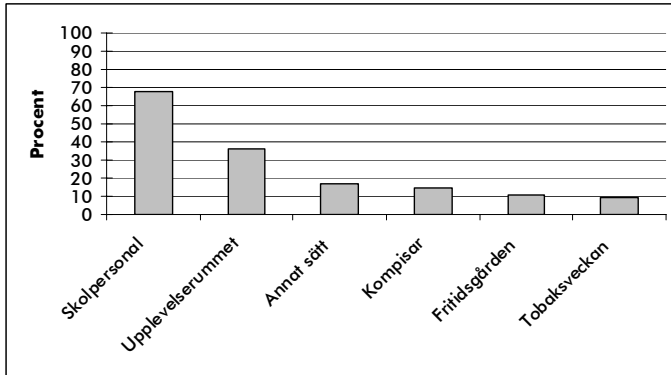

Diagram 53. Hur grundskoleeleverna kommit i kontakt med projektet. Procent

Som synes i diagram 53 har eleverna främst kommit i kontakt med projektet genom att lärare eller annan skolpersonal pratat om det (67,9 %) och genom besök i upplevelserummen (36,4 %). Alternativet ”Tobaksveckan” syftar på en temavecka som hölls på fritidsgården i Lindome. Det är intressant att även elever som inte varit i upplevelserummen fått information om projektet genom skolpersonalen. Det tyder på att projektet nått även de skolor som inte gjort några besök.

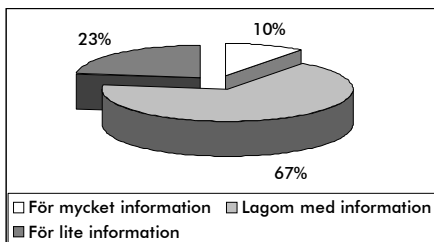

Diagram 54. Hur mycket information grundskoleeleverna fått om projektet. Procent

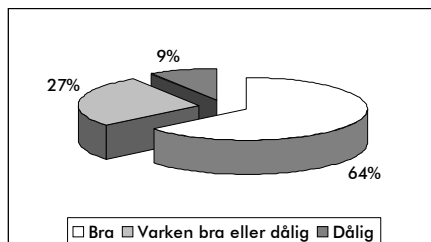

Diagram 55. Vad grundskoleeleverna tyckte om kontakten med projektet. Procent

Eleverna fick också svara på om de tyckte att de fått för mycket eller för lite information om projektet och om den kontakt de fått med projektet varit bra. Diagram 54 och 55 visar enbart svaren från dem som haft kontakt med projektet och för åskådligheten skull har svarsalternativen slagits samman. Hur de ursprungliga svarsalternativen var finns i bilaga 2.

Ungefär två tredjedelar (67 %) tyckte att de fått lagom med information och bra (64 %) kontakt med projektet. I efterhand kan man tycka att frågan om kontakten med projektet är lite luddigt formulerad. Vilken kontakt tyckte de egentligen var bra; besöket i upplevelserummet, kontakten med fritidsgården eller tobaks-

veckan? Trots denna tvetydighet måste det ändå betraktas som positivt för projektet att en majoritet av de som kommit i kontakt med det tyckte att det var bra.

Upplevelserummen

Upplevelserummen bygger på det koncept som finns på Hälsoäventyret Oasen i Vara (Kåreklint 2002 eller Oasens hemsida: www.oasen.vara.se).

Det var planerat med ett upplevelserum och att det skulle vara i Aktiviteten (idrottsanläggningen), Mölndal, men redan i projektets inledningsskede konstaterade projektledningen att det fanns ett behov av att ha två upplevelserum istället för ett. Anledningen till att det blev två istället för ett var att möjligheten att förankra projektet och få det till att bli en del av skolans verksamhet även efter projekttidens slut bedömdes som mycket större om ett rum byggdes upp lokalt i Lindome och ett centralt i Mölndal. Upplevelserummet på Almåsskolan byggdes upp av projektledningen i ett före detta skyddsrum som användes till uppehållsrum. Under projekttiden fick uppehållsrummet endast användas som upplevelserum och inga andra aktiviteter fick hållas i rummet. I Aktiviten var det projektledaren som ställde i ordning upplevelserummet tillsammans med den projektpedagog som anställdes för att ansvara för det och dess klassbesök. I Lindome fick de lärare som utbildats på Oasen dela på ansvaret att leda klassbesöken i upplevelserummet med hjälp av material från Oasen.

Upplevelserummen skulle av pedagogiska skäl besökas av halvklasser från år 6. När ena halvklassen var i upplevelserummet kunde den andra halvan arbeta med värderingsövningar och samtal kring tobak. Verksamheten kring upplevelserummen kom igång under våren 2004. Sammanlagt 350 elever besökte de båda upplevelserummen under våren 2004, enligt det nyhetsbrev som finns utlagt på tobaksprojektets hemsida. Trots att verksamheten inte kom igång förrän våren 2004 hann alla sjätteklassare från de aktuella skolorna komma till upplevelserummen. Till och med våren 2005 beräknas 1 000 elever ha besökt dem. Det innebär att upplevelserummen nått långt fler elever än enbart de som insatsen riktades till.

Tanken med upplevelserummen var att de med hjälp av ljud, ljus, färger och annorlunda material skulle medverka till att ge en upplevelse och kunskap om tobakens historia, dess påverkan på miljön och kroppen (Nyhetsbrev 1, Tobaksprojektet 2004). I år 7 skulle sedan klassbesöken i upplevelserummet följas upp av de utbildade lärarna som fått ett material att använda till det. Dessa uppföljande lektioner hade inte kommit igång när intervjuerna hölls under hösten 2004, men ska påbörjas under vårterminen 2005.

De båda upplevelserummen har olika förutsättningar. I Mölndals centrum var det placerat i en lokal utanför skolan och verksamheten bedrevs initialt av en speci-

ellt anställd pedagog. I Lindome, där insatsen var mer omfattande och syftet med den var att integrera den i ordinarie verksamhet, hade ett av Almåsskolans rum tagits i anspråk och verksamheten leddes av de ordinarie lärare som fått utbildning på Oasen. Inledningsvis fick de stöd av projektpedagogen som var knuten till upplevelserummet i Aktiviteten i Mölndal.

Det här var en kort beskrivning av upplevelserummen, dess uppbyggnad och verksamhet, men vad tyckte lärare och elever om det?

Det var vid intervjutillfället närmare ett halvår sedan eleverna var i upplevelserummen. Ändå kommer alla elever som intervjuats ihåg att de varit där och vad de gjorde. En högstadietjej berättade följande:

Vi fick kolla på ett bildspel med regnskog. Det krånglade lite men vi fick igång det. Så berättade de vad som fanns inne i en cigarett och så fick vi lukta på lite saker, till exempel tjära. Vi fick dansa till musik och så fick vi lyssna med stetoskop och se hur vi (hjärtat, författarens anmärkning) slog när vi var andfådda så berättade de att, så fort slår hjärtat hela tiden när man röker (M elev 1).

En del elever berättade också om en docka, Tore, som fick röka en cigarett och sedan fick de se ett filter där alla partiklar fastnat som annars skulle ha kommit ner i lungorna. Någon elev kom ihåg att de hade fått se olika tobaksprodukter.

Alla elever var positiva till upplevelserummet och deras besök där och nästan alla kunde också tänka sig att gå dit igen, eftersom de tyckte att ”man glömmer så fort”. Att göra ett besök till i upplevelserummet var dock åtminstone en lärargrupp tveksamma till. De ansåg att elever i allmänhet inte tycker om att göra samma sak flera gånger. Inte heller projektledarna tyckte att det var lämpligt att besöka upplevelserummet mer än en gång på grund av att det skulle förta upplevelsen. Om ett andra besök ändå skulle göras behövdes ett nytt program för upplevelserummet så att det andra besöket inte blev likadant som det första. Som synes går elevernas och de vuxnas åsikter delvis isär. Det är naturligtvis en sak för en elev att säga att hon eller han kan tänka sig att göra om besöket och en annan sak att efter besöket tycka att det var bra att få ha gjort ett till, men frågan är ändå värd att uppmärksammas.

Några elever tyckte också att deras besök i upplevelserummet stärkt deras övertygelse om att de inte ska börja använda tobak.

Intervjuare: Har det påverkat dig någonting?

Högstadiellev: Jag bestämde mig för att jag inte skulle göra det över huvud taget.

Intervjuare: Bestämde du dig för det efter upplevelserummet eller hade du bestämt dig innan?

Högstadiellev: Ja, men jag blev mer säker efter (M elev 2).

Lärarna var också positiva till själva upplevelserummet för att det var så konkret och tankeväckande, men eftersom upplevelserummen hade olika grundförutsättningar fanns fler problem behäftade med upplevelserummet i Lindome där lärarna själva skulle stå för undervisningen i rummet.

Det bör dock enligt projektledningen understrykas att i Mölndal var det också lärare som under projektets sista del ansvarade för programmet i upplevelserummet i Aktiviteten. Dessa har inte intervjuats i utvärderingen, men projektledningen har inte fått några signaler om att det fanns några problem med att leda programmet i upplevelserummet

Ett problem för de lärare som intervjuats i Lindome var att när en lärare var med andra klasser än sin egen i upplevelserummet behövdes det vikarie till den egna klassen och ett annat problem var när läraren undervisade hälften av den egna klassen i upplevelserummet behövdes också någon som tog hand om den andra halvan av klassen. Det här var problem som lärarna i Mölndal inte behövde hantera under den första delen av projektet, eftersom det redan fanns en pedagog på plats i upplevelserummet och då kunde klassläraren ta hand om den halvklass som inte var där och göra något annat, till exempel de uppföljande övningarna som kunde göras i samband med besöket. Ett tredje problem var att när något krånglade i upplevelserummet fick lärarna på Almåsskolan gå ifrån sina egna klasser och försöka hjälpa till i upplevelserummet. Det fjärde problemet i Lindome och som är kännbart för Almåsskolan är att de blivit av med ett uppehållsrum i en för övrigt trångbodd skola. Numera (april 2005) är skolan revooverad och tillbyggd och har fler tillgängliga lokaler. Därmed har troligen lokalproblemet åtgärdats på Almåsskolan.

Trots att projektledningen tagit upp dessa frågor med de berörda rektorerna och på förvaltningsnivå förankrat att till exempel frågan om halvklasser måste lösas, upplevdes det ändå som ett problem för en del lärare. Dessa problem kanske inte gäller för Mölndal, men det är möjligt att en del av dem kan uppstå när även det upplevelserummet ska drivas helt av lärare.

Upplevelserummet var främst tänkt för elever i år 6, men några lärare hade varit där med elever i år 8 och tyckte att det var väldigt positivt.

Lärare 1: Jättebra i åttan.

Lärare 2: Jag tyckte det var väldigt bra, vi fick bra diskussioner.

Lärare 1: Det är väldigt informativt. /.../ Det behövs att det är bra, för det finns så mycket gammal skit /.../ i ANT.

Lärare 3: När ni jämfört att göra detta i upplevelserummet i sexan och åttan, ger det ännu mer i åttan? Jag tänker på våra sexor som vi har nu, ska de göra detta nu eller ska det sparas tills de kommer till högstadiet?

Lärare 4: Det är en bra tanke. /.../

Lärare 2: Jag tyckte det var bra för de har kommit i kontakt med mer i åttan och har mycket funderingar, om de får det i sexan kommer man inte ihåg allt i åttan.

Lärare 4: Om man ska göra nåt annat då i sexan, i sexan säger de att de ska ju aldrig röka, det är ju så

Lärare 1: Det finns en viss förförståelse i åttan. /.../ De har koll på priser de har koll på hur mycket mamma röker (Mlärargrupp 1).

De här lärarna tyckte att upplevelserummet kanske rent av fungerade bättre i år 8 än i år 6, eftersom eleverna i år 8 hade mer tankar kring tobak och också kommit i kontakt med tobak mer än eleverna i år 6. Upplevelserummen har också visats av projektledningen för politiker, primärvården, tandvården, hälsorådet och för allmänheten på Lindomedagen.

Den sammantagna bilden är att upplevelserummet är en fungerande metod och att det ger eleverna en upplevelse, även om det finns vissa problem behäftade med att lärare ska stå för undervisningen i det. En del av dessa problem kan vara organisatorisk art och behöver både uppmärksammas och lösas. Ett sådant organisatoriskt problem är till exempel hur man kan samarbeta flera lärare för att kunna vara med halvklaser i upplevelserummet.

Utbildning av pedagoger

Att få lärare att delta i utbildningen har krävt en hel del förarbete. Flera samtal har skett med områdeschefen och rektorerna i Lindome för att informera om projektet och förankra det. Därefter har det varit rektorernas uppgift att informera lärarna och övrig skolpersonal om projektet och vidtala lärare som kunde vara intresserade av att gå utbildningen i Vara.

Projektledningens önskemål var att de lärare som rektorerna vidtalade om utbildningen skulle vara lärare i år 6, eftersom det är projektets primära målgrupp. Så har också skett. Till och med januari 2005 hade ungefär 55 pedagoger utbildats (Nyhetsbrev 2 Tobaksprojektet 2005). Det innebär att fler lärare än de som insatserna riktats till i Lindome och Mölndal fått möjlighet att gå utbildningen, vilket säkerligen kan leda till att projektet fått en större spridning än om man bara utbildat lärare på de skolor som insatsen riktats till.

För lärarna i Lindome var utbildningen under en dag i Vara och den innehöll bara teori. Utbildningen skulle leda till att lärarna själva kunde hålla i programmet i upplevelserummet och de fick med sig ett material hem för det.

Överlag tyckte de lärare som intervjuats att utbildningen i Vara var bra, men det som förväntades när de kom hem blev en kalldusch för en del lärare. Det var inte alla lärare som förstått eller fått information om att dagen i Vara också skulle leda

till att de sedan skulle ansvara för programmet i upplevelserummet för sin egen klass och andra klasser.

Väldigt måna om att några skulle gå kursen. Sen var de ganska otydliga med vad det innebar. Vi tänkte detta var en trevlig grej, att vi kom upp till Vara och få ännu mera kött på benen, det skadar aldrig. Det var aldrig någon som sa vad det skulle innebära, att vi skulle vara någonting för hela skolan. Jag tror många av mina kollegor tycker att det här är ingenting som sades tydligt innan, att när du gör detta så ska du göra det och det och detta efteråt och att allt vilar på oss, det har nog irriterat många. /.../ Nej, jag har gjort ganska mycket, jag tycker det är viktigt, roligt och väldigt intressant och barnen har varit jättepositiva, men det känns som att nu blev det plötsligt jag som fick sitta här och göra en massa saker, skriva en massa grejer och skicka in papper och jag vet inte allt (M lärargrupp 3).

För några lärare har det faktum att de inte fått klart för sig att utbildningen i Vara medförde en hel del förpliktelse och merarbete när de kom hem, varit en källa till irritation som också påverkat deras syn på projektet negativt.

Det bör också i det här sammanhanget sägas att projektledningen var medveten om att alla lärare inte fick tillräckligt med information innan de åkte till Vara och att de sedan varit missnöjda med situationen. Personalomsättning och sjukdom bland rektorerna kan vara en bidragande orsak till att informationen brustit.

Dessutom har lärare från de skolor som fått en mindre insats gått en endagarsutbildning i Mölndal. Dessa lärare har dock inte deltagit i utvärderingen, vilket i efterhand kan ses som en brist.

En del lärares missnöje med den bristande informationen kring innebörden av att delta i utbildningen i Vara visar hur svårt det är med information och det är inte unikt för det här projektet (se Boij 2002a). Ofta tror projektledning och verksamhetsledning att de gett tillräckligt med information eller så faller informationen på att den går genom flera led. Som här till exempel informerade projektledningen rektorerna som i sin tur skulle informera lärarna. Någonstans på vägen förlorades viktig information som skulle kunna göra att de lärare som gick utbildningen i Vara visste vad som förväntades av dem som ansvariga för programmen i upplevelserummet och som troligen också kunnat leda till att en del lärare haft en positivare syn på projektet som helhet.

Tobakspolicy på skolor

Till projektets arbete hörde också att utveckla arbetet med tobakspolicy på de skolor som ingick i projektet. Det var först från projektledningens sida tänkt att skolorna i Lindome skulle ha sina tobakspolycyer klara till sommaren 2004, men så

blev inte fallet. Arbetet med framtagandet av policydokument kom istället igång hösten 2004. En lärare berättade hur arbetet hade gått till:

Först var det så att varje skolas tobaksprojektgrupp, jobbade ihop sin egen, men sen kom en från Almås. Den var väl mest detaljerad och så frågade de om vi kunde ha den gemensamt för hela området och så hade vi lite synpunkter till några ändringar (M lärargrupp 2).

Från att ha arbetat med en policy per skola övergick det till att bli en gemensam i hela Lindome. Förslaget till en gemensam policy var vid undersökningstillfället ute på remiss i de olika skolorna och ännu inte fastställt. De som arbetat med policyn var några lärare på varje skola och inga elever eller föräldrar har deltagit i det.

Polycyn innehåller att det inte är tillåtet att använda tobak inom skolans område. Till den hör också att lappar ska gå hem till föräldrarna om de vill bli kontaktade av skolan om någon kommer på deras barn med att använda tobak under skoltid. Här är det givetvis lättare att kontrollera rökare än snusare, eftersom snusare mer kan smyga med sitt tobaksanvändande. I policyn ingår också hur man ska arbeta med tobak i de olika årskurserna.

Vi har ju policyn, där har vi skrivit vilka olika saker man gör från årskurs 4 på denna skolan och framåt. Det är inte bara det (upplevelserummet, författarens anmärkning) som är antirökfrämjande. I fyran jobbar man med normer och värderingar, men man ska inte väcka de björnar som sover och prata för mycket om det heller. På förekommen anledning är det bra att ta upp det. /.../ Vi gör olika grejer i olika årskurser. I sjuan konditionstestar man i idrotten, man pratar om olika saker och kanske ser någon film. I åttan kanske man jobbar med det i biologin. I femman jobbar man med människokroppen, lungorna och hjärtat, där det kommer in på naturligt sätt. I nian kommer det tillbaka, brevet de skriver när de går i sexan och kanske få skriva en reflektion över hur de tänkte när de gick i årskurs sex. Viss har vi en gång och vi gör saker i olika årskurser, men det kanske vi gör ändå. Det är nog inte projektets förtjänst, men kommer detta ner på ett papper och det blir ett projekt och man betonas detta med jämna mellanrum, fräschar upp det och om ledningen betonas det, /.../ då kanske det blir så att alla verkligen gör det (M lärargrupp 3).

Policyförslaget är i första hand ett nedtecknande av den hållning och det arbete man gjort tidigare, fast att det inte var nedskrivet. Det som är nytt för policyn är just att det nedtecknas och att den sannolikt kommer att gälla för alla skolor i Lindome.

Som synes kommer initiativet om att utveckla tobakspolicyer från projektledningen, men själva arbetet har gjorts av lärare och skolförvaltning, vilket också var en arbetsgång som ingick i projektplanen.

Insatser på fritidsgården i Lindome

För att stärka det tobaksförebyggande arbetet på fritidsgården i Lindome och involvera både fritidsgården och föreningarna i projektet anställdes en projektpedagog för detta på motsvarande 20 % i tio månader. För att förankra projektet på fritidsgården började hon med att ta kontakt med gårdens brukarråd som består av ungdomar. Brukarrådet var positiva till projektet. Just det att fritidsledaren samarbetat med brukarrådet upplevde personalen på fritidsgården som både positivt och klokt.

Bra att vända sig till vår gårdsstyrelse, alltså upplägget på projektet utifrån fritidsgården sett tycker jag har varit bra. Alltså vända sig till dem som representerar de olika grupperna har varit klokt, att jobba lite mer med dem för att kunna föra ut det den vägen, genom ungdomarna (Mfritidsgårdspersonal).

Arbetet på fritidsgården har bestått av besök i upplevelserummet, öppna workshops som innehållit värderingsövningar och forumspel. Dessutom har en utställning om tobak gjorts. Den färdiga utställningen har stått på fritidsgården och kunnat studeras av andra grupper som också kommer till fritidsgården till exempel föräldrar i den öppna förskolan och cafégäster.

Det är inte bara ungdomarna som fått del av det tobaksförebyggande arbetet på fritidsgården, utan personalen har även fått sin del. De i personalen som rökte har fått rökavvänjningshjälp. Personalen har också fått besöka upplevelserummet. Så här sade personalen på fritidsgården om besöket.

Personal 1: Jag tycker att det besök vi fritidsledare fick göra i upplevelserummet på Aktiviteten var jättebra. Jag lärde mig lite nya saker.

Personal 2: Jättebra! Det var grejer som jag inte hade en aning om, att det var så många giftiga ämnen i, det visste jag inte. Jag trodde att det bara var tjära och nikotin, men det är ju flera hundra ämnen.

Personal 1: Det var jättebra, ökade kunskapen om tobak (Mfritidsgårdspersonal).

Det var säkerligen ett mycket klokt beslut att inom projektet ram anställa en person för att på fritidsgården initiera och fördjupa arbetet med tobaksfrågor. Visserligen fanns redan innan stor kunskap och intresse kring tobaksfrågor hos de anställda, men i det vardagliga arbetet på en fritidsgård kan det vara svårt att belysa tobak lika mycket som en speciellt anställd kan göra.

Insatser riktade till föräldrar

Föräldrarna var enligt projektbeskrivningen en viktigt förebild för unga människor och frågan är vad som gjordes inom projektet för att nå föräldrarna?

Projektledningen har inte haft någon muntlig information direkt riktad till föräldrar, utan ansvaret för det har legat på skolorna och de enskilda lärarna, vilket också var i linje med projektplanen. Skolorna fick av projektledningen en informationsbroschyr att dela ut till alla föräldrar. Lärarna fick också tips av projektledningen att de kunde ha något föräldramöte i upplevelserummet. En lärare berättade hur hon/han har informerat föräldrarna.

Vi hade en kväll för brukarråden med information om detta, då hade jag brukarrådet här och visade rummet (upplevelserummet, författarens tillägg) för dem. Sedan har jag gjort det för mina egna föräldrar, de fick inte gå till detta rummet, men jag har pratat med föräldrarna om projektet på föräldramötet. Det är inget som skolan har bestämt (Mlärargrupp 3).

Det här är den enda läraren av de intervjuade som har haft någon information till föräldrarna om tobaksprojektet, men det hindrar inte att fler lärare till exempel informerat på föräldramöten om det tobaksförebyggande projektet utan att det framkommit i intervjuerna. Det är också möjligt att lärarna gett information om projektet efter att intervjuerna hållits, men föräldradelen i projektet måste ändå bedömas som svag, vilket inte nödvändigtvid beror på själva projektet utan snarare på hur skolan tagit sin del av ansvaret för projektet. Det har varit upp till skolan att utforma föräldrasamverkan på sitt sätt. Ett annat tillvägagångssätt skulle kunnat vara att projektledningen aktivt erbjudit föräldrar att besöka upplevelserummen som en del i ett föräldramöte, men det hade krävt att de resurserna fanns i projektet och det är tveksamt om de gjorde det.

Insatser riktade till föreningar

I projektbeskrivningen står också att insatser ska riktas mot föreningsledare för att öka kompetensen. En av de projektanställda har haft ett speciellt ansvar för kontakterna med föreningslivet. De föreningar som man riktade sig till var idrottsföreningar, men det har gått trögt att få föreningarna engagerade. Vid två tillfällen har föreningsledare inbjudits till upplevelserummet, men ingen har kommit. Så här berättade projektledningen om arbetet.

Jag har använt de kontakter jag hade från början, från mitt övriga jobb. Jag åkte ut till dem och pratade om detta projekt. Jag kan inte säga att de har mött mig med någon större entusiasm. De flesta har inte uppfattat riktigt, "vad har vi med det här att göra?" De tycker ändå att de står för något sunt och bra och kan inte riktigt förstå. En del idrotter är ju förknippade med vissa tobaksorter, handboll och snus till exempel. Det finns väldigt många rökare inom fotbollen, de har inte uppfattat sambandet med att vara förebild och ledare (M projektledningsgrupp).

Eftersom det inte gått att nå de ledare som redan finns inom till exempel idrotten, har man nu inom projektet försökt att gå en annan väg och vara med SISU:s barn- och ungdomsledarutbildning. Efter intervjutillfället skulle två av projektledarna delta i undervisningen. En person skulle göra programmet i upplevelserummet och den andra skulle därefter både göra och visa olika övningar som ledarna kan ta med sig till sina föreningar. Deltagandet i SISU:s utbildning har trots upprepade försök inte kommit till stånd (i maj 2005), men försöken till samarbete kommer att fortsätta.

Denna svårighet att nå föreningslivet, trots upprepade insatser, är också orsaken till att det inte fanns några föreningsledare att intervjua.

Tobaksteam

För att det tobakspreventiva arbetet i kommunen ska hållas vid liv efter att projektet avslutats ska, enligt projektplanen, ett tobaksteam skapas. Den viktigaste uppgiften för tobaksteamet är att verka för att det förebyggande arbetet lever vidare och det ska också arbeta med samordning och samverkan. Detta team har ännu inte kommit till stånd i mars 2005.

En orsak till att tobaksteamet inte har skapats ännu är att det redan finns flera olika samverkansgrupper kring frågor som anknyter till hälsa och att styrgruppen önskat finna en lösning som inte innebär ytterligare en grupp, utan en samordning med redan befintliga grupper. En annan orsak är att nyckelpersoner inom kommunen flyttat eller bytt tjänster. För att det ska utkristalliseras vilka nya personer som har ett engagemang i dessa frågor och som kan vilja finnas med i ett tobaksteam har man avvaktat med tillsättandet av det. Avsikten är att etablera tobaksteamet under hösten 2005.

Diskussion om attityder och om projektet

Det här projektets tobaksförebyggande arbete bygger i mycket på en upplevelsemetodik. Genom upplevelser och information samt genom att mobilisera de vuxna i

barnens och ungdomarnas omgivning ska tobaksbruket minska bland unga människor och tobaksdebuten senareläggas.

Som ett verktyg för en samlad bedömning av projektet har fungerat görs en SWOT-analys (på svenska: styrkor, svagheter, utvecklingsmöjligheter och hot/svårigheter) av alla de tre enskilda projekten. Det är återigen på sin plats att understryka att utvärderingen inte handlar om projektledarnas arbete, utan om projektet. Först några ord om grundskoleelevernas tobaksvanor och attityder till tobak.

Tobaksvanor och attityder till tobak

I grundskolan i Mölndal, liksom i Uddevalla, finns det fortfarande få tobaksanvändare, men om utvecklingen i Mölndal följer den trend som tidigare forskning visat (Boij 2003a, Hvitfeldt m.fl. 2003) är risken stor att många inom kort kommer att börja använda tobak. Utmaningen är stor för vuxenvärlden (föräldrar, skola, fritidsgrändar och föreningsliv) att bryta trenden och än är inte för sent.

Det finns mycket hos eleverna att anknyta till som att de – i likhet med mellanstadie lärare, fritidsgårdspersonal och övriga intervjuade – har mycket negativa attityder till tobak och goda kunskaper om tobak. Nästan ingen kan se några fördelar med att använda tobak, inte ens rökarna eller de som tidigare varit rökare. En anledning till att unga människor trots allt börjar använda tobak är det starka gruppsytryck som kan utövas i en grupp och en del elever i år 7 uttryckte också en oro för att de inte skulle kunna stå emot gruppsytrycket. En viktig fråga i det här sammanhanget är hur man kan skapa ett positivt gruppsytryck till att inte börja använda tobak.

Projektet och metodens styrka

I det här projektet, liksom alla de tre utvärderade projekten, är det en styrka att projektet har en bred ansats. Det är många människors enade syn och tobaksförebyggande arbete som ska hjälpa unga människor att förbli tobaksfria. Genom mobilisering av skolpersonal, föräldrar, fritidsgårdspersonal, föreningsledare och personal på caféer, restauranger och andra serveringsställen ska vuxenvärlden sända sitt tydliga budskap.

En annan styrka är att man förhållandevis satsat mycket resurser på anställda inom projektet. Under projektiden har 1,6 tjänster funnits i projektet som mest och som minst 0,85 tjänster och det märks. På grund av denna satsning har man kunnat utbilda pedagoger, göra programmet i upplevelserummet i Mölndal, fördjupa arbetet med tobaksfrågor på fritidsgården och arbeta för att nå föreningsledar-

na. Utan denna personalresurs hade säkerligen inte alla dessa insatser kommit till stånd, åtminstone inte i den omfattning som nu kunnat ske.

En tredje styrka med projektet är att det på så kort tid, drygt ett och ett halvt år, lyckats nå så många skolelever och lärare. Totalt har ett tusental elever besökt upplevelserummet och femtiotal lärare har genomgått någon form av utbildning. Dessutom tillkommer alla som genom fritidsgården tagit del av projektet. Förutom att insatserna nått många har det också gjort avtryck hos deltagarna. Upplevelserummet har gett eleverna en upplevelse värd att minnas. För lärarnas del är det en styrka att så många utbildats. Det innebär att kunskapen från utbildningen inte bara finns hos ett fåtal. Om så hade varit fallet kunde det ha medfört att verksamheten blivit väldigt sårbar om någon slutat. Hade bara till exempel en eller två lärare per skola utbildats riskerade kunskapen att försvagas eller försvinna om dessa slutade. Det är också svårare för bara ett par lärare att sprida informationen vidare på skolan än om man är flera. Oavsett om alla lärare undervisar i upplevelserummet eller inte, har många fått del av samma metodik och material.

Projektet och metodens svaghet

Samtidigt som den breda ansatsen är en styrka, kan man också säga att den är projektets svaghet. För att genomföra allt som beskrivits i projektplanen hade ännu mer personella resurser krävts. Det här är enligt den erfarenhet som finns på Forskningsstation Mösseberg mycket vanligt förekommande i många projekt; att man vill för mycket med för lite resurser i fråga om tid, personal eller ekonomi. Däremot har inte de kanske alltför högt ställda målen och ambitionerna påverkat kvaliteten i de insatser som gjorts. Vissa insatser har inte genomförts eller genomförts fullt ut, men de som genomförts har uppskattats av deltagarna.

En annan svaghet som finns med upplevelserummet som metod och insats samt dess uppföljande lektion i år 7 är att den inte räcker, vilket inte heller var avsikten. Avsikten var att metoden skulle integreras med skolans övriga tobaksförebyggande arbete och vara ett metodstöd i utvecklandet av skolans reguljära arbete. Metoden i sig ställer krav på att skolan utöver denna insats har ett kompletterande, genomtänkt, reguljärt tobakspreventivt arbete. Frågan är om metoden under en så här kort projekttid blivit integrerad med skolans tobakspreventiva arbete och om den upplevs som ett stöd. För en del lärare är den säkert det och för andra inte. Intervjuerna antyder dock att en del återstår innan upplevelserummet blir integrerat och stödjande. Till viss del måste insatsen betraktas som en punktinsats, om än en väl fungerande sådan. För att arbetet ska blir tobakspreventivt behövs en större insats från skolans sida. Risken är när en ny metod introduceras att den kan ge ett intryck

av att räcka och att det tidigare befintliga tobaksförebyggande arbetet på skolorna tas bort.

Det finns också en svaghet behäftad med själva genomförandet av programmet i upplevelserummet i Lindome och det är att lärarfrågan inte är löst. De lärare som undervisar sina egna klasser behöver extrahjälp med den andra halvan av klassen och när de undervisar andra klasser behöver de också vikarier. Dessutom innebär själva skötseln av upplevelserummet och hjälp när något krånglar i det extraarbete.

Till projektets svaghet hör också att det inte fick den breda mobilisering av vuxna i elevernas närhet som var tänkt. Lärarna har mobiliserats genom utbildningen och till viss del även genom framtagandet av tobakspolicier. I den verksamhet som eleverna har på sin fritid har fritidsgården i Lindome mobiliserats, men föreningsledarna är i stort en onådd grupp. Att de är det är snarare en följd av deras eget bristande intresse eller resurser än projektets. Den viktiga målgrupp som föräldrarna utgör har inte nåtts i någon större grad. Ansvaret för att de skulle få information och mobiliseras i det tobakspreventiva arbetet har lagts över på lärarna och endast en lärare berättade i intervjuerna om hur hon/han hade informerat föräldrarna. Visserligen kan fler lärare ha informerat föräldrarna, men genom att ansvaret lades på lärarna blev insatsen sannolikt inte lika stor som om projektledningen hade tagit ansvaret. Det förutsätter dock att det hade funnits resurser till det. Innan föräldrarna mobiliserats saknas en bred mobilisering.

Projektet och metodens utvecklingsmöjligheter

Själva upplevelserummet som metod har många framtidsmöjligheter. Så länge rummen finns kvar och lärarna vill driva verksamheten kan varje år hundratals sjätteklassare besöka rummen. Om dessutom skolorna i Mölndals stad arbetar fram en modell för integrering av besöken i upplevelserummen i den totala undervisningen om tobak, kan arbetet verkligen bli tobakspreventivt. Från intervjuerna framgick också att det innan projektet gjordes en hel del på skolorna som kan utvecklas och fogas samman med upplevelserummet. Ett sådant kompletterande arbetssätt kräver antagligen även att rektorer och skolförvaltning engagerar sig i dess framtagande. Att helt lägga det ansvaret på lärarna vore nog att kräva för mycket.

Om ett tobaksteam bildas kan också det som inte hunnits med inom ramen för projektet genomföras under förutsättning att de berörda förvaltningarna och organisationerna också vill fortsätta det tobaksförebyggande arbetet och satsa resurser på det.

Projektet och metodens hot/svårigheter

En svårighet med metoden är att den kräver lärarmedverkan, vilket samtidigt från ett annat perspektiv kan betraktas som en styrka. För att kunna fortsätta driva verksamheten i upplevelserummen behöver de Oasenutbildade lärarna göra programmet tillräckligt ofta för att känna sig trygga i det. Samtidigt kan de inte göra det för ofta för då kräver det för mycket planeringsmässigt att vara ifrån sin egen klass. Framtiden för upplevelserummen är därför i mycket en rektors- och förvaltningsfråga. Vill man att verksamheten ska fortsätta behöver också organisatoriska lösningar hittas i samråd med de lärare som genomför programmet i upplevelserummen.

En andra fråga som behöver uppmärksammas är vem som ansvarar för upplevelserummen, att materialet finns kvar på plats och fungerar med mera. Denna fråga har visserligen delvis lösts genom att i Aktiviteten ansvarar en av anläggningens anställda för bokningen av rummet och för att det ska vara i ordning. På Almåsskolan ansvarar skolexpeditionens personal för bokning och nycklar. Projektets kontaktperson på skolan ansvarar för att rummet fungerar. Det är dock viktigt att någon har ett övergripande ansvar upplevelserummen och utvecklingen av dessa, vilket kan vara en arbetsuppgift för ett kommande tobaksteam.

Den sammantagna bilden av projektet är att upplevelserummet i sig är en väl fungerande metod, men att den inte räcker som det enda tobaksförebyggande arbetet. Besöken i upplevelserummen har av de intervjuade eleverna varit mycket uppskattade, även om de krävt en hel del merarbete för lärarna i Lindome. Det krävs dock en mycket större reguljär insats och en integrering av upplevelserummen i ett kontinuerligt tobaksförebyggande arbete i skolan för att ha en påtaglig effekt på antalet elever som börjar röka. Det andra som kan sägas är att projektet som en flerkomponentsinsats inte nått upp till alla mål som ställts. Däremot har målet med att låta sjätteklassarna besöka upplevelserummen uppnåtts mer än väl. Eleverna har nåtts både på skoltid och i viss mån på sin fritid genom fritidsgården i Lindome och skolpersonal har utbildats, men för att bli mobiliserande krävs framför allt föräldrarnas engagemang. Om ett tobaksteam inom snar framtid kommer till stånd kan eventuellt det som varit projektets svaghet och hot rättas till och arbetet kan leva vidare.

Jämförelsekommunen

Hässleholm

Eleverna i Hässleholms kommun fungerar i den här undersökningen som jämförelsegrupp. Hösten 2003 fick de som gick i år 6 enkäten och i januari 2005 fick eleverna enkäten igen. De var nu drygt ett år äldre och gick i år 7 vid undersökningstillfället.

Anledningen till att valet föll på Hässleholm var att folkhälsosekreteraren i Uddevalla i ett tidigt skede hade kontakt med Hässleholm för att höra om de var intresserade av att vara jämförelsekommun i den här undersökningen. Hässleholm har ungefär lika många invånare som Mölndal och Uddevalla och de tre kommunerna har liknande ålders- och utbildningsstruktur. Den väsentliga skillnaden är att Hässleholm inte haft något tobaksförebyggande projekt under undersökningsperioden. Därmed kan eleverna i Hässleholm utgöra en jämförelsegrupp för att utvärdera om det finns några tendenser till skillnader mellan de kommuner som har tobaksförebyggande projekt och Hässleholm som inte har det och om dessa skillnader i så fall kan relateras till att ha eller inte ha ett tobaksförebyggande projekt.

Vid förra undersökningstillfället var svarsfrekvensen 68,8 % i Hässleholm, vilket var lägre än för de två andra kommunerna. Orsaken till den låga svarsfrekvensen var troligen att den som i kommunen var ansvarig för distribution och insamlande av enkäter slutade under datainsamlingen. Därmed föll ansvaret mellan stolorna och det hade säkert lämnats in fler enkäter om så inte varit fallet. Den här gången var den betydligt bättre, se tabell 7.

Tabell 7. Svarsfrekvensen 2003 och 2005 i grundskolan Hässleholm. Antal och procent.

	2003		2005			
	Svarande		Totalt	Svarande		Totalt
	Antal	Procent	Antal	Antal	Procent	Antal
Hässleholms grundskola	502	68,8	730	666	91,7	726

Som synes i tabell 7 har 91,7 % av alla elever i år 7 svarat på enkäten. Det är den högsta svarsfrekvensen för hela undersökningen och båda undersökningstillfällena. Detta beror säkerligen på att det den här gången inte skedde något personalbyte

under själva undersökningstiden och att mycket tid lagts ner på att både förankra undersökningen och samlar in enkäterna.

Totalt har 327 tjejer, 326 killar och 13 elever som inte angett sitt kön svarat på enkäten. Dessutom har en enkät tagits bort på grund av att den inte var tillförlitligt ifylld. Eleven hade under övriga kommentarer skrivit att den inte ville säga något om det den gjort och att man inte skulle tro på de svar som fyllts i.

Med enkäterna till eleverna följde också en klassrapport som läraren skulle fylla i om antal närvarande och frånvarande elever, samt orsak till frånvaron. Alla lärare har inte fyllt i den, men av de som fyllt i går att utläsa att nästan hälften av frånvaron berodde på sjukdom (44 %), nästan en femtedel (18,6%) berodde på annan undervisning. Skälen för de återstående var ledighet, läkarbesök och frånvaro utan orsak.

Även i Hässleholm har enkäter från 2003 och 2005 parats ihop med varandra så långt det gått. Tyvärr kunde bara 146 enkäter paras ihop. I de fall där jämförelser görs i det här kapitlet mellan 2003 och 2005 görs de med gruppmedelvärden och inte på individnivå, om inget annat sägs.

I Hässleholms kommun är det bara enkätundersökningen som genomförts. För att det ska vara lättare att snabbt jämföra med de andra två kommunerna – Uddevalla och Mölndal – följer redovisningen av resultaten samma uppläggning som för de kapitlen.

Attityder till och kunskap om tobak

Eleverna fick ta ställning till åtta påståenden om deras syn på tobak. De kunde svara att de höll med i påståendet, att de inte höll med eller att de inte visste. För åskådlighetens skull redovisas svarsalternativet ”Håller med” först i diagram 56. Enkäten i sin helhet finns i bilaga 2.

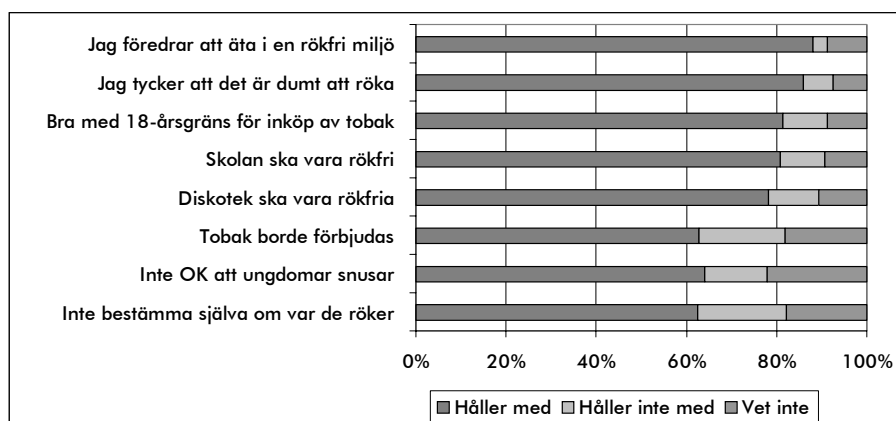

Diagram 56. Grundskoleelevernas syn på tobak 2005. Procent

Redan vid förra undersökningstillfället höll en majoritet av eleverna med i alla påståenden och det gör de i år (2005) också. Det finns få förändringar mellan 2003 och 2005. Till förändringarna hör att färre elever tycker att tobak borde förbjudas (62,7 % jämfört med 72,8 %). Färre tycker också att skolan ska vara rökfri (80,9 % jämfört med 88,1 %), men det finns ändå ett stort stöd bland eleverna för en rökfri skola. Andelen som tycker att det inte är OK att ungdomar snusar har också minskat från 72,1 % till 64,1 %.

De olika påståendena har förts samman till ett index om elevernas tobaksmoral. Att hålla med i fem påståenden eller fler betecknas som en strikt tobaksmoral och att hålla med i tre påståenden eller färre betecknas som att ha en tillåtande tobaksmoral. Hösten 2003 hade 96,3 % av eleverna en strikt tobaksmoral och i januari 2005 hade 92,1 % en strikt tobaksmoral. Det har alltså skett en liten minskning, men den är inte signifikant, det vill säga statistiskt säkerställd. Trots att det ännu är få som använder tobak (röker eller snusar) finns det signifikanta skillnader mellan tobaksanvändares och icketobaksanvändares tobaksmoral. Tobaksanvändarna har en mer tillåtande tobaksmoral, vilket kan tyckas vara logiskt.

Hur tänker sjundeklassarna kring rökare och ickerökare? Är det tufft eller töntigt att röka? Förra året tyckte eleverna att rökare var dåliga i skolan, töntiga och trotsiga. Ickerökare var vuxna, kloka och duktiga i idrott (Boij 2004b). Hur de tycker 2005 visas i figur 5. Figuren visar vad majoriteten av eleverna har svarat.

Passar bäst på rökare	Passar lika bra på båda	Passar bäst på ickerökare
Dålig i skolan	Populär	Populär
Töntig	Tuff	Tuff
Trotsig	Nervös	Vuxen
	Självständig	Klok
	Tråkig	Duktig i idrott

Figur 5. Personliga egenskaper fördelat på tre grupper. Grundskolan 2005.

Som synes finns det två egenskaper där svarsfördelningen var väldigt jämn och de var populär och tuff. Eleverna lutar mer åt att det är egenskaper som passar på både rökare och ickerökare än vad de tyckte 2003, men medelvärdena är så när som på en decimal identiska. Fortfarande tillskriver eleverna ickerökarna de positiva egenskaperna och rökarna de negativa.

Eleverna fick också svara på 15 kunskapsfrågor om tobak. Vad som bör finnas med i en sjundeklassares tobakskunskap kan naturligtvis diskuteras, men frågorna ger ändå en fingervisning om deras kunskaper. Dessutom ställdes samma frågor vid det första undersökningstillfället. Eftersom det inte är troligt att man i skolan gjort någon genomgång med vad som var rätt svar är det också möjligt att man

med hjälp av svaren kan se om kunskapen ökat mellan tillfällena. Hösten 2003 svarade fler än hälften av eleverna rätt på tio av påståendena och det var nästan jämförbart med gymnasieeleverna i Uddevalla. Det innebär att de hade en hög kunskapsnivå redan vid baslinjemätningen. Resultaten från januari 2005 återfinns i diagram 57.

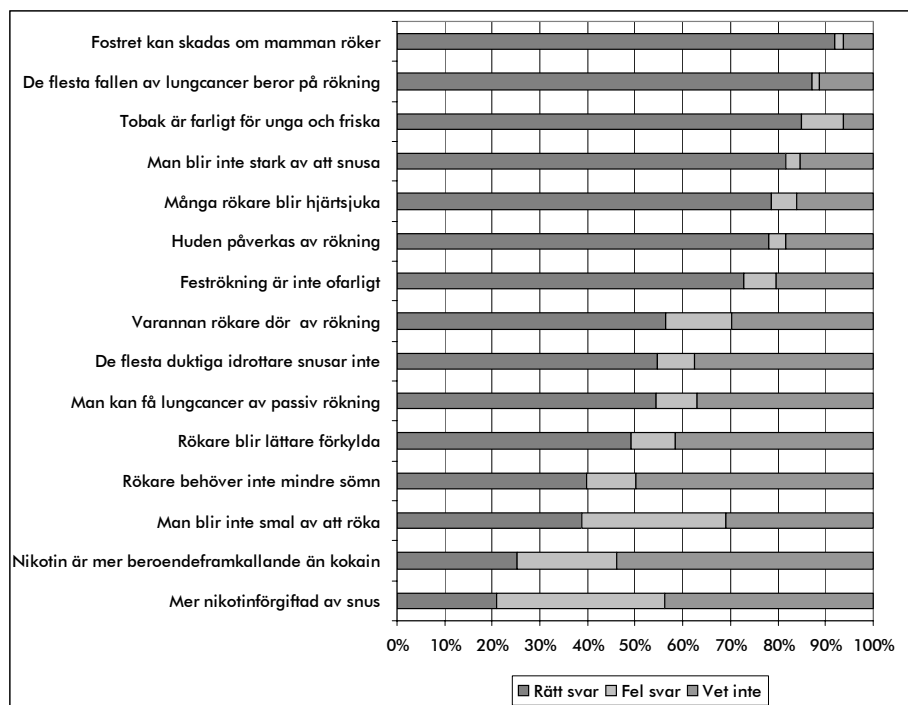

Diagram 57. Grundskoleelevernas kunskap om tobak 2005. Procent

Mellan de båda undersökningstillfällena har inga större förändringar skett. Det är fortfarande fler än hälften av eleverna som svarat rätt på tio påståenden. Däremot har fler svarat rätt på ett och samma påstående. Hösten 2003 svarade 18,4 % rätt på påståendet om att ”Nikotin är mer beroendeframkallande än kokain”. I januari svarade 25,3 % rätt. Det är också fler som vet att rökare lättare blir förkylda (49,2 % jämfört med 37,9 %) och att huden blir påverkad av rökning (78,1 % jämfört med 63,7 %).

Liksom för de andra två kommunerna har svaren förts samman till ett kunskapsindex. Att ha goda kunskaper definieras som att ha svarat rätt på minst 10 av de 15 påståendena och ha lite kunskaper innebär att svarat rätt på färre än 10 påståenden. Hösten 2003 hade 77 % av grundskoleeleverna goda tobakskunskaper och i januari 2005 hade 76,7 % det som betecknas som goda kunskaper. Denna lilla minskning är naturligtvis inte signifikant och det finns ingen anledning att

heller försöka tolka den. Det finns inte heller några skillnader mellan tjejer och killar.

Tobaksvanor

Hur är det med elevernas tobaksvanor? I de andra två kommunerna har antalet rökare och snusare ökat mellan undersökningstillfällena. Hösten 2003 var det sju elever i år 6, Hässleholm, som angivit att det rökte och 98,6 % som var rökfria. I januari 2005 finns det signifikanta skillnader mellan tjejernas och killarnas svar, se diagram 58.

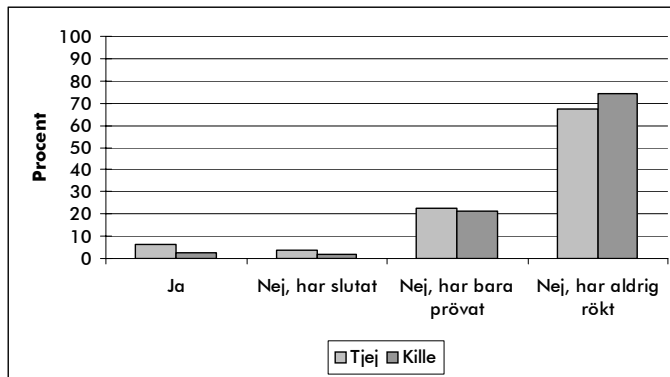

Diagram 58. Tjejernas och killarnas rökvanor 2005. Procent

Det är fler tjejer som röker, som har slutat röka och som prövat att röka. Totalt är det 20 tjejer, 8 killar och 1 elev som inte angett sitt kön som röker. Ökningen i antalet rökare mellan 2003 och 2005 är också signifikant. I januari 2005 är 95,4 % av eleverna rökfria.

Rökarna fick också svara på ett antal följdfrågor. Sju elever röker varje dag och tre elever röker nästan varje dag, fjorton elever röker bara på fester eller vid veckoslut och två elever har svarat att de nästan aldrig röker. Tre av de elever som röker varje dag röker också mycket; en röker över 20 cigaretter per dag och två röker 11–16 cigaretter per dag. De här eleverna är alltså på väg in eller är redan inne i ett rökberoende. De övriga som svarat på frågan röker 1–6 cigaretter om dagen eller per tillfälle, om de till exempel på helger eller fester. Fem av rökarna köper sina cigaretter själva trots att de bara är runt 14 år. Tre rökare köper eller blir bjudna av sina kompisar, fyra får cigaretter av sina föräldrar och de övriga tar av sina föräldrar utan lov eller köper dem av någon som är över 18 år. Åtta av rökarna tror inte att deras föräldrar vet om att de röker, åtta tror att de vet om det och sex vet inte om föräldrarna vet om det.

Hur tror eleverna att deras rökvanor kommer att se ut om två år, då de är runt 16 år? Trots att gruppen rökare statistiskt sett är liten finns det ändå signifikanta skillnader mellan hur rökarna och ickerökarna ser på framtida vanor. 96,6 % av ickerökarna tror att de fortfarande kommer att vara rökfria och några stycken (20 elever) tror att de kommer att röka ibland eller varje dag. För rökarna råder nästan det motsatta förhållandet; tre fjärdedelar (74,1 %, 20 elever) tror att de kommer att röka varje eller nästan varje dag. Fem rökare tror att de provat röka, med andra ord ser de på sitt nuvarande rökande som ett prov. Som i resten av undersökningen finns det dels en tro på att vanorna håller i sig och dels en tro hos rökare att det går att sluta.

Hösten 2003 snusade tre killar i år 6 och i januari 2005 snusade nio killar. Att snusa är alltså mycket könsrelaterat. Sju killar snusar mindre än en dosa per vecka och två snusar en dosa i veckan. Tre av snusarna röker också. Fem av snusarna har angett att de köper sitt snus själva och en har angett att han blir bjuden. Två av snusarna tror att deras föräldrar vet om att de snusar och sex tror inte att föräldrarna vet om det.

De flesta som inte snusar (98,3 %) i januari 2005 tror inte att de kommer att börja snusa inom en tvåårsperiod, utan att de förblir snusfria. Hälften av snusarna (5 elever) tror att de fortsätter att snusa och fyra tror att de har slutat. Med tanke på att nikotin är mer beroendeframkallande än kokain och att man blir mer nikotinförgiftad av snus än av cigaretter vill det till att de som tror att de kommer att sluta gör det inom kort för att klara av det.

Vid det första mättillfället fanns det åtta tobaksanvändare (1,6 %) bland sjätteklassarna. När de vid det andra mättillfället gick i år 7 hade antalet tobaksanvändare ökat till 35 elever (5,4 %). Ökningen är inte statistiskt säkerställd. Av tobaksanvändarna är det 20 tjejer, 14 killar och 1 elev som inte uppgett sitt kön.

Omgivningens tobaksvanor och påverkan

Bland gymnasieeleverna i Uddevalla – där det finns fler tobaksanvändare – och i tidigare undersökningar (Boij 2004b och Boij 2003a) finns det ett samband mellan individens och omgivningens tobaksvanor. Rökande föräldrar har oftare rökande barn till exempel. När gruppen tobaksanvändare statistiskt sett är så liten som bland alla sjundeklassare i den här undersökningen är det också svårt att skönja dessa samband. I diagram 59 redovisas vilka i grundskoleelevernas närhet som röker.

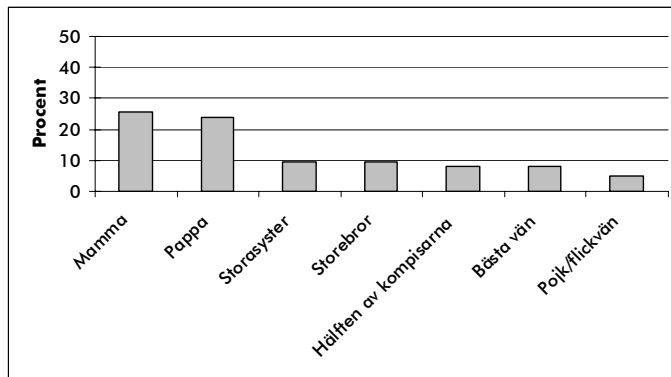

Diagram 59. Vilka i grundskoleelevernas närhet som röker 2005. Procent

Diagram 59 visar att det främst är föräldrarna som röker, men en del elever har även syskon och vänner som röker. Det finns en tendens till att fler elever nu har minst hälften av kompisarna som röker, samt bästa vänner och pojk/flickvänner som röker. Detta hänger säkerligen ihop med att andelen rökare ökat och följdaktligen blir det också fler kompisar, bästa vänner och pojk/flickvänner som röker.

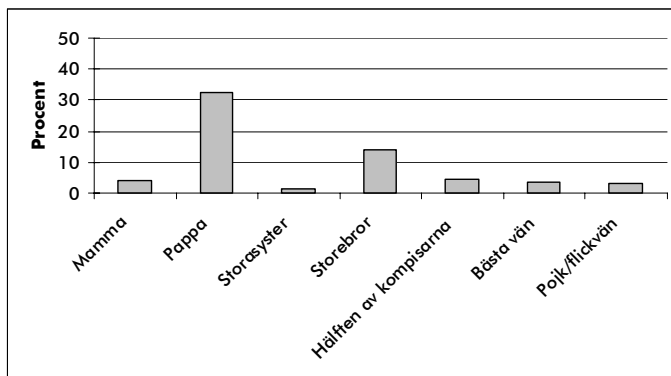

Diagram 60. Vilka i grundskoleelevernas närhet som snusar 2005. Procent

Som synes i diagram 60 är det främst papporna och äldre bröder som snusar. Jämfört med 2003 finns det en tendens till att i första hand de äldre brödernas och hälften av kompisarnas, men också bästa vännernas och pojkvännernas snusande har ökat sedan 2003. Att just dessa gruppers snusande ökar beror antagligen på att de är i en ålder där snusandet fortfarande ökar och vanorna inte blivit stabila. Föräldrarna är däremot i en ålder då vanorna är stabila och där man kanske rent av försöker sluta snusa.

Hur tror eleverna att deras omgivning skulle reagera om de skulle börja röka eller snusa? Skulle de försöka få dem att sluta, skulle de tycka illa om det, men låta dem göra det eller skulle de inte bry sig? Även om gruppen tobaksanvändare antals-

mässigt är liten finns det signifikanta skillnader mellan ickeanvändare och användare och de visas i diagram 61. Resultaten kommer från 2005.

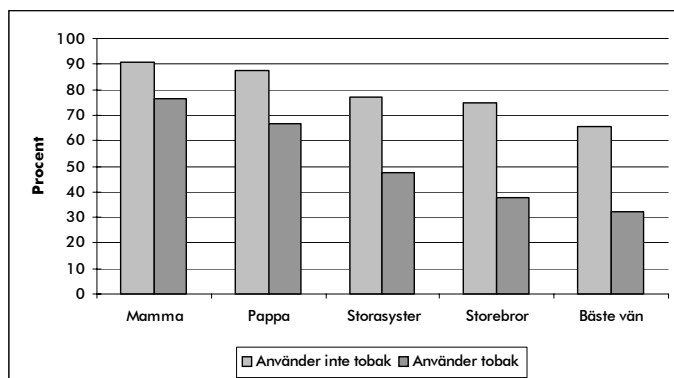

Diagram 61. Vilka grundskoleeleverna tror vill/skulle vilja få dem att sluta röka fördelat på de som använder respektive inte använder tobak 2005. Procent

Fler av de som inte använder tobak tror att omgivningen skulle försöka få dem att sluta än vad tobaksanvändarna tror. Oavsett om man använder tobak eller inte tror den största andelen elever att mamma skulle få dem att sluta röka eller sluta och minsta att bästa vännen skulle försöka. Det är viktigt att lägga märke till att den här frågan har olika betydelse för tobaksanvändare och icketobaksanvändare. För de som inte använder tobak är frågan hypotetisk och de svarar som de tror att det skulle vara. För tobaksanvändarna är frågan konkret. Kanske vet de rent av omgivningens reaktioner.

Eleverna fick också svara på hur de tycker att föräldrarna ska påverka sina barns rökvanor om barnen var i deras egen ålder, se diagram 62.

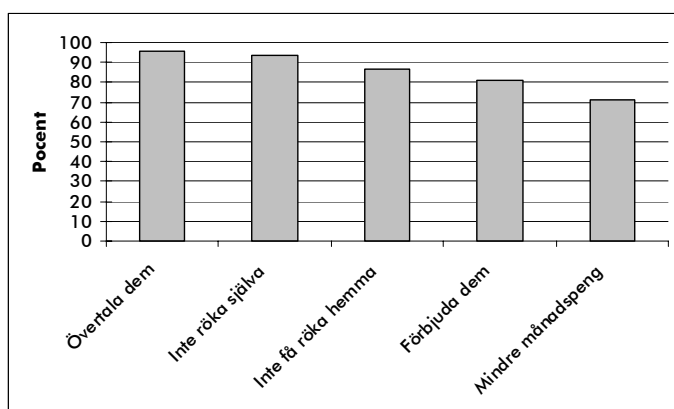

Diagram 62. Hur grundskoleeleverna tycker att föräldrarna ska påverka 2005. Procent.

En stor majoritet av grundskoleeleverna tycker att alla förslagen är bra. Bäst tycker de att övertalning är och minst bra är att ge mindre månads- eller veckopeng. Generellt instämmer tobaksanvändarna mindre i förslagen än de som inte använder tobak.

Trivsel i skolan och alkoholvanor

Tidigare undersökningar (se Boij 2003a och Andersson m.fl. 2000) visar att det finns ett samband mellan ungdomars drogvanor – tobak, alkohol och narkotika – och trivsel i skolan. De elever som inte trivs i skolan använder mer droger. Däremot går det inte att avgöra riktningen på sambandet. Är det för att ungdomarna inte trivs i skolan som de använder mer droger eller är det för att de använder droger som de inte trivs i skolan. Kanske finns det andra bakomliggande orsaker som påverkar både trivseln i skolan och drogkonsumtionen. Därför är det av värde att i även den här undersökningen studera om dessa samband finns trots att gruppen tobaksanvändare ännu statistiskt sett är liten och det därför kan vara svårt att se sambanden.

Hösten 2003 var det 89,9 % av eleverna som trivdes bra eller mycket bra i skolan. I januari 2005 är resultaten i stort sett oförändrade, se diagram 63.

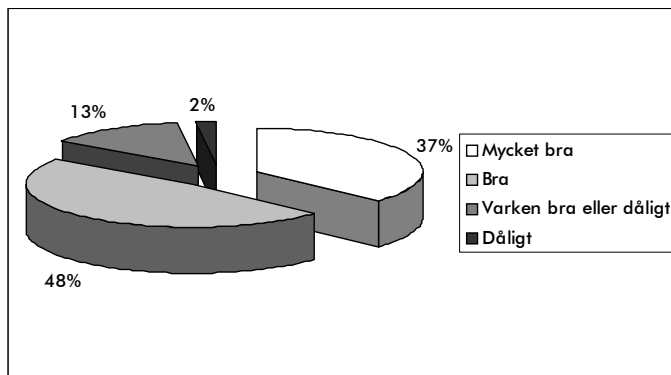

Diagram 63. Grundskoleelevernas trivsel i skolan 2005. Procent

85 % av eleverna i år 7 trivs bra eller mycket bra i skolan och 2 % (13 elever) trivs dåligt i skolan. Dessutom har fyra elever svarat att de trivs mycket dåligt i skolan, men andelen är så låg (under 1 %) att den har svårt att synas i en grafisk framställning. Även om flertalet trivs så gott som lika bra nu som i år 6, har ändå skolkandet ökat signifikant.

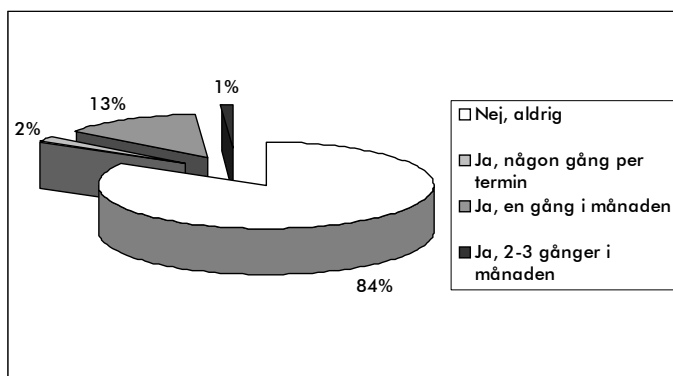

Diagram 64. Hur mycket grundskoleeleverna skolkar 2005. Procent

Hösten 2003 var det 93 % av eleverna som aldrig skolkade. I januari 2005 uppger 84 % att de aldrig skolkar. Av de som skolkar gör flertalet det en gång i månaden (13 %). Ett fåtal skolkar ett par gånger i månaden (1 %, 7 elever) och tre elever har uppgett att de skolkar flera gånger i veckan. Även den procentsatsen är så låg att den inte finns med i diagram 64. Det finns signifikanta skillnader i skolkvanorna mellan 2003 och 2005 och andelen skolkare har ökat på drygt ett år.

Varken när det gäller trivseln i skolan eller skolkandet finns det några signifikanta skillnader mellan tjejer och killar.

Eleverna är nu i den åldern där många dricker alkohol för första gången, men redan i sexan hade 17 % av eleverna druckit alkohol en eller flera gånger det senaste halvåret. Diagram 65 visar resultaten från 2005 års enkät och alkoholkonsumtionen det senaste halvåret.

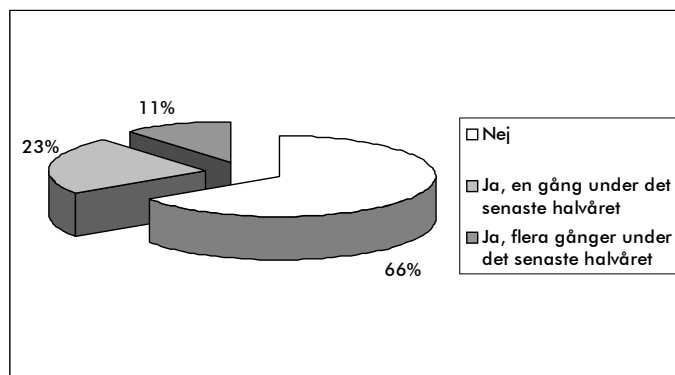

Diagram 65. Om grundskoleeleverna druckit alkohol det senaste halvåret. Procent

I januari 2005 har 66 % av eleverna fortfarande inte druckit alkohol det senaste halvåret. Det är en minskning jämfört med 2003, om än inte signifikant. En tion-

del av eleverna (11 %) har druckit alkohol flera gånger det senaste halvåret. Det finns inga större skillnader mellan tjejer och killar.

Eleverna fick också svara på om de hade druckit alkohol den senaste veckan. 2003 svarade 95,7 % att de inte hade gjort det och i januari svarade 93,4 % att de inte hade druckit alkohol den senaste veckan. Det är dock värt att lägga märke till sex elever (0,9 %) svarat att de druckit alkohol flera gånger den senaste veckan och det gäller för en helt vanlig vecka.

Hur är det då med sambanden som nämndes först i det här avsnittet? Jo, fast att gruppen tobaksanvändare är liten finns de också bland sjundeklassare i Hässleholms kommun. De elever som använder tobak trivs sämre i skolan, skolkar mer, har oftare druckit alkohol det senaste halvåret och den senaste veckan.

Tobaksundervisning

Eleverna i Hässleholm har inte under undersökningstillfället varit med i något tobaksförebyggande projekt, men de har säkerligen ändå fått någon undervisning om bland annat tobak. Både 2003 och 2005 ställdes frågor om detta. För överskådlig-
hetens skull har svaren slagits ihop i alla följande diagram. Svartalternativen i sin helhet finns i bilaga 3.

Diagram 66 och 67 visar hur mycket tobaksundervisningen eleverna fått det senaste året. När frågan ställdes hösten 2003 gällde svaren för läsåret 2002/2003, alltså när eleverna gick i år 5. I januari 2005 gällde svaren för vår- och höstterminen 2004.

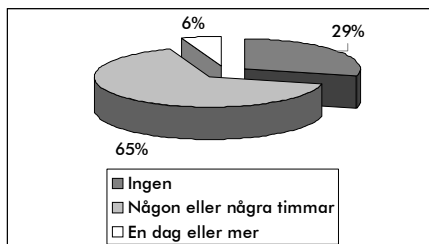

Diagram 66. Hur mycket tobaksundervisning eleverna haft 2003. Procent

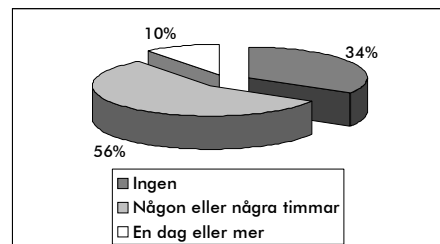

Diagram 67. Hur mycket tobaksundervisning eleverna haft 2005. Procent

När man jämför diagrammen med varandra kan man se att det är fler som i januari 2005 svarat att de inte haft någon tobaksundervisning det senaste året, men att det är fler som haft tobaksundervisning i en dag eller mer. Dessa skillnader är dock inte signifikanta. Vid frågor av det här slaget, som är retrospektiva, bör man ha i åtanke att det är svårt att komma ihåg vad man varit med om ju längre bort det ligger i tiden. Eleverna kan därför ha haft mer tobaksundervisning än de kommer ihåg. Dessutom kan undervisningen varit tillsammans med annan undervisning om

droger (till exempel alkohol och narkotika) och därför vara svårare att särskilja, men svaren ger ändå en fingervisning om elevernas uppfattningar.

Tycker eleverna att de fått för mycket eller för lite tobaksundervisning? Återigen visas resultaten från både 2003 och 2005.

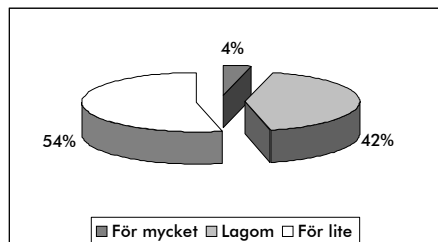

Diagram 68. Om eleverna tycker att de haft tillräckligt med tobaksundervisning 2003. Procent

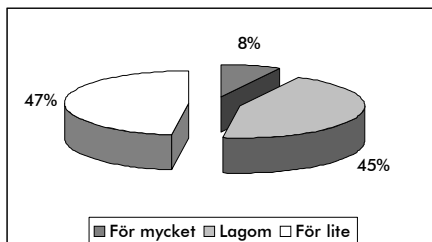

Diagram 69. Om eleverna tycker att de haft tillräckligt med tobaksundervisning 2005. Procent

Både 2003 och 2005 tycker hälften av eleverna att de fått för lite tobaksundervisning (54 % och 47 %) och knappt hälften (42 % och 45 %) tycker att de fått lagom med tobaksundervisning.

Diagram 70 och 71 visar vad de som haft tobaksundervisning tyckte om den.

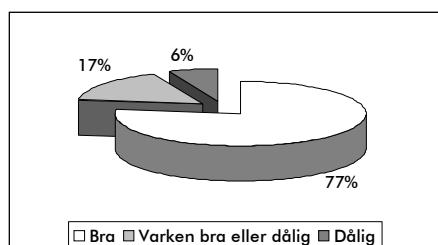

Diagram 70. Vad de elever som haft tobaksundervisning tyckte om den 2003. Procent

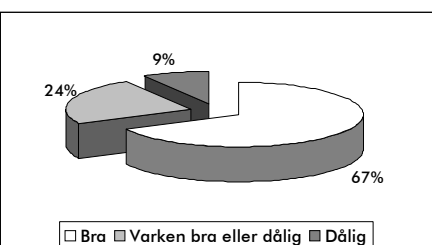

Diagram 71. Vad de elever som haft tobaksundervisning tyckte om den 2005. Procent

Som synes tyckte en majoritet av de elever som haft tobaksundervisning att den var bra (77 % och 67 %). En liten andel tyckte att den var dålig (6 % respektive 9 %).

Utifrån elevernas svar både 2003 och 2005 verkar det fullt möjligt för skolorna att bedriva mer tobaksundervisning, eftersom så få tyckte att de fått för mycket undervisning. Det är också möjligt att fortsätta med den typen av undervisning som redan bedrivs, eftersom så många tyckte att den var bra.

Sammanfattning

Eleverna i Hässleholm har överlag en strikt tobaksmoral och goda kunskaper om tobak. Det senare trots att de inte haft något tobaksförebyggande projekt. Generellt tillskriver de ickerökare positiva egenskaper och rökare negativa. 29 elever – 20 tjejer, 8 killar och 1 elev som inte angivit sitt kön – svarade att de vid det andra

undersökningstillfället rökte och nio killar svarade att de snusade. Några rökare röker mycket och varje dag. Totalt finns det 35 elever som är tobaksanvändare (5,4 %), det vill säga att de röker och/eller snusar. Både en del rökare och en del snusare köper sitt snus själva trots att det enligt lag är förbjudet att sälja till ungdomar under 18 år. Sjundeklassarna tror att – oavsett om de röker eller inte, snusar eller inte – deras vanor kommer att hålla i sig om två år. Dessutom finns det några rökare och snusare som tror att de kommer ett ha slutat.

Det är främst elevernas föräldrar som röker samt främst pappor och äldre bröder som snusar. De flesta eleverna tror att människor i deras närhet skulle försöka att få dem att sluta röka eller snusa om de gjorde det, även om tobaksanvändarna tror det i mindre utsträckning. Eleverna tycker att föräldrarna ska försöka få sina barn att sluta röka genom övertalning, genom att själva vara goda förebilder och inte röka, genom att inte låta sina barn röka hemma och genom att helt enkelt förbjuda dem.

Generellt sett trivs eleverna i skolan (85 % trivdes bra eller mycket bra) och de flesta skolkar inte heller (84 %). En tredjedel av eleverna (34 %) har druckit alkohol en eller flera gånger det senaste halvåret och 6,6 % har druckit den senaste veckan.

Två tredjedelar av eleverna (66 %) har haft tobaksundervisning under det senaste året, men få har haft det i mer än några timmar (10 %). Knappt hälften (47 %) tycker att de fått för lite tobaksundervisning, men de som fått det har tyckt att den varit bra (67 %).

Enkätundersökning i Kronoberg, Gotland och Järfälla

av Ingrid Edvardsson

Syfte

Genom upprepade enkätundersökningar kartlägga samt följa elevers tobaksvanor och attityder till tobak för att belysa effekten av det tobakspreventiva programmet riktat till skolor.

Metod

För att genomföra en kvantitativ utvärdering av ”Tobakspreventivt flerkomponentsprogram för skola” har enkätundersökningar genomförts. Enkätundersökningarna riktade sig till samtliga elever i årskurs 6 och 7 i Järfälla och Gotlands kommuner samt i Kronobergs län vilka samtliga omfattades av interventionen. Inom respektive geografiskt område valdes kontrollskolor ut. Dessa motsvarade i stort sett interventionsskolorna beträffande elevantal på skolan. En baslinjeundersökning avseende tobaksvanor och attityder genomfördes i september 2003. Interventionen genomfördes i de utvalda skolorna under tre terminer, från och med höstterminen 2003 till och med höstterminen 2004. En ny enkätundersökning genomfördes till elever i både interventionsgrupp och kontrollgrupp i januari 2005 med samma frågor som vid första frågetillfället. Eleverna gick då i årskurs 7 och 8.

Enkätfrågorna är till stora delar hämtade från en tidigare undersökning som genomfördes av Folkhälsoinstitutet 1994 (Marklund & Törnell 1996). Frågor är även hämtade från undersökningar genomförda av Centralförbundet för alkohol- och narkotikaupplysning (Andersson 2003).

I god tid innan enkäterna delades ut fick föräldrarna ett informationsbrev. Där gavs en kort bakgrund till projektet, information om att undersökningen var anonym, samt möjlighet att avstå från deltagande.

I varje geografiskt område fanns en projektledare som hade ansvaret för delar av genomförandet av projektet på lokal nivå. Enkäten distribuerades till klasserna via de lokala projektledarnas försorg. Enkäten genomfördes under lektionstid och ifyllandet var helt anonymt och inga uppgifter kan röja identiteten. Varje klasslärare fyllde i ett formulär avseende antalet närvarande elever, antalet frånvarande, samt om några elever inte ville delta. Projektledarna samlade in enkäterna från klasserna och returnerade dem till undersökningsledaren. Resultatet bearbetades och analyserades på gruppnivå och ingår i en gemensam utvärdering av projektet. Genomförandet och insamlandet av enkäterna skedde på samma sätt i kontrollskolorna.

Enkäterna skannades in i en databas som förvaras i en dator tillhörande Landstinget Kronoberg och har för detta ändamål erforderligt tillstånd. Materialet bearbetades på gruppnivå och inget enskilt svar kan identifieras.

Utvärderingsprojektet har genomgått etisk granskning av Forskningsetiska kommittén vid Socialstyrelsen.

Resultat

Bortfallet är beräknat på uppgifter från kommunkontor eller skolor om antal elever i respektive årskurser i Järfälla och Gotlands kommuner samt Kronobergs län. Antalet elever är inte samma vid andra mättillfället vilket beror på att elever tillkommit respektive flyttat (tabell 8). Bortfallet består av de elever som av olika anledningar inte var i skolan den aktuella dagen då undersökningen genomfördes samt av de få elever där föräldrarna inte givit sitt medgivande. Svarsfrekvensen var första året 92 % för interventionsskolorna och 85 % för kontrollskolorna. Andra året var svarsfrekvensen 87 % för interventionsskolorna och 89 % för kontrollskolorna.

Tabell 8. Svarsfrekvens fördelat på interventionsskolor och kontrollskolor på respektive ort vid baslinjemätning år 2003 (årskurs 6 och 7) samt efter intervention år 2005 (årskurs 7 och 8). Antal och procent.

	2003			2005		
	Antal elever	Antal svarande	Svarsfrekvens Procent	Antal elever	Antal svarande	Svarsfrekvens Procent
Järfälla intervention	581	546	94	644	576	89
Järfälla kontroll	599	459	77	637	561	88
Gotland intervention	862	787	91	905	753	83
Gotland kontroll	850	770	91	823	745	90
Kronoberg intervention	1146	1048	91	1137	1017	89
Kronoberg kontroll	1222	1049	86	1185	1058	89
Summa	5260	4659	89	5331	4710	88

Bakgrundsbeskrivning

Då bakgrundsfaktorerna inte skiljer sig nämnvärt åt mellan interventionsgrupp och kontrollgrupp redovisas dessa gemensamt. Bakgrundsfaktorerna är hämtade från det senaste undersökningstillfället.

Av eleverna är 95 % födda i Sverige och 92 % av båda föräldrarna är födda i Sverige. Knappt 1 % av eleverna talar inte svenska hemma. 8 % talar både svenska och annat språk hemma.

Majoriteten (nästan 90 %) bor med båda sina föräldrar. Drygt 10 % av eleverna bor tillsammans med en förälder, vanligast är att man bor med mamma.

Åtta av tio elever trivs mycket bra eller ganska bra i skolan. Skolket ökar ju äldre eleverna blir dock är det endast en minoritet som skolkar (12 % skolkar i gång i månaden eller oftare).

Framtidsbild

En majoritet av eleverna tror att de kommer att få ett jobb i framtiden som ger mycket bra eller ganska bra lön. Hälften av eleverna tror inte att de kommer att vara arbetslösa någon gång i framtiden. Mellan 2 och 3 % tror att de kommer att vara arbetslösa längre perioder eller större delen av deras vuxna liv.

Självbild

Eleverna fick svara på hur vissa egenskaper stämde på dem själva. Vid första mätillfället uppgav knappt en tredjedel av eleverna att de känner sig självständiga, något som dock ökade med åldern. Nästan hälften av eleverna upplever att de är duktiga i skolan och endast 3 % tycker att de är tråkiga.

Skillnader mellan hur rökare och ickerökare ser på sig själva är påtaglig. Rökarna upplever sig populära men även tråkigare än ickerökarna. De rökande eleverna tycker även att de är mer självständiga och mer vuxna än vad ickerökarna tycker om sig själva. De elever som inte röker upplever att de är duktigare i skolan och klokare än vad rökarna anser sig vara.

<i>Rökare</i>	<i>Ickerökare</i>
Populära	Kloka
Tråkiga	Duktiga i skolan
Självständiga	
Vuxna	
Trotsiga	

Rökvanor i omgivningen

I elevernas familjer röker mammorna något mer än papporna, 22 respektive 20 %. Vid första mättilfället uppger 3 % att deras bästa vän röker mot 9 % vid andra mättilfället.

En jämförelse mellan elevens rökvanor och rökvanor bland personer i elevens närhet visar att rökande elever i högre utsträckning har fler i sin omgivning som röker än ickerökande elever. Störst skillnad är det mellan elevgrupperna om hälften av deras kompisar eller bästa vännen röker (diagram 71). Rökning bland nära kompisar fördubblas mellan första och andra mättilfället.

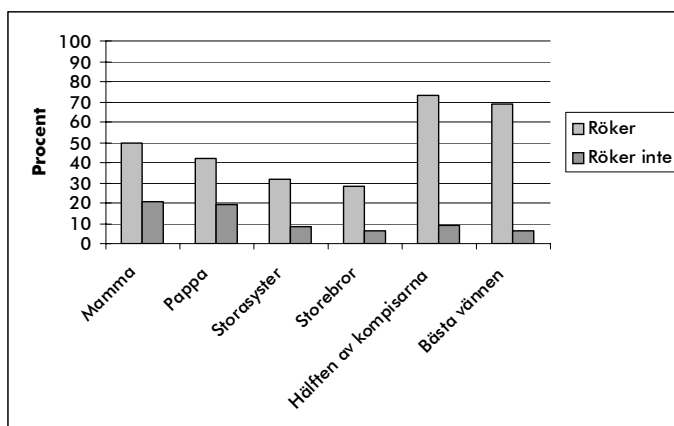

Diagram 71. Andelen rökande respektive ickerökande elever i förhållande till andelen rökande personer i deras omgivning. Procent

Resultat av interventionen

Då man bedömer resultatet av interventionen går det inte att komma ifrån att en del av de funna skillnaderna före och efter som finns i till exempel attityder sannolikt inte beror på interventionen utan mer kan ses som en effekt av att eleverna blivit ett år äldre.

I resultatet har fokus mestadels legat på rökvanor och inte på snusning, eftersom det i de aktuella åldersgrupperna är mindre vanligt med snusning.

Kunskap om tobak

Enkäten innehöll även några frågor för att mäta tobakskunskaper. Det var inga skillnader mellan interventionsgrupp och kontrollgrupp vare sig före eller efter interventionen. Den enda tydliga skillnad mellan åren återfanns på en fråga: Det är farligt att röka bara om man röker många cigaretter varje dag. Vid första mättilfäl-

let var det 54 % som trodde att det stämde vilket förbättrades till andra mättillfället då 44 % instämde i det påståendet. Denna förändring återfanns i båda grupperna.

Nästan alla vet att passiv rökning är skadlig för bebisar och små barn. Omkring 90 % vet att rökare dör tidigare än ickerökare och tre fjärdedelar känner till att nästan alla som dör i lungcancer är rökare. Endast 11 % tror att tobak är ofarlig för den som är ung och frisk.

Signifikant skillnad finns mellan rökare och ickerökare i vissa frågor som gäller kunskaper om tobak. Bland rökare tror 76 % att rökare dör tidigare, vilket 90 % av dem som inte röker tror.

Attityder till tobak

För att få svar på vad eleverna har för attityder till tobak fick eleverna ta ställning till en rad påståenden om tobak. Attityderna skiljer sig inte nämnvärt åt mellan interventions- och kontrollgrupp. Ju äldre eleverna blir desto färre tycker att det är bra med 18-årsgräns för inköp av tobak (84 % vid första mättillfället mot 79 % vid andra mättillfället). Vid första mättillfället säger nästan 80 % att föräldrarna borde förbjuda dem att röka men vid andra mättillfället har siffran sjunkit till 64 %. Tre av fyra anser att tobaksreklam skulle förbjudas överallt. Ungefär lika många tycker att cigarettpriserna skulle höjas för att hindra ungdomar att röka, men vid andra mättillfället tror färre elever att det skulle ha effekt.

Signifikanta skillnader mellan interventions- och kontrollgrupperna finns vid andra mättillfället endast i påståendena om att tobaksreklam borde förbjudas överallt samt att cigarettpriserna skulle höjas för att hindra ungdomar från att inte röka.

Skillnader i attityder återfinns mellan de elever som uppger att de röker, provat röka, slutat röka respektive aldrig rökt (diagram 72). Resultaten nedan är från andra mättillfället. Drygt 85 % av dem som aldrig rökt anser att det är bra med en åldersgräns för inköp av tobak, vilket drygt 30 % anser av dem som röker. Av rökarna anser 24 % att föräldrarna bör förbjuda dem att röka, jämfört med 72 % av dem som aldrig rökt. Cigarettpriserna borde höjas för att hindra ungdomar från att röka tycker 80 % av dem som aldrig rökt, jämfört med 16 % hos rökarna.

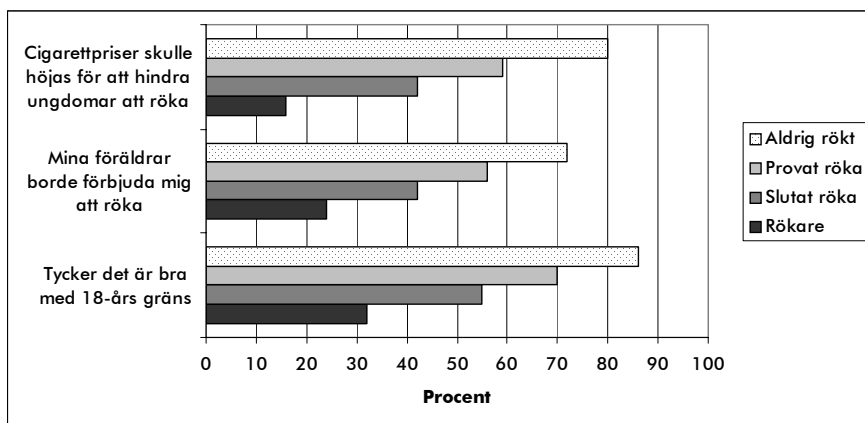

Diagram 72. Andelen elever, fördelat på fyra grupper, som håller med om vissa påståenden om tobak. Procent

Framtidsfrågor

På frågan om hur de tror att det kommer att vara med rökningen i framtiden skiljer sig svaren åt mellan interventionsgruppen och kontrollgruppen samt mellan de båda mättillfällena. Andelen elever som inte tror att de kommer att röka som vuxna är något större i interventionsgruppen än kontrollgruppen vid första mättillfället. Vid andra mättillfället skiljer sig grupperna åt då andelen elever i interventionsgruppen är i stort sett oförändrat men en lägre andel elever i kontrollgruppen tror att de aldrig har provat på att röka (diagram 73).

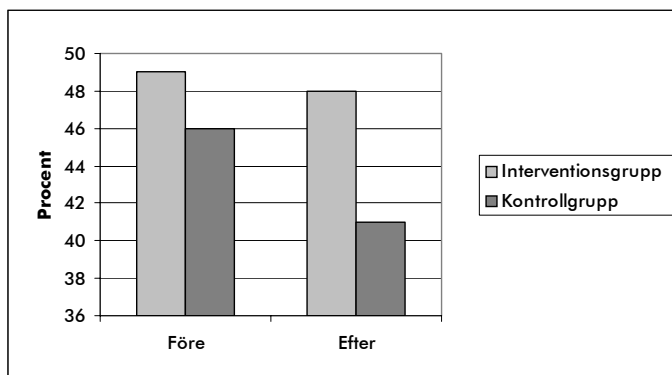

Diagram 73. Andelen elever som inte tror att de kommer att röka som vuxna fördelat på interventions- och kontrollgrupp före respektive efter interventionen. Procent

Även i ett kortare tidsperspektiv skiljer sig interventions- och kontrollgruppen åt mellan mättillfällena på frågan ”Hur tror du att det kommer att vara med rökningen om två år”? Av de elever som inte röker svarar 68 % i interventionsgruppen och 65 % i kontrollgruppen, att de inte tror att de kommer att röka om två år, vid första

mättillfället. Jämfört med andra frågetillfället har andelen sjunkit till 63 respektive 54 % i de båda grupperna det vill säga det har blivit en större sänkning i kontrollgruppen än i interventionsgruppen (diagram 74). Skillnaden är signifikant mellan grupperna.

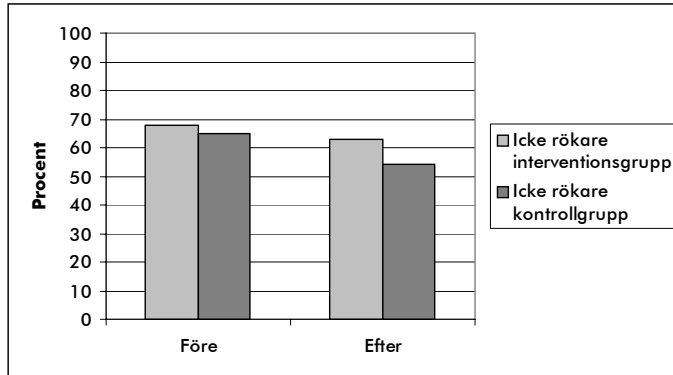

Diagram 74. Andelen elever som inte är rökare och anger att de förmodligen inte kommer att prova att röka inom två år fördelat på interventions- och kontrollgrupp före respektive efter interventionen. Procent

Även bland de elever som röker skiljer det mellan interventions- och kontrollgrupperna och mellan mättillfällena hur de ser på sin rökning om två år.

Andelen som tror att de kommer att röka dagligen var högre i interventionsgruppen vid första mättillfället, 30 %, mot 14 % i kontrollgruppen. Vid andra mättillfället var det lägre i interventionsgruppen jämfört med kontrollgruppen; 21 % jämfört med 27 % (diagram 75).

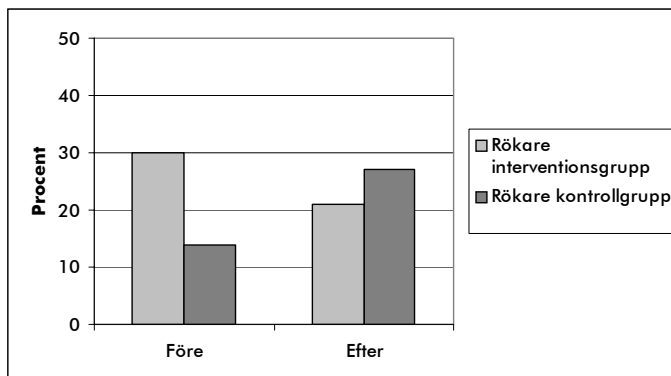

Diagram 75. Andelen elever som är rökare och anger att de förmodligen kommer att röka dagligen fördelat på interventions- och kontrollgrupp före respektive efter interventionen. Procent

Hur eleverna tror att det kommer att vara med snusningen i sitt vuxna liv skiljer inte så mycket mellan interventionsgruppen och kontrollgruppen. Det är inte heller några påtagliga skillnader före och efter intervention (tabell 9). En skillnad ses

mellan grupperna vid första och andra mättillfället: fler elever i interventionsgruppen tror att de inte har provat på att snusa jämfört med kontrollgruppen.

Tabell 9. Svarsfördelningen på frågan "Hur tror du att det kommer att vara med snusningen i ditt vuxna liv?"
Procent.

Mättillfällen	Då har jag fortfarande aldrig provat på att snusa		Då har jag provat på att snusa		Då snusar jag ibland		Då snusar jag varje dag	
	2003	2005	2003	2005	2003	2005	2003	2005
	Interventionsgrupp	73	66	22	25	4	5	2
Kontrollgrupp	72	62	24	29	3	5	2	4

Om påverkan

Majoriteten av eleverna tror att omgivningen skulle försöka påverka dem att sluta röka/snusa om de använde tobak. Eleverna tror att mamma och pappa är de som skulle trycka på mest för att få dem att sluta (95 % respektive 92 %). Endast ett fåtal elever tror att föräldrarna inte skulle bry sig, drygt 1 %.

Eleverna anser i hög utsträckning att föräldrar kan påverka sina barn på olika sätt. Föräldrarna kan övertala dem att låta bli att röka, föregå med gott exempel genom att inte röka själva samt att förbjuda sina barn att röka. Det fanns inga större skillnader i uppfattningarna mellan de båda frågetillfällena eller mellan interventions- och kontrollgrupp.

Rökvanor

I de undersökta årskurserna är de flesta eleverna inte rökare. Fler flickor än pojkar röker i såväl interventionsgrupp som kontrollgrupp.

Det var ingen signifikant skillnad med rökvanor mellan interventions- och kontrollgrupp före interventionen. Däremot finns det en signifikant skillnad efter (diagram 76). Vid första mättillfället var det 1,4 % som rökte i interventionsgruppen och 1,9 % i kontrollgruppen. Vid andra mättillfället var det 4,5 % i interventionsgruppen och 6,5 % i kontrollgruppen som uppgav att de rökte. I absoluta tal innebär detta att cirka 35 färre elever än förväntat börjat röka i interventionsgruppen jämfört med kontrollgruppen, det vill säga motsvarande en stor skolklass (omräknat motsvarar varje undersökningsgrupp cirka 66 klasser av denna storlek).

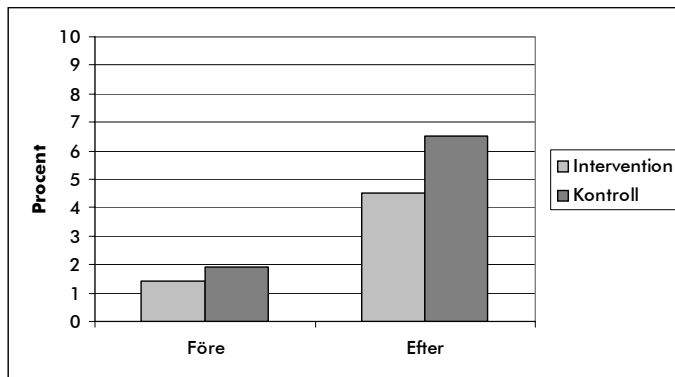

Diagram 76. Andelen elever som uppger att de röker i interventions- respektive kontrollgrupp före respektive efter intervention. Procent

Den tydligaste effekten av interventionen visar sig mellan årskurs 7 och 8. Interventionen pekar på en effekt för en lägre andel rökare. I kontrollgruppen var prevalensen rökare 44 % högre jämfört med interventionsgruppen (diagram 77). Före interventionen fanns ingen skillnad. Samma tendens ses mellan årskurs 6 och 7 men tendensen är inte lika tydlig här.

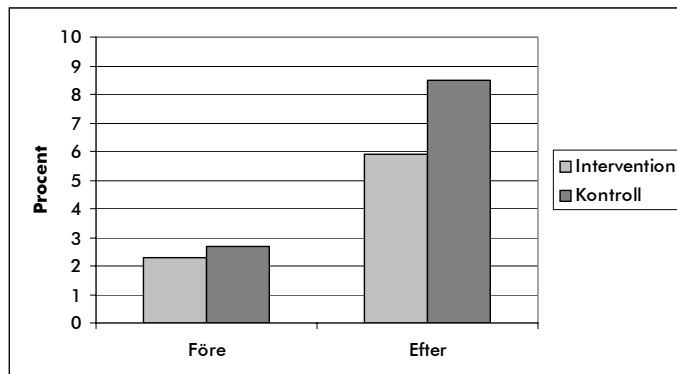

Diagram 77. Andelen rökare i årskurs 7 före intervention och årskurs 8 efter interventionen i interventions- respektive kontrollgrupp. Procent

Vid andra mättillfället finner man att pojkarna i kontrollgruppen röker oftare än de i interventionsgruppen av den totala andelen rökare. I interventionsgruppen röker 15 % av pojkarna dagligen mot 20 % av pojkarna i kontrollgruppen.

Av den totala andelen rökande flickor är det inte så stor skillnad; 34 % av flickorna i interventionsgruppen röker dagligen mot 32 % i kontrollgruppen.

Eleverna i kontrollgruppen röker även fler cigaretter per dag än de i interventionsgruppen. Av dagligrökarna röker 19 % elva cigaretter eller mer per dag jämfört med 34 % i kontrollgruppen. Bland flickorna i interventionsgruppen är det

16 % som röker elva cigaretter eller mer per dag jämfört med 23 % i kontrollgruppen.

Snusvanor

Snusvanorna skiljer sig inte åt mellan interventionsgrupp och kontrollgrupp vare sig före eller efter intervention. Vid första mättillfället snusade knappt 1 % och vid andra mättillfället snusade nästan 4 %. Att snusa är vanligast bland pojkarna, drygt 5 % snusar av pojkarna och 1 % av flickorna vid andra mättillfället.

Eftersom snusanvändandet totalt sett inte är så vanligt i den här åldersgruppen är det inte möjligt att säga om interventionen har effekt på snusvanorna.

Ser man till den totala tobakskonsumtionen, med både snusande och rökande elever, finner man att pojkarna svarar för en något större tobakskonsumtion.

Sammanfattning och diskussion

Målet med projektet ”Tobakspreventivt flerkomponentsprogram för skola” var att utveckla ett helhetsprogram som involverar skola, föräldrar och närsamhället i det tobakspreventiva arbetet kring barn och ungdomar. Ett ytterligare mål var att på sikt få en kunskaps- och attitydpåverkan bland de berörda ungdomarna och på så sätt förhindra alternativt skjuta upp tobaksdebuten.

Interventionen har varit riktad till elever på utvalda skolor i Järfälla och Gotlands kommuner och i Kronobergs län. Kontrollskolor har valts ut inom respektive geografiskt område. Elevantalet i interventionsskolorna var vid projektets start 2 586 och 2 761 i kontrollskolorna.

En kvantitativ utvärdering är genomförd med hjälp av enkätundersökningar riktad till elever i utvalda interventionsskolor samt elever på kontrollskolor. I enkäterna har eleverna besvarat frågor om bland annat tobaksvanor, kunskaper om och attityder till tobak. En första enkätundersökning genomfördes i början av höstterminen 2003. Därefter tog interventionen vid som sedan pågick under tre terminer med start hösten 2003. I januari 2005 genomfördes den andra enkätundersökningen till samma elever. Eleverna har fått fylla i enkäterna under lektionstid. Svarsfrekvensen låg mellan 88 och 89 %.

Eleverna fick ta ställning till en rad olika påståenden och välja de som passade in på dem själva. Resultatet visar att rökare och de som inte röker har olika självbilder. Rökarna tycker att de är mer populära, men även tråkigare, än vad ickerökarna tycker att de är. De som inte röker anser att de är kloka och duktiga i skolan.

Det går inte att se någon nämnvärd skillnad mellan eleverna i interventionsskolorna och kontrollskolorna när det gäller kunskaper eller attityder mellan de båda

frågetillfällena. Skillnaderna återfinns till viss del mellan rökare och ickerökare. Resultatet visar att ungdomar har generellt goda kunskaper om tobak.

Ungefär en tredjedel av eleverna som röker tycker att det är bra med en åldersgräns för tobak, trots att detta berör dem själva. Föräldrarna har en stor påverkansmöjlighet och totalt uppger åtta av tio elever att föräldrarna borde förbjuda dem att röka. (Denna inställning delas dock inte av majoriteten av de rökande eleverna). Andelen sjönk något till andra frågetillfället, vilket kan tänkas bero på att eleverna blivit äldre.

Att påverka attityder och kunskaper för att på så sätt minska andelen rökare och snusare har inte kunnat påvisas med denna metodik.

Det finns en skillnad mellan de båda undersökta grupperna hur de ser på sina rökvanor i framtiden. Eleverna i interventionsgruppen som inte röker, tror i högre utsträckning att de inte kommer att röka vare sig om två år eller som vuxna, jämfört med eleverna i kontrollgruppen.

Resultatet visar även en tydlig skillnad när det gäller rökvanor mellan interventions- och kontroll grupperna. Det var signifikant högre andel rökande elever i kontrollgruppen vid andra frågetillfället. Rökarna i interventionsgruppen anger att de röker färre cigaretter per dag jämfört med kontrollgruppen. Eleverna i denna grupp röker inte heller lika ofta per dag, denna skillnad gäller främst för pojkar.

Störst påverkan i rökvanor före och efter intervention syns främst mellan årskurs 7 och 8. I kontrollgruppen var andelen rökare 44 % högre jämfört med interventionsgruppen. Skillnaden är inte så påtaglig när det gäller eleverna mellan årskurs 6 och 7.

Det finns ingen skillnad beträffande snusvanor mellan interventions- och kontrollgrupp vare sig före eller efter intervention. Snusanvändandet brukar börja något senare i tonåren än i den undersökta gruppen.

Uppföljningstiden är allt för kort för att kunna dra några långtgående slutsatser av interventionens effekter. Från andra studier vet man att tobaksdebuten mestadels sker före 20 års ålder. Eleverna i den här studien är vid avslutandet som äldst 15 år och tobaksdebut kan befaras ske under ytterligare ett antal år. Under denna korta utvärderingstid kan dock positiva effekter på elevers rökvanor utläsas som resultat av projektet. Däremot har inte attityder och kunskaper påverkats nämnvärt, vilket kan tänkas ha betydelse för valet att använda tobak i framtiden.

En uppföljande utvärdering för att studera långtidseffekterna avseende tobaksbruk vore synnerligen önskvärd.

Slutsats

Den utvecklade metoden har visat sig ha en klar effekt på elevernas rökvanor vilket får anses som ett viktigt huvudmål. Ett annat mål var att påverka elevernas attityder och kunskaper vilket metoden inte kunnat påvisa i någon större omfattning. Det går inte att påvisa någon effekt i de undersökta åldersgrupperna avseende snusvanorna med den utarbetade metoden.

Intervjuundersökningen i Kronoberg, Gotland och Järfälla

Planeringen för det tobaksförebyggande projektet i Kronobergs landsting, Gotlands och Järfälla kommuner tillsammans med En Rökfri Generation påbörjades i november–december 2002 och själva projektarbetet löpte under våren 2003 till december 2004.

Även detta projekt är ett så kallat flerkomponentsprogram och i målen ingår att utveckla ett helhetsprogram där skola, föräldrar och närsamhälle samverkar om ett tobakspreventivt arbete kring barn och ungdomar. Syftet är att genom kunskaps- och attitydpåverkan förhindra eller skjuta upp rökdebuten. Eftersom projektet har en stor geografisk spridning anställdes en lokal projektledare inom varje område (med område åsyftas Kronobergs län, Gotlands och Järfälla kommuner). De lokala projektledarna genomgick en tvådagars utbildning om projektets upplägg och material i maj 2003.

I Kronoberg har projektledaren arbetat med projektet 10–25 % inom sin tjänst som folkhälsopedagog på lanstinget. På Gotland har projektledaren arbetat 50 % i projektet inom sin tjänst som folkhälsoutvecklare inom kommunen. I Järfälla har projektledaren arbetat med projektet ungefär 10–20 % inom sitt ordinarie arbete som drogsamordnare i kommunen. Dessutom har en konsult på ERG, varit projektsamordnare på cirka 50 % under det första projektåret och 30–40 % det andra projektåret.

Till projektet hörde också en styrgrupp bestående av fem personer; projektsamordnaren, generalsekreteraren för ERG, folkhälsosekreteraren på Landstinget Kronoberg, folkhälsostrategen på Landstinget Gotland samt den lokala projektledaren i Järfälla.

Hur gick det för detta så geografiskt stora projekt? Arbetade man på samma sätt i de olika områdena och kom man lika långt? I utvärderingen har en rad intervjuer genomförts för att få kunskap om hur projektet fungerat och för att få

veta mer om målgruppernas attityder till tobak. Forskningsstation Mösseberg har fått ansvaret för utvärderingens kvalitativa del (intervjuer) och för den kvantitativa delen svarar Ingrid Edvardsson, Landstinget Kronoberg. Den kvantitativa delen har redan presenterats i föregående kapitel och i det här kapitlet ges först en redogörelse för hur själva utvärderingen gått till och sedan presenteras resultaten från intervjuerna med några enkla återkopplingar till enkätundersökningen.

Intervjuerna

För att utvärdera projektet har inom varje område en enskild intervju hållits med den lokala projektledaren och en gruppintervju med rektorer vars skolor deltagit i projektet. Två av rektorernas skolor har valts ut för vidare intervjuer. Valet av skolor har av praktiska skäl gjorts av respektive projektledare. På var och en av de två valda skolorna i varje område har en gruppintervju genomförts med lärare och en med föräldrar. Ett undantag är Järfälla där endast en föräldraintervju genomfördes. Dessutom har tre enskilda intervjuer hållits per skola med elever i första hand ur år 7. I några skolor intervjuades även elever ur år 8 och 9. Till utvärderingen hörde också att göra en enskild intervju med projektsamordnaren och en gruppintervju med projektets styrgrupp. Totalt har fyra enskilda intervjuer genomförts med projektledare och projektsamordnare, tre gruppintervjuer med rektorer, sex gruppintervjuer med lärare, fem gruppintervjuer med föräldrar, 18 enskilda intervjuer med elever i år 7–8 och en gruppintervju med styrgruppen. Sammanlagt blir det 36 intervjuer med närmare 90 personer.

Informationen om utvärderingen och förfrågan om att delta i den har skett genom de lokala projektledarna. De har fått förslag från forskningsstationen på hur intervjudagarna kunde läggas upp och informationsbrev att dela ut till dem som ställt upp på intervjuer. Dessutom har upprepade samtal har förts mellan forskningsstationen och projektledarna om urval och tillvägagångssätt. Varje lokal projektledare fick skriftliga önskemål från Forskningsstation Mösseberg om vilka kategorier som skulle intervjuas och antal deltagare i gruppintervjuerna. Att få optimalt antal deltagare i fokusgruppintervjuerna har inte alltid varit praktiskt möjligt att genomföra, dels beroende på att det inte fanns tillräckligt många personer på skolan som fyllde kriterierna (att ha deltagit i projektet) respektive att inte tillräckligt många föräldrar kunde komma, dels kanske beroende på missförstånd på skolorna.

Intervjuerna i Kronoberg genomfördes under vecka 46. Intervjuerna började med en enskild intervju med projektledaren. På de två valda skolorna intervjuades tre tjejer och tre killar från år 7 enskilt. Till den ena lärarintervjun kom fyra av fem lärare. En lärare hade fått förhinder. Till den andra lärarintervjun kom fyra av fem tillfrågade lärare. Föräldraintervjuerna låg på kvällstid för att föräldrarna skulle kunna

delta och till den ena intervjun kom tre föräldrar av tre tillfrågade och till den andra kom sju föräldrar av sex tillfrågade. Alla sex rektorer som tillfrågats om att medverka i utvärderingen deltog. Ungefär två lärare, en förälder och en rektor använde tobak.

Intervjuerna på Gotland genomfördes under vecka 3 år 2005. Intervjuerna började med rektorsgruppen där fem av sex tillfrågade rektorer, eller biträdande rektorer, var närvarande. Av de sex intervjuade eleverna var fyra tjejer och två killar från år 7. Till den ena lärarintervjun kom samtliga fem tillfrågade lärare. Till den andra lärarintervjun var fem lärare tillfrågade och av dem kom tre, av dem som inte kunde komma var en dubbelbokad och en var inte på skolan den aktuella dagen. Föräldrantervjuerna, som hölls på kvällstid, avlöpte så att till den ena kom fem av sex tillfrågade föräldrar, och till den andra, tre föräldrar av tre tillfrågade föräldrapar. Tre lärare och fyra föräldrar använde tobak. Därutöver fanns det några vuxna som tidigare använt tobak, men slutat.

Intervjuerna i Järfälla genomfördes under vecka 5. Alla fem rektorer som tillfrågats om att medverka i utvärderingen kunde komma. Av de enskilda intervjuerna med elever var det två tjejer och en kille från år 7, två tjejer från år 8 och en tjej från år 9. Till den ena lärarintervjun kom fyra av fyra tillfrågade. Tre var lärare och en anställd på fritidsgården. Till den andra lärarintervjun kom tre av fyra tillfrågade lärare, en uteblev av okänd orsak. Till den ena föräldrantervjun kom fyra föräldrar av fyra tillfrågade och den andra gjordes inte på grund av att intervjuaren blev sjuk. Tre intervjuer fick då avbokas. Två av dessa genomfördes vid senare tillfälle men då det framstod som problematiskt att hitta ny samordnad tidpunkt för alla tre, bedömde vi att föräldrantervjun gick att undvara. Vid det tillfället intervjuades också projektledaren. En lärare använde tobak. Dessutom fanns det flera av de vuxna som hade rökt eller snusat, men slutat.

Av alla medverkande elever var det bara en som snusade. Flera hade dock provat att röka eller snusa. Överlag fungerade de praktiska arrangemangen kring intervjuerna bra. De deltagande föräldrarna fick en presentcheck från ICA på 100 kronor som tack för sin medverkan.

Attityder till och kunskap om tobak

Det är nu första gången som vi får göra bekantskap med vad även elever i år 8 och föräldrar tycker om tobak. I Uddevalla intervjuades elever i år 6 i grundskolan samt elever i årskurs 1 och 2 på gymnasiet och i Mölndal intervjuades elever i år 7. Man skulle kunna tänka sig att med den ökande åldern ökar också toleransen till tobak, men det framkom inte i intervjuerna. Eleverna i Kronobergsprojektet (åsyftar hä-

danefter det för ERG, Kronobergs landsting, Gotlands och Järfälla kommuner gemensamma projektet) har mycket lite positivt att säga om tobak.

Negativa attityder till tobak

Alla de intervjuade har mycket att säga när det gäller nackdelarna med tobak och de har en genomgående negativ attityd till tobak. Det som alla tar upp är tobakens *fysiologiska skadeverkningar*. En tjej på Gotland svarade så här på frågan om vilka nackdelar det finns med tobak.

Det finns massor, nästan allt. Man fryser om händerna, blodkärlen täpps ju till, man luktar äckligt, huden blir ofräsch, håret också. Man blir helt enkelt äcklig hela personen om man röker men på en del märks det inte lika mycket. Men man ser ju på dem i skolan som röker, han röker, hon röker inte, det syns ju på personen, det blir ganska stora förändringar (Gelev 3).

Flera av de intervjuade berättade också om att de hade haft släktingar, vänner eller arbetskamrater som dött i lungcancer och KOL. Några berörde också att rökningens fysiologiska skadeverkningar tar mycket resurser i sjukvården.

Det var framför allt rökning som informanterna talade om. När de fått frågan om snusning är lika farligt som rökning har flertalet trott att rökning var farligare och det grundade de på att de visste mer om cigaretter och att rökningen också drabbar omgivningen. En elev i Kronobergs län uttryckte det på följande sätt: ”Tror det är farligare med rökning, vet inte varför, fått reda på mycket mer om rökning än om snus” (Kelev 3). Det här förhållandet är typiskt för hela utvärderingen; att man vet mindre om snus och därmed tror att det är mindre hälsofarligt att snusa.

Utifrån de bilder som visades om passiv rökning, dels en där en mamma röker i närheten av ett spädbarn och dels en där en kille äter och en tjej röker i en restaurangmiljö, har många åsikter om just *passiv rökning*. En tjej i Järfälla talade om vilka signaler en rökande förälder kan ge till sitt barn.

Ser inte så bra ut, små barn blir jättepåverkade ifall föräldern går och röker medan de håller i det. De måste andas in det här, det skadar deras lungor och så där. Sen ger det väl en uppfattning också, att man kanske ska röka. (Jelev 5).

Passiv rökning är något som ingen av informanterna tyckte om, särskilt inte i restaurang- och cafémiljö.

Förälder 1: Det hör inte ihop, rökning och äta på restaurang.

Förälder 2: Det skall bli väldigt skönt med förbudet i sommar.

Förälder 3: Jag tycker man blir mer och mer störd av tobaksrök.

Förälder 4: På de ställen man går ut nu för tiden, och man kommer hem och luktar som en, det tar ur lusten nästan, för att gå ut /.../ äta vill man absolut inte göra när någon röker (Jförelärdragrupp).

I hela undersökningen finns det ett stort gehör för rökfria offentliga miljöer och den lag som ska komma den 1 juni 2005 välkomnas.

De intervjuade talade också om rökning som en *ingång till andra och tyngre droger*. Det är ett tema som inte berörts något speciellt i vare sig intervjuerna i Uddevalla eller Mölndal, men i Kronobergsprojektet kom det upp vid flera tillfällen.

Faran, framför allt i ungdomsgruppen, /.../ ser man i undersökningar i kommunen, summan av lasterna är inte konstant, röker man så ägnar man sig också åt något annat. Det är lättare att komma in på alkohol, lättare att prova narkotika, lättare att snusa säkert också /.../ Helt tydligt ett samband, /.../ röker man är det också stor risk att man dricker. Där finns en fara i sig, en ingång till annat olämpligt beteende (Jrektorsgrupp).

Rektorerna i Järfälla talade om sambanden mellan tobak, alkohol och narkotika och faran med att komma in i ett riskbeteende.

Bilden på Uma Thurman och filmen från *Pulp fiction* ledde tankarna till både *produktplacering* och den *tobakskultur* som ofta finns på tv och i filmer. En elev på Gotland resonerade så här:

Hon ska säkert vara en sån där snygg tjej i en film eller något sådant, då röker hon och då blir det att alla unga tjejer tänker: "att om hon är så cool och hon röker då kan jag också röka eftersom det är så coolt". I den här filmen kanske hon får jättemånga killar och då tror de att man också får det om man röker; så detta är inte bra. Hon skulle inte ha en cigaretten i handen (Gelev 3).

För den här tjejen är kopplingen mellan produkten – cigaretten – och det beteende som det kan leda till tydlig. Produktplaceringen finns där för att andra också ska börja röka. Lärarna i Kronoberg talade också om hur tv både skapar problem genom sitt programutbud, men som också borde ta ett ansvar för det.

Lärare 1: Jag tycker att massmedierna, tv har en mycket stor del i problemet. De är mycket dåliga förebilder, på grund av sitt programutbud, inte bara i detta avseende.

Lärare 2: Du menar att tv skulle köra antirökkampanjer?

Lärare 1: I varje fall titta på sitt programutbud så de inte köper in program som uppmuntrar till rökning./.../ när man vet att ungdomar till 90 % tittar på alla såpor på tv. Man måste begripa vilken genomslagskraft det har. Det finns elever här som sitter hela dan framför såpor. /.../ Många sitter med kabeltv, du har ingen som helst koll på vad de får in. Det kommer från länder med en helt annan syn. /.../ De kan inte värdera det de ser. /.../ DVD och musikvideos har precis samma värld (Klärargrupp 2).

Både med och utan bilden på en liten pojke som ser ut att komma från något fattigt asiatiskt land och som röker, funderade flera om *tobaksbolagens marknadsföring i tredje världen*. Så här sade en av projektledarna om bilden.

Jag tänker på fattigdom och rökning. Nu jobbar tobaksbolagen mycket med att marknadsföra sina cigaretter, framför allt i U-länder när vår konsumtion i västvärlden bara går neråt. /.../ De jobbar mycket för att det ska se glamoröst ut att röka. Denna bild visar hur lätt det är för barn att få tag i cigaretter i fattiga länder. /.../ Vi måste kanske jobba mer i ett globalt perspektiv när det gäller tobaksfrågan. /.../ Vad gäller snus försöker Swedish match att marknadsföra sitt snus i bland annat Indien. Vi som jobbar med tobaksfrågan både här och i västvärlden, behöver nog tänka mer på vad vi kan göra för u-länderna, /.../ Varit mycket på tal om jordbruksreformen, att de inte ska få så mycket betalt för tobak, att de kan få mer pengar om de odlar grönsaker och så vidare. /.../ Där har man inte kommit så långt med att sprida ut budskapen, allt som kan hända och så (Projektledare 1).

Det är uppenbart för många informanter att det finns starka kommersiella krafter bakom marknadsföring och produktplacering.

I intervjuerna framkom också tobaksodlingens miljöförstörande effekter i områden där den odlas och hur tobaksanvändande ofta förknippas med att ha lägre status i en klass eller lägre utbildning.

Som synes är i mycket informanternas negativa attityder till tobak kopplat till goda kunskaper om tobakens nackdelar inom många områden.

Positiva attityder till tobak

Fanns det då något positivt att säga om tobak? De flesta svarade nej på den frågan och kunde inte se något positivt med tobak, men några försökte ändå svara på frågan och tänka efter hur en rökare skulle kunnat svara. Ett par elever funderar kring att det ger en *social status bland jämnåriga*.

Intervjuare: Finns det några fördelar med att röka eller snusa?

Grundskoleelev: Man kanske får status i skolan.

Intervjuare: Får man det?

Grundskoleelev: Ja.

Intervjuare: Finns det andra fördelar?

Grundskoleelev: Nej, jag tror inte det (Kelev 6).

Den här killen verkar tycka att man får status genom att använda tobak och en annan elev från Järfälla svarade att: ”Det finns säkert de som tror att man blir cool bara för att man använder tobak” (Jelev 6).

Annars är det inte det här några speciellt förekommande åsikter, vilket man kan se i enkätundersökningarna. Resultaten från enkäten i Uddevalla, Mölndal och Hässleholm visar att ord som tuff, populär och självständig inte förknippas med dem som röker (enkäten finns i bilaga 2). I enkäten från Kronobergsprojektet var frågan lite annorlunda ställd och handlade istället om den egna självbilden (se bilaga 5) och resultaten visar där att rökarna ser på sig själva som till exempel populära och självständiga. Det finns säkert skillnader i hur tobaksbrukaren och den som inte använder tobak ser på huruvida tobaksbruket höjer eller sänker individens status på skolan. I tobaksbrukarens umgängeskrets är det kanske statushöjande och det är också den gruppens åsikter som är de viktigaste för individen. Inom elevkollektivet som helhet kan däremot tobaksbruk markera en låg status.

En grupp lärare från Kronoberg hade ett ganska långt resonemang om tobakens fördelar och i det framkommer också hur gruppdynamiken leder samtalet framåt.

Intervjuare: Finns det några fördelar med att använda tobak?

Lärare 1: Nej, någon brukar prata om att snusare inte får hål i tänderna, men det vet jag inte.

Lärare 2: De får hål på andra ställen istället.

Lärare 3: Fördelen med att röka, vissa har problem med var de ska göra av händerna, då har man ju någonting i handen. Det ha många sagt.

Lärare 2: En dålig ursäkt. /.../

Lärare 1: Det är som ett sällskap, många säger att du är inte ensam när du har din cigg. Sitter du på en bar någonstans och är själv, då känns det töntigt att sitta bara med sitt grogglas eller colan. Har du en cigg förstår alla varför du är själv, du har kanske gått från ditt stora gäng för att sätta dig och röka, det är legitimt, tror många tycker det är en ursäkt.

Intervjuare: Jag fattade först att du menade att cigarretten var ett sällskap?

Lärare 1: Ja, att det är OK. Likadant, man har jobbat på företag och man har sina raster, fem minuter varje timme. Röker man, då går man iväg och tar en cigg. Då ska man gå en lång bit

för att man ska gå ut och sitta där och röka och sen gå tillbaka, plötsligt är deras rast tio minuter, men det är legitimt för jag får gå och röka (Klärargrupp 1).

Lärarna tar upp många fördelar med tobak som att *snus är bra för tänderna, att ha någonstans att göra av händerna, ett sällskap och ger anledning till raster*. Det här med raster kom också en annan informant in på, men då som negativt att rökarna får långa raster på arbetstid som ickerökare inte så enkelt kan tillåtas ha. Det vill säga att rökning är ett legitimt skäl till att ta många raster, men för den som inte röker är det inte legitimt med lika många raster.

Sammantaget kan man säga att alla informanter har en mycket negativ attityd till tobak och att få överhuvudtaget kan se något som helst positivt med tobak, inte ens från en tänkt rökares perspektiv.

Kunskap om tobak

Den fråga som ställdes till informanterna var om de tyckte att de hade tillräckliga kunskaper om tobak. I efterhand kan det diskuteras vad som är tillräckliga kunskaper och vad som är goda kunskaper om tobak. Många elever har svarat att de har tillräckliga kunskaper om tobak för att inte börja använda det. Så här svarade en tjej från Gotland:

Intervjuare: Tycker du att du vet tillräckligt om tobak?

Grundskolelev: Jag tror det nu, efter projektet, för innan visste man ingenting om tobak. Det var bara att det är farligt, nu vet man ganska mycket, vad det innehåller och vad det gör med kroppen (Gelev 3).

Även i den övriga undersökningen har ofta eleverna svarat ett de visste tillräckligt och de vuxna (det kan vara föräldrar, lärare, skolsköterskor eller rektorer) har sagt att de tyckte att de visste ganska mycket om tobak och de hade också vägar till att lära sig mer om tobak. En lärargrupp från Järfälla avviker från det här mönstret och de tyckte att de inte kunde tillräckligt och kanske särskilt med tanke på att arbeta med de äldre åldrarna; elever i år 9.

Intervjuare: Kan ni själva tillräckligt om tobak?

Lärare 1: Nej, faktiskt inte.

Lärare 2: Nej, inte alla skador det kan ge, att det är farligt, ja men inte rent i detalj.

Lärare 3: Behöver du kunna det då?

Lärare 2: Nej, jag vet inte om jag behöver det?

Lärare 3: Jag kan känna att jag vet tillräckligt för att vägleda dem vidare, tillräckligt för att fylla den biten. Sen har vi en NO-lärare som kan prata om blodkärl och grejer. /.../ Men jag har andra bitar som jag tillför, för dem blir det en helhet. Samhällsvetenskapliga bitar och mänskliga bitar, varför man gör som man gör. /.../ Jag tycker inte jag behöver veta mer, det funkar ändå. Vi jobbar ju med sjuor, de är ganska små, hade man jobbat med nior hade det kanske det kanske varit mer avancerade frågor (Lärargrupp 1).

I ett intervjusammanhang går det givetvis knappast att mäta tobakskunskaper och det var ju inte heller syftet. Det är möjligt att informanterna både överskattar och underskattar sina kunskaper.

I de enkätundersökningar som gjorts har eleverna fått svara på ett antal kunskapsfrågor. Svaren i Uddevalla, Mölndal och Hässleholm visar att en majoritet av eleverna svarat rätt på minst 10 av 15 påståenden, vilket torde kunna anses som goda kunskaper om tobak. Kronobergsenkäten (enkäten till elever i Kronobergs län, Gotlands och Järfälla kommuner) visar främst att det inte skett några större förändringar i kunskapsnivån före och efter interventionen, men att rökarna på några frågor hade färre rätt än ickerökarna. Här finns alltså inga mått på hur hög kunskapsnivån är, men man kan anta att eleverna i de olika projekten, vare sig det gäller Uddevalla, Mölndal eller Kronobergsprojektet inte skiljer sig nämnvärt åt på den här punkten.

Tobaksvanor och gruptryck

I Kronobergsprojektet fanns det flera av de vuxna som blev intervjuade (lärare, föräldrar och rektorer) som använde tobak eller som hade slutat. Bland eleverna fanns också flera som hade provat att snusa eller röka och någon enstaka som snusade.

Tobaksvanor tillhörde inte urvalskriterierna för intervjuerna, utan elevernas tobaksvanor studerades i enkätundersökningen. Det är därför helt slumpartat om de intervjuade använde tobak eller inte, men det visar sig att när det gäller intervjuaterialet för hela utvärderingen är det här i Kronobergsprojektet som är det mest innehållsrika materialet i fråga om vuxnas tobaksvanor och vad som fick dem att börja röka eller snusa. Intervjuerna från Kronobergsprojektet är också innehållsrika när det gäller grundskoleelevers tobaksvanor och frånvaro av dessa. Varken i Mölndal eller Uddevalla återfinns samma innehållsrikedom, förutom bland gymnasieeleverna i Uddevalla. För att både ge ett vuxenperspektiv och ett grundskoleelevperspektiv på tobak görs här en redogörelse av de resonemang som fanns kring tobak.

Hur resonerar egentligen en tonåring som börjat röka? Vad fick henne eller honom att börja röka? Vill eleven sluta? En av eleverna i Kronobergsprojektet hade

trots sin unga ålder både hunnit börja röka, sluta och istället börja med snus. Efter som enkätundersökningen visar att det är så få grundskoleelever som röker/snusar och det finns en risk att den här eleven kan identifieras skrivs varken kön eller områdesnamn ut i följande citat. Eleven började tala om sina tobaksvanor redan när frågan ställdes om det är farligt att använda tobak.

Intervjuare: Hur farligt är det?

Grundskoleelev: Man kan få en massa sjukdomar, farligt ifall man röker för lungorna. Jag har själv rökt förut i tre år, men jag slutade. Jag började snusa istället så jag snusar nu. Jag tyckte det var mycket bättre att snusa än att röka, jag kände det så bara, inte bra nåt av dem men.

Intervjuare: När du började röka, i vilket sammanhang var det?

Grundskoleelev: Först var det gruppträck, så tänker man att jag vill bara testa. Sen blev det så att man snakade och så började man röka, blev liksom fast.

Intervjuare: Sen när du bestämde dig för att gå över till snus, hur tänkte du då?

Grundskoleelev: Att det blev billigare på något sätt också, att det blev mycket bättre för lungorna.

Intervjuare: Det var ett bättre alternativ tyckte du?

Grundskoleelev: Ja, det är kanske inte bättre att snusa än att röka men.

Intervjuare: Mindre dåligt?

Grundskoleelev: Ja, jag vet inte hur jag ska förklara, så luktar man inte så äckligt heller, kanske bara i munnen. /.../

Intervjuare: Vill du sluta?

Grundskoleelev: Ja.

Intervjuare: Erbjuder de någon hjälp med det på skolan?

Grundskoleelev: Nej, jag har inte sökt det.

Intervjuare: Tänker du att du ska sluta någon gång?

Grundskoleelev: Ja, det har jag sagt många gånger men det har inte blivit av, men jag ska faktiskt försöka göra det, det blir mycket billigare. Det försämrar konditionen, så det är faktiskt ganska jobbigt (Grundskoleelev).

Även om citatet kan verka långt hinner eleven på kort tid säga mycket om sitt tobaksbruk. Först ville hon/han testa att röka och gjorde det tillsammans med sina kompisar, men snabbt hamnade eleven i ett beroende fast att hon/han visste att rökning var farligt. För att ändå minska skadorna gick eleven över till snus. Idag skulle hon/han gärna vilja sluta snusa, men har inte erbjudits någon hjälp eller sökt någon.

Med tanke på elevens låga ålder, runt 13–15 år är det en omskakande berättelse. Eleven är redan fast i ett fysiologiskt beroende som den vill ta sig ur, men inte riktigt klarar av på egen hand. Det är visserligen få elever, enligt enkätundersökningen, som är tobaksanvändare, men varje elev som inte börjar använda tobak

eller som får hjälp att sluta innebär många vinster för både den enskilde och samhället.

Hur resonerar då de elever som provat tobak, men inte fortsatt snusa eller röka? Den här eleven uttryckte sig ganska mustigt, men liknande tankegångar fanns hos många av de elever som svarat att de provat på.

Intervjuare: Använder du tobak?

Grundskoleelev: Nej.

Intervjuare: Har du provat någon gång?

Grundskoleelev: Ja.

Intervjuare: I vilket sammanhang?

Grundskoleelev: Kompisar.

Intervjuare: Vad tyckte du när du provade?

Grundskoleelev: För jäkligt, rent ut sagt det var hemskt. Usch, jag tänker inte göra om det, inte nu på ett tag i alla fall, sen får jag väl se hur dum jag är när jag blir vuxen. (Gelev 2).

Bland många elever framkommer – oavsett om det provat tobak eller inte – att de inte vill börja röka eller snusa, men att de är osäkra på om de klarar av att stå emot grupptricket. Även de vuxnas berättelser om hur de börjat använda tobak handlade i stor utsträckning om att göra som kompisarna gjorde, viljan att tillhöra ett visst gäng samt behovet av att uppfattas som tuff och cool.

Intervjuare: Hur kom det sig att ni började och slutade?

Rektor 1: Jag började i sjuan, sen rökte jag till jag var 19–20 då slutade jag sen började jag igen.

Nu är det tio år sen jag slutade.

Intervjuare: När du började, i vilket sammanhang var det?

Rektor 2: Minns inte men det var det här med rökrutan, jag köpte ett paket Glenn och skulle vara lite tuff som alla andra. Alla rökte och stod i rökrutan det var där det hände saker.

Intervjuare: Du har inte rökt, vad gjorde att du inte började?

Rektor 3: Jag bytte skola och kom till realskolan, det var inte att man rökte där.

Intervjuare: Så eleverna där rökte inte?

Rektor 3: Jo, sista klassen. /.../ Sen när man gick utbildningen och så, kanske att man smakade, men det var inget gott. Jag hade en syster som testade och hon spydde så då tänkte jag att nej, jag vågar aldrig pröva (Grektorsgrupp).

För de här rektorerna är mönstret detsamma som i den övriga undersökningen. Som ung människa gör man ofta och gärna det som kompisarna gör.

Vad säger då föräldrarna till sina barn om de upptäcker att de röker eller snusar? Enligt den här eleven kan inte föräldrarna göra så mycket åt att hon/han snusar, men de tycker att snus är bättre än cigaretter.

Intervjuare: Vad säger de om att du snusar?

Grundskoleelev: De kan inte göra så mycket, de tycker bara att det var dåligt att jag började.

Mamma säger att det är mycket bättre att jag snusar än röker, och pappa också. Om jag skulle börja röka igen skulle de tycka det var onödigt, att jag skulle hållit kvar snusningen eller försökt sluta, de tycker bara det är dumt (Grundskoleelev).

Åsikten om att snus är ofarligare än cigaretter är ganska utbredd bland både elever och vuxna och den åsikten finns i hela intervjumaterialet. Någon vuxen berättade till och med att de fått rådet av någon läkare att gå över till snus istället för att röka eftersom snus är ganska ofarligt. Det råder alltså en ganska delade meningar om huruvida snus är farligt eller inte.

En annan elev berättade om hur hennes mamma sagt att hon inte ville att hennes dotter skulle börja röka och därför erbjudit henne att få körkort och bil om hon inte börjar. Den här eleven har så att säga fått en ordentlig morot till att inte börja använda tobak.

Så långt några elevröster om föräldrarnas inställning till om deras barn skulle använda eller rent av använder tobak, men hur tänker föräldrarna om sina barn och ett eventuellt tobaksanvändande? Så berättade föräldragruppen i Järfälla.

Intervjuare: Hur pratar ni med era barn om tobak eller hur visar ni er inställning?

Förälder 1: Det är inte tillåtet, man försöker uppmuntra dem att inte börja, tala om nackdelar, att vi inte accepterar det. Jag har hittat en gång ett litet paket cigaretter, det var på försök sa hon, skulle bara prova, sen dess har jag inte känt något, eller sett.

Förälder 2: Hos oss är det inget problem, för vi har den där mormorn som fortfarande avskräcker, även farmor rökte förut väldigt mycket, så det luktade apa, jag tror det är samma effekt på dem, /.../ men man vet aldrig. Vi har nog inte pratat så jättemycket mer om det hemma än, om den här kampanjen, de vet liksom.

Förälder 1: De känner till allting.

Förälder 3: Mina har en pappa som är rabiat rökhatare, det har de blivit uppvuxna med, jag har inte behövt säga så mycket. De har ett umgänge där ingen röker, det känns inte som det har behövt bli en fråga, de har själva uttryckt lite avståndstagande, barnens farfar rökte pipa tidigare, när barna var bebisar, brukade han nypa dem lite i örat, det luktade så äckligt pipolja om hela ungen, efteråt.

Förälder 4: Vi pratar inte så mycket om rökning, min son tar upp det emellanåt, säger till min fru, du undervisar om ANT i skolan, så går du ut och röker emellanåt, det här är inte bra. Hans

kompisar röker inte. Så är det färdigdiskuterat, men om ett år eller två kanske det är jätteintressant bland de här killarna (Jföräldragrupp.)

Föräldrarna berättade om hur de har talat med sina barn om tobak, men också om hur det finns (som de hoppas) avskräckande exempel i släkten. Även hur de själva var motståndare till tobak, men också sände dubbla budskap togs upp. För andra föräldrar är det mer komplicerat. Särskilt om de fått signaler om att deras barn röker, men barnet förnekade det.

Det är så otäckt när man som förälder upplever detta att man blir osäker på sina barn och att man hör det från olika människor som talar sanning, sen när de inte själva vill ta emot hjälp (Kföräldragrupp 1).

Gång på gång har informanterna i hela intervjuundersökningen (inklusive i Möln dal och Uddevalla) återkommit till relationen mellan de egna tobaksvanorna och omgivningens. Dessa samband finns också statistiskt säkerställda i enkätundersökningen i Möln dal, Uddevalla och Hässleholm. De elever som röker eller snusar har oftare föräldrar, syskon och kompisar som använder tobak och tvärtom. De elever som inte använder tobak har oftare en tobaksfri omgivning. Det är också tillsammans med andra ungdomar eller med de närmaste som exempel som intresset för tobak väcks eller inte väcks. Många röker sin första cigarett eller tar sin första prilla tillsammans med sina kompisar. Om det finns ett starkt motstånd i den närmaste omgivningen (familj och vänner) och ingen använder tobak är chansen större att tonåringen förblir tobaksfri som vuxen.

Tobaksundervisning

Skolan är en viktig miljö för påverkan kring normer och värderingar och har också fått det uppdraget i läroplanen. Självklart bedrevs det innan de tobaksförebyggande projekten drogs i gång ett tobakspreventivt arbete i skolan, oftast tillsammans med frågor om alkohol och narkotika, så kallad ANT-undervisning.

I någon form och i olika omfattning kan alla lärargrupper och rektorsgrupper berätta att de arbetat med tobaksfrågor innan det tobaksförebyggande projektet startade. Så här berättade några lärare på Gotland om hur de har arbetat tidigare.

Intervjuare: Hur jobbade ni med tobak innan projektet?

Lärare 1: Det ligger ett område i åttan, fast jag tar upp det även i sjuan, förut, med lite experiment och fakta. Tobak har vi kört i sjuan i rätt så många år.

Lärare 2: Jag försöker knö in det både i sjuan, åttan och nian, men det gjorde jag innan också, på så sätt har det inte förändrats. Pärmen hade en del rätt bra faktagejer, även hemsidan.

Intervjuaren: ERG:s?

Lärare 2: Ja.

Lärare 3: I sjuan ligger andra kemiavsnittet där kommer det in med rökning och i åttan i biologin.

Intervjuare: Ni är NO-lärare allihop?

Alla lärare: Ja.

Lärare 2: På något sätt har det hamnat på vårt bord jämt och ständigt, även om jag tycker att SO-lärarna borde ta upp det i ett rent samhällsperspektiv.

Intervjuare: Varför har de inte gjort det?

Lärare 4: Det vet jag de har gjort i vår enhet i alla fall (Glärrargrupp 1).

På de här lärarna verkade det som att det fanns en ganska tydlig struktur för i vilka ämnen tobak ska tas upp och i vilken årskurs, även om man kan ana att lärarna tyckte att man skulle kunna göra mer. De intervjuade rektorerna på Gotland fick frågan om de prioriterade det tobaksförebyggande arbetet och deras svar understryker det man kan ana i lärarintervjun: att det kunde göras mer.

Kan inte säga att tobak någonsin har hög prioritet, hälsa och livsstilsfrågor i allmänhet, då blir det mer intressant, kommer in som en naturlig del. Det blir väldigt mycket projekt, det har gjorts massor under åren. Tar man det bredare perspektivet kanske det går att fänga in flera aspekter, livsstil som sådan. Idag är inte tobak den största, det är mer alkohol och har varit det länge, givetvis hänger detta ihop men då blir det än intressantare att jobba med helheten (Grektorsgrupp).

För de här rektorerna hade inte det tobaksförebyggande arbetet så hög prioritet. De vill istället arbeta med det inom ett bredare livsstilstema, inte som ett eget tema. I Järfälla kommun är situationen annorlunda. Där fanns redan innan det här projektet ett väl inarbetat drogförebyggande arbete. Rektorerna i Järfälla sade bland annat det här:

Utan att det är ett projekt har de det på mellanstadiet, när de läser människokroppen, och ERG har kommit ofta till sexorna. Innan projektet startade har JANTI-gruppen i Järfälla kommun tagit fram drogförebyggande handlingsplaner över huvud taget, även för högstadiet har det kommit pärmar med jättefint material att arbeta med. Kommunen, JANTI-gruppen, har en policy om det förebyggande arbetet. På Fjällensskolan för 7–9, är det ett av våra teman varje år, ANT en vecka. Vi har precis haft det här (Jrektorsgrupp).

Bokstäverna JANTI står för Järfälla Alkohol Narkotika och Tobaksinformation och är en samverkansgrupp som startade 1981. Gruppen består av representanter från polisen, beroendeverksamheten, mellanstadiet, högstadiet och gymnasieskolan. Projektledaren i Järfälla är också samordnare i gruppen och har sin anställning på socialtjänstens förebyggande verksamhet. Gruppens uppdrag är att följa utvecklingen när det gäller ungdomar och droger från var sitt specifika område. Som synes i citatet finns det redan drogförebyggande handlingsplaner i kommunen, en drogpolicy för alla skolor och arbetsmaterial om droger på alla skolor. Man har också tidigare arbetat med temaveckor.

Lärarna i Kronobergs län tyckte att de arbetat mycket med tobak innan projektet startade.

Intervjuare: Hur jobbade ni med tobaksfrågor innan detta projekt startade?

Lärare 1: Du milde, vi har haft många olika grejor här, projekt med hela högstadiet. Om klassen avstod från att röka fick de priser: /.../ Det fanns en hel grupp i kommunen som bestod av lärare fritidspersonal, social och så vidare som jobbade fram hela program som vi genomfört, här har gjorts mycket.

Lärare 2: Haft kontrakt i sjuan om att man inte skulle börja röka under sin högstadieperiod. De fick utforma texten själva och skriva under: /.../

Lärare 3: I alla klasser alla tider, jag tror inte det är mer än två tre personer som varit rökare när de slutade, för många men en relativt liten mängd.

Lärare 4: Mer nu.

Lärare 3: Ja, det har kommit sista tiden, har lite med elevsammansättningen att göra /.../ då blir det mer det året. Det kommer att minska igen, säkert. /.../

Intervjuare: Ni har bra stöd från rektor i detta arbete?

Lärare 3: Ja visst (Klärargrupp 2).

Lärarna tyckte också att de fått bra stöd från sina rektorer i att arbeta tobakspreventivt.

Även eleverna fick berätta om de hade haft någon tobaksundervisning innan det här projektet startade. Liksom i de andra två intervjuundersökningarna hade eleverna svårt att komma ihåg om de hade haft någon tobaksundervisning innan projektet startade med elevaktiviteter hösten 2003. Det är förstärkt att eleverna har svårt att minnas. Den tidpunkt som efterfrågas ligger ganska långt tillbaka i tiden och ju längre bort i tiden något är ju svårare är det att minnas. Dessutom flyter ofta de olika dagarna och ämnena i skolan ihop minnesmässigt och det kan vara svårt att urskilja det ena från det andra. Jämväl att eleverna inte kommer ihåg så mycket om det som varit, kan de ändå ha synpunkter på hur de tycker att tobaksundervisning

ska vara upplagd i skolan, vilket de också fick frågor om. En elev i Kronobergs län funderade så här:

Intervjuare: Tycker du man skall arbeta tobaksförebyggande i skolan?

Grundskoleelev: Självklart men jag tror inte det hjälper dem som redan har börjat snusa eller röka.

Intervjuare: Skall man sätta in det tidigare?

Grundskoleelev: Ja, i femman/sexan, då har man inte träffat på dem som har börjat röka eller snusa heller.

Intervjuare: Hur tycker du att en sådan undervisning skall läggas upp?

Grundskoleelev: Jag vet inte hur man brukar lägga upp det.

Intervjuare: Om jag nämner några exempel?

Grundskoleelev: Projektarbete låter bra, att eleverna själva får jobba, verkligen plugga på och läsa igenom, visst man lyssnar ändå rätt bra när någon annan pratar om tobak.

Intervjuaren: Så kanske en kombination?

Grundskoleelev: Ja.

Intervjuare: Vad tror du om att arbeta ämnesövergripande?

Grundskoleelev: Det skulle det nog vara för man är ändå rätt intresserad av tobak. Hade nog blivit intressanta lektioner, man hade nog lärt sig en hel del.

Intervjuare: Har ni jobbat så någon gång?

Grundskoleelev: Nej, det har vi nog inte (Kelev 3).

Även om eleven fick hjälpas lite på traven så hade hon åsikter om vad som skulle kunna fungera. Den här tjejen tyckte också att det var viktigt att tobaksundervisningen låg redan i år 5–6 och den åsikten har flera framfört. Många elever tycker också att det är bra om tobaksundervisningen bedrivs av någon som kommer utifrån och det kan givetvis ha sina poänger. En specialutbildad tobakspedagog eller informatör kan säkerligen mer om tobak och den senaste forskningen än de vanliga lärarna som har många livsstilsfrågor att spanna över. Säkerligen har också en extern informatör speciellt anpassad metodik för tobaksinformation. Samtidigt har inte den som kommer utifrån kunskap om vare sig enskilda elever eller klassen.

Intervjuerna antyder att man redan innan projektet startade arbetade tobaksförebyggande i olika omfattning och prioriterade det arbetet olika mycket. Om den iakttagelsen stämmer är svårt att uttala sig om i den här utvärderingen. Det hade behövts fler intervjuer eller en annan undersökningsform för att med någon säkerhet kunna uttala sig om det. Det är ändå en fråga som är värd att fundera över om man gick in i projektet med olika förutsättningar i de olika områdena.

I elevintervjuerna, som inte på något sätt kan sägas vara representativa för alla elever i projektet, verkar det också finnas ett intresse för att skolan ska bedriva

tobaksundervisning, idéer om hur den ska bedrivas och i vilka årskurser den bör påbörjas. Enkätundersökningen i Mölndal, Uddevalla och Hässleholm innehöll frågor om skolans tobaksundervisning och där visade det sig att ett fåtal elever under det senaste året hade haft tobaksundervisning i en dag eller mer. Närmare hälften av eleverna tyckte att de fått för lite tobaksundervisning. Sammantaget tyder det på att skolan kan utvidga och förändra sina insatser utan att eleverna tycker att det är för mycket eller alltför okonventionella metoder.

Om projektet

Det tobaksförebyggande projektet ”Tobakspreventivt flerkomponentsprogram för skola” syftar till att kombinera tobaksförebyggande och policyarbete på skolor med insatser i skolans närområde; föräldrasamverkan, insatser mot tobakshandlare och lokala massmedia.

Initiativet till projektet togs av ERG och de tillfrågade två kommuner och ett landsting som de tidigare samarbetat med och hade personliga kontakter med. På grund av den korta tiden för ansökan gällde det att hitta samarbetspartners som snabbt kunde fatta beslut om samarbete och så skedde och en gemensam projektansökan lämnades in till Statens folkhälsoinstitut.

Projektet fick sin början när de tre lokala projektledarna i maj 2003 gick en tvådagars utbildning där projektet, upplägg och material gick igenom, även om själva arbetet på skolorna påbörjades först under hösten 2003.

De insatser som tas upp i den här redogörelsen är: materialframställning, fortbildning, klassbesök, föräldrasamverkan, tobakspolicy, insatser riktade till tobakshandlare, elevkampanjer och tävlingar samt information till massmedia.

Eftersom projektet genomförts i tre olika områden kan det finnas lokala variationer, om så är fallet kommer de också att redovisas. Men först några ord om hur projektet erbjöds skolorna i de olika områdena.

Hur projektet erbjöds och hur man arbetade mot skolorna

Erbjudandet till skolorna att medverka i projektet gjordes på lite olika sätt i de tre områdena och arbetet mot skolorna har också uppfattats på olika sätt, därför redovisas varje område för sig i följande beskrivning. I *Kronoberg* valdes de skolor ut som deltagit i projektet på följande sätt enligt projektledaren:

När vi fick erbjudande att vara med i projektet skickade vi ett brev, där vi berättade lite kort om projektet, till kommunstyrelsens ordförande i varje kommun i länet, det är åtta kommuner. Två ordförande svarade väldigt snabbt att de ville vara med. /.../ Det var Älmhult och Tingsryd.

Sen kände vi att det vore kul att ha med några skolor i Växjö eftersom vi sitter här, då bestämde vi att ta några skolor här. Då blev det Älmhult, Tingsryd och Växjö kommuner som kom med i projektet. När vi skulle välja ut vilka skolor som skulle vara med i varje kommun, så i Växjö valde vi högstadiet Teleborgs centrum på grund av att där fanns en eldsjäl som jobbade som skolsköterska, för att få hjälp av henne. Sedan valde vi fem mellanstadieskolor som skickar sina elever till Teleborg. Likadant i Tingsryd, vi tog två högstadieskolor och de skolor som skickar elever till dem. I Älmhult har de nästan bara så kallade f-9 skolor där eleverna går från förskolan upp till nian på samma skola, där slapp vi det problemet. Förändringen i deltagande från skolorna är dels en skola i Älmhult som tackade först ja och ringde rektorn en vecka senare och sa att det blir för mycket och tackade nej (Kprojektledare).

Beslutet om att delta i projektet togs alltså i två kommuner (Tingsryd och Älmhult) av den högsta kommunledningen, av dess ordförande. Växjö kommun valdes ut av projektledningen. Projektledningen valde också ut vilka skolor i Växjö som skulle få delta. I intervjun sades det att projektledningen även valde ut skolor i Tingsryd, men enligt projektägaren var det inte så. I Älmhult deltar alla skolor utom en i projektet.

Därefter ringdes alla rektorer upp och fick en fråga om de var intresserade och de fick också projektbeskrivningen. Totalt 17 skolor kom med i projektet. Sedan hölls en informationsträff för rektorerna om projektet och utbildningsmaterialet. De rektorer som deltog i intervjun poängterade att de tyckte att en av fördelarna med projektet var att det kom som ett erbjudande från landstinget och att informationen väckte deras intresse.

Rektorerna å sin sida hade sedan haft ansvar för att skicka lärare och annan skolpersonal till fortbildningen. Dessa personer har också fungerat som kontaktpersoner för projektet och de har fått brev eller mejl från projektledaren. Kontakter har också förekommit regelbundet med rektorerna både genom besök och mejl. Så här beskrev en rektor kontakten med projektledaren.

För att ett projekt ska lyckas är det viktigt att involvera flera och projektledaren har varit en pådrivare, hon har fått mig med, bombarderat mig med mejl, och brevet som tvingat mig med i detta har gjort att jag involverat många fler än de här fyra på min arbetsplats. Jag ska prata om det nu i eftermiddag, man får upprepa hela tiden, ni glömmer inte att så här jobbar vi, så man jobbar på bred front. Ett vinstgivande projekt får inte stanna hos ett fåtal (Krektorsgrupp).

Alla rektorerna ansåg att en av projektets framgångsfaktorer just var projektledarens arbetsinsatser.

På *Gotland* var det kommunens folkhälsoteam som bestämde vilka skolor som skulle vara med. Dels ville de ha en geografisk spridning det vill säga både stad och

landsbygd. Dels utgick de från hur tobaksanvändningen såg ut på respektive skola utifrån den drogvanundersökning i år 9 som genomförs vartannat år. Urvalet blev den stadsskola som hade flest rökare, en landsortsskola som har relativt få rökare samt en skola som av andra skolor har utsetts som utvecklingsskola när det gäller att ta fram olika metoder för hälsofrämjande arbete. Totalt medverkade tre högsta-dieskolor och 18 skolor som hade elever i år 6.

För flera av de rektorer som medverkade i intervjun upplevdes det som ett problem att de själva inte fått välja att vara med i projektet och en del blev inte ens tillfrågade.

Rektor 1: Mycket av problematiken är att vi bara ramlade in i ett projekt, det var ingenting som kom underifrån.

Intervjuare: Ni fick inte välja?

Rektor 2: Vi blev plösslit bara med i någonting, vi hade inte en aning om, vi hade inte blivit tillfrågade.

Rektor 3: Jag blev tillfrågad och jag tyckte det var OK men att därifrån vara aktivt med, det är en annan femma (Grektorsgrupp).

Att uppleva att man inte blivit tillfrågad eller haft ett val är för många något som också kan påverka själva inställningen till det man dragits in i (se Boij 2004a). Intrycket av intervjun med rektorerna är också att det fanns en negativ inställning till projektet även om de var positiva till att arbeta tobaksförebyggande.

Till rektorernas allmänna kritik av projektet hörde att det har varit svårt att hålla en styrfart i projektet.

Mycket i projektet som varit segt, informationen har inte kommit i tid, materialet har inte kommit i tid. När man försökte driva dessa frågor; "Nu kommer det ett föräldramaterial!". Det tog flera år, luften gick lite ur för de som startade ambitiöst (Grekter).

Självfallet har rektorerna också mycket positivt att säga om projektets mer specifika delar och det tas upp under de olika rubrikerna i det här avsnittet, men en viss kritik kan ändå skymtas hos rektorerna. Det bör också påpekas att rektorerna varit nöjda med de insatser som den lokala projektledaren gjort och hon beskrevs som en eldsjäl.

I Järfälla kommun fanns redan upparbetade kontakter med skolan genom JAN-TI-gruppen och genom att den lokala projektledaren redan arbetade i kommun med drog förebyggande frågor. Projektledaren kände i förväg nästan alla rektorer på de skolor som hade elever i år 4–6 (tidigare mellanstadiet). Urvalet av skolor gick till så att sex skolor valdes inom ett begränsat geografiskt område, där det

också fanns en kommunikation och samarbete mellan skolorna. Projektledaren kontaktade rektorerna och erbjöd dem att vara med under förutsättning att personalen var med på det hela och att de tog ansvar för att personalen kom på utbildningar och att de levde upp till de förväntningar projektet innebar.

De intervjuade rektorerna var överlag nöjda eller rent av väldigt nöjda med projektet av flera anledningar.

Rektor 1: Bra när man sätter fokus på något som är verklighet för många och som man kanske inte ser lika tydligt annars. Man sätter på sig en viss sorts glasögon och tittar på det här och tänker att så här är det, man ser saker som man kanske inte skulle tittat på, inte på samma sätt. Jag tror det har varit bra för lärarpersonal, barn och föräldrar och för mig som rektor också, att titta på saken med bra fakta bakom ryggen.

Rektor 2: Det bästa med det har varit med föräldrarna, att de har tagits med. Jag tror att det har varit i Järfälla ett bra arbete innan ändå, men just detta fokus, tillsammans på ett annat sätt (Jrektorsgrupp).

Rektorerna tyckte att de var bra att få fokus på tobaksfrågor och att få arbeta med föräldrarna. De tyckte också att det var bra med ett projekt som kan vävas in i den kontinuerliga verksamheten och därmed kan det fortsätta efter projekttidens slut samt att det inte varit en pålaga som kommit uppifrån med ytterligare en sak till som måste göras.

De lokala projektledarna i de tre områdena har hållit kontakt med rektorerna för att hålla frågan vid liv och driva på arbetet på skolorna. Ett sätt att hålla kontakt har varit att projektsamordnaren skrivit ett nyhetsbrev som sedan de lokala projektledarna skickat vidare till bland annat rektorerna.

Materialframställning

Ett material med arbetsnamnet ”Tobakspärm för skolan” togs fram med projektsamordnaren som huvudförfattare. Materialet innehöll fyra delar. Den första delen var information om policyarbete. Den andra delen var en lärarhandledning med fokus på ämnesövergripande och elevaktivt arbete. En tredje del handlade om att samtala med föräldrar om tobak. Till materialet hörde också en föräldrabroschyr.

Det här materialet var inte färdigt när det skulle börja användas, utan det togs med under fortbildningsdagarna med lärare och rektorer för att få kommentarer och synpunkter på det. Efter det gjordes det klart och trycktes till ett häfte. Häftet (Odén 2004) blev tryckt i oktober 2004 och delades då ut till de lärare som gått fortbildningen. Föräldrabroschyren blev klar i april 2004, men enligt projektsamordnaren var det en del som inte började använda den förrän höstterminen 2004.

Häftet är tänkt att användas av lärare och rektorer i den kontinuerliga undervisningen och som tips- och idébank. Föräldrabroschyren är som ordet säger en broschyr som ska delas ut till föräldrarna.

I intervjuerna ställdes frågor om vad lärarna och rektorerna tyckte om materialet och om de använt det. När det gäller användandet har det varit lite olika, en del har använt det mycket och en del har använt det litet.

Intervjuare: Har ni använt den mycket?

Lärare 1: Mm.

Lärare 2: Ja.

Intervjuare: Har ni använt det i det dagliga skolarbetet?

Lärare 1: Nej.

Lärare 2: Nej, det har inte jag gjort.

Lärare 3: Omedvetet så, för man har ju läst det, men sen kan jag inte säga att man tar upp just den sidan.

Intervjuare: I skolpärmerna står det att de rekommenderar att man arbetar ämnesövergripande. /.../

Lärare 3: Det har vi gjort.

Lärare 2: Det finns tre arbetslag på skolan, ett av dem arbetar mer i enlighet med det du säger. Inte någon av oss kommer från det arbetslaget.

Lärare 1: Jag tror inte de har jobbat så mycket med tobak heller. /.../

Intervjuare: Har ni jobbat med tobakspärmen sedan temadagarna?

Lärare 2: Nej.

Lärare 1: Nej, men vi kan inte svara för hur andra lärare har gjort utöver det. /.../

Lärare 3: Det kommer in automatiskt i vissa, fast vi har inte jobbat utifrån pärmen. /.../

Intervjuare: Ni har inte gjort något i era ämnen?

Lärare 1: Jo, i biologi.

Lärare 2: I idrott, vi har jobbat med konditionstema under höstterminen då kommer vi tillbaka till rökningen.

Lärare 3: Det kan man säga att jag gjort i maten med, ekonomi och priser. /.../

Lärare 4: Nej, jag har inte tagit upp det. /.../

Intervjuare: Vad kommer det sig att ni inte jobbat mer med pärmen utöver temadagarna?

Lärare 2: Det är så mycket man ska göra, man drunknar, det kommer hela tiden nya idéer.

Lärare 3: Kollar man på sitt veckoschema är det så mycket annat att man vill förbjuda allt annat än den vanliga undervisningen för har man ett pass i veckan, ena veckan är det utvecklingsamtal för någon elev, nästa är det friluftslag, veckan därpå är det vanlig lektion och veckan därpå är det skolbio. /.../ Det är så mycket annat som kommer in som inte tillhör den vanliga kursplanen (Klärargrupp 1).

De här lärarna har inte använt materialet så mycket och en anledning till det är att de hellre vill lägga tiden på den ordinarie undervisningen. Andra lärare berättade att de använt materialet en hel del.

Intervjuare:Handledningen, har ni använt den?

Lärare 1: Ja, den var bra, dels var faktabiten bra, dels några frågeställningar som man kunde använda. /.../

Intervjuare: Ser du möjlighet att använda den ännu mera?

Lärare 1: Risken till slut är att det blir tjatigt. Nu är det svårt, jag har en åtta och det är ingen som använder tobak därinne. /.../

Intervjuare: Var det bra saker i den?

Lärare 2: Ja det tycker jag absolut.

Intervjuare: Kommer ni att fortsätta använda den?

Lärare 2: Nästa gång jag får en sju, absolut.

Lärare 1: Jag får en sju nästa år och kommer att använda den.

Lärare 3: Jag har idrott och hälsa och där har jag inte använt den, jag är ju inte med på temadagarna tyvärr (Lärargrupp 1).

De här två citaten fångar väl de olika åsikter som finns i hela projektet, nämligen att det är olika hur mycket man använt materialet.

Fortbildning

Hur var då fortbildningen? Fortbildningen bestod av tre fortbildningstillfällen och det var projektsamordnaren som tillsammans med några andra från ERG ansvarade för utbildningen. Två utbildningsdagar var under hösten 2003 och våren 2004 var det en ”feedbackdag”. Samtliga deltagande skolor som deltog i tobaksprojektet hade sänt en eller flera lärare på den av projektet arrangerade fortbildningen.

I Kronobergs län fick lärarna på de olika skolorna anmäla om de ville gå fortbildningen och totalt har cirka 45 lärare deltagit. På Gotland valde rektorerna ut vilka lärare som skulle gå utbildningen och sammanlagt 38 lärare, 6 rektorer, 7 skolsköterskor och 4 fritidsledare deltog i utbildningen. I Järfälla kommun deltog 31 lärare i fortbildningen även om alla inte var med vid alla tillfällen.

I de 1–6 skolor som deltog i projektet var det givet att de lärare som hade en sjätteklass skulle gå på fortbildning. Även annan personal och en del rektorer har gått på enstaka eller alla tre av projektets fortbildningsdagar.

Likaså om fortbildningen fanns det olika åsikter om och citatet från en lärargrupp i Järfälla speglar väl de olika lärargruppers synpunkter.

Intervjuare: Vad tyckte ni om fortbildningen?

Lärare 1: Olika, en del har varit jättebra, en del, man känner att, ja, ja, det här kan vi.

Intervjuare: Vad var det som kändes så?

Lärare 1: Ibland när de pratade om olika metoder.

Lärare 2: Allmänt.

Lärare 1: Ja, undervisningsmetoder.

Lärare 2: Det vi som lärare ändå har.

Lärare 1: Men det mer konkreta som ANT-metod, eller fakta kring ANT, då har det varit jätteintressant (Jlärargrupp 2).

Hos den centrala projektledningen fanns också en medvetenhet om att synpunkterna på utbildningen varierade och att kritik framförts mot en del av föreläsarna.

Tanken med det tobaksförebyggande arbetet på skolorna var från projektledningens sida att man skulle komma ifrån att ha temadagar om tobak eller att tobaksfrågor bara togs upp i vissa ämnen som NO. Istället skulle det integreras i den kontinuerliga undervisningen och vara ämnesövergripande, men att bryta upp gamla invanda mönster var på sina håll svårt och det kan också diskuteras vad det innebär att arbeta ämnesövergripande. Så här berättade en lärargrupp om problemen med att arbeta ämnesövergripande.

Intervjuare: Det föreslås i projektet att man skall arbeta ämnesövergripande kontinuerligt, och egentligen inte temaveckor, vilket nästan alla gör, vad beror det på?

Lärare 1: Vi är bundna av vårt schema ju, då ska man bryta.

Intervjuare: Jag menar SO-läraren pratar om sina bitar på SO-lektionerna och så vidare?

Lärare 2: Det blir lite torrt, ska det bli någonting som sitter kvar måste vi beröra hjärtat, något som kommer utifrån dem själva, de måste ha kommit på det själva, sen att de upptäcker saker som vi redan vet.

Intervjuare: Det motsäger ju inte den tanken?

Lärare 3: Fast det tar tid, det går inte att göra på några lektioner. Ska du få det att sjunka in i hjärtat och själen och få det att bli något som stannar kvar i kroppen som en åsikt så krävs det lite mer tid, om du bara håller på i SO-lektionerna, så hinner det inte sjunka in, och när de ska upptäcka saker själva, eller konstruera en enkät så behöver de ofta mer timmar på sig också. Det blir väldigt hattigt, idealet hade väl varit en temavecka, verkligen sjunka in i det, sedan plocka upp det med jämna mellanrum. Vi har också haft på förslag att på klassråd, en gång i veckan, eller månaden, ha en punkt om tobak, som: visste ni att lika många dör av tobak som på Estonia, varje månad, påminner och håller det igång, men där faller det i glömska bakom alla andra grejer man har att kämpa med. Jag kan inte se hur det skulle se ut om vi skulle göra det lite då och då. Svårare på 80 minuter att göra något som sjunker in, det blir mer läsa, svara på frågor, diskutera, att jag berättar hur det är, men jag förstår, jag är ju språklärare, språk skall man

utsättas för många gånger, för att det ska bli bra. Sedan elever, efter ett halvår är de nästan andra människor i den här åldern, säger man då att för ett halvår sen tyckte du så här, då säger de bara, nää! (Jlärargrupp 1).

Det är en svår nöt att knäcka hur man ska arbeta ämnesövergripande och samtidigt få det att bli intressant och tankeväckande. Så här berättade en annan lärargrupp att de arbetade.

Intervjuare: Har ni arbetat ämnesövergripande?

Lärare 1: Ja, absolut.

Lärare 2: Till hundra procent.

Lärare 3: Tema bryter all undervisning, det blir helt ämnesövergripande, du tar ju bort gamla schemat.

Intervjuare: Hur går det till när ni arbetar ämnesövergripande i tema?

Lärare 3: Haft båda varianterna, smörgåsbord där eleven kan gå in och välja eller stationssystem där eleven tvingas möta de olika bitarna, det ena utesluter ju inte det andra.

Lärare 1: Ett begränsat antal timmar per vecka som vi har arbetat med detta, varit schemalagt, utöver det sen i klasserna, utifrån vad man tyckt varit spännande, lagt upp undervisningen.

Lärare 3: Fyra lektioner per vecka gemensam tid för alla, en halv dag. /.../

Intervjuare: Så på temat kan eleverna gå till bildsalen och jobba med tobak där och sedan till mattesalen och räkna ut vad det kostar att vara rökare?

Lärare 3: Just det, ibland låter vi klasserna följas åt ibland har vi spräckt klasserna och skapat nya grupper till värderingsövningar och jag vet inte allt, det har varit massor (Klärargrupp 2).

Man kan fundera över om det här verkligen är ett ämnesövergripande arbetssätt. Det verkar mycket likt temadagar.

Man kan konstatera att trots att lärarna fått en fortbildning och ett material som ska vara en hjälp till att arbeta tobaksförebyggande ämnesövergripande och kontinuerligt är det ändå en lång väg dit.

Klassbesök

Till projektet hörde också klassbesök av ERG i år 6 och 7 och projektsamordnaren tillika ERG-konsult beskrev besöken i allmänhet på följande sätt:

Klassbesöken genomförs av unga inspiratörer, helst mellan 19 och 25 år för att de skall kunna fungera som en form av något äldre kompis som man kan relatera till, de skall naturligtvis vara helt tobaksfria. De går ut två gånger 40 min eller en gång 80 i åk 7, 8 eller 9, om det är två besök

skall det vara en vecka eller 14 dagar emellan. De pratar, diskuterar och genomför övningar med eleverna, det är värderingsövningar, rollspel och en väldigt kort bit som ligger kring fakta och tobaksreklam. Det man eftersträvar är att medvetandegöra varje elev man träffar om deras ståndpunkt gentemot tobak. Det är två saker med det, det ena är att i de åldrarna är man i grunden väldigt negativt inställd till tobak. Det är någonstans på vägen uppåt sjuan, åttan, nian som transformeringen sker. Det andra är att det aldrig är ett medvetet val. Har man då blivit medvetandegjord, fått diskutera, fått ta ställning mot tobak, ser också att ens kamrater till största delen är emot tobak, då är det lättare den dan man stöter på erbjudandet (Projekt-samordnaren).

I Kronoberg genomfördes klassbesöken under läsåret 2003/2004 av den lokala projektledaren. År 6 fick två besök per klass på vardera 80 minuter och år 7 fick ett besök per klass också i 80 minuter. Sammanlagt gjordes 79 besök under läsåret 2003/2004. Under hösten 2004 anställdes en tjej för att göra klassbesöken i år 6 och hon gjorde cirka 30 besök. Den lokala projektledaren gjorde klassbesöken i år 7 och det blev 21 besök. I Kronobergs län har det under projektiden gjorts cirka 130 besök.

På Gotland gjordes cirka 120 klassbesök under projektets gång av utbildade inspiratörer från ERG. I Järfälla gjordes också klassbesöken av ERG-inspiratörer. På de skolor som deltog i projektet gjordes två besök per klass i år 6 och 7. Totalt blev det ungefär 50 besök.

Vad tyckte eleverna om klassbesöken? Kommer de ihåg något från dem? Det bör noteras att för en del av de intervjuade ligger besöken av ERG-inspiratören mer än ett halvår tillbaka och det är inte alltid så lätt att komma ihåg vad man varit med om och gjort i skolan mer än en termin tillbaka. I Kronoberg hade man också ett annat ungdomsprojekt "Ung nu" som riktade sig till skolan och pågick parallellt med det tobaksförebyggande projektet. Där var det många elever som blandade ihop de olika projekten och dess aktiviteter. Även i Järfälla pågick ett annat ungdomsprojekt "Våga-projektet" samtidigt och även där fanns det en del sammanblandning mellan de olika projekten. Så här berättade en tjej i Järfälla om klassbesöken

Intervjuare: När var ERG i din klass?

Grundskoleelev: Det var i höstas, ganska tidigt.

Intervjuare: Vad tyckte du om det, kommer du ihåg något av det?

Grundskoleelev: Då handlade det om snus, de visade bilder av hur ful man blev i munnen av det, var lite äckligt.

Intervjuare: Har ERG varit någon mer gång i din klass?

Grundskoleelev: Nej, inte i sjuan.

Intervjuare: I sexan då kanske?

Grundskoleelev: Ja, då pratade de om rökning istället.

Intervjuare: Kommer du ihåg något av det?

Grundskoleelev: Ja, att det var väldigt många farliga ämnen, cancerframkallande grejer i cigarrer (Jelev 4).

De flesta elever som intervjuats kom ihåg att de haft besök av ERG, att det var bra, att de fick veta att tobak var farligt och att de gjorde en del värderingsövningar. I samband med klassbesöken fick ERG klasslistorna från de klasser de besökt och därefter ringde ERG upp föräldrarna och bad om ett ekonomiskt bidrag till sin verksamhet. Liksom i Uddevalla har det här tillvägagångssättet väckt en del irritation.

Lärare 1: Jag har en kommentar om ERG, har en son som går i sjuan och veckan efter de hade varit på besök, ringer de hem till mig och tigger om pengar; jag vart fruktansvärt förbannad, dels har de tydligen fått adressuppgifter på vilka de haft i klassrummet, det var riktigt dåligt.

Lärare 2: Skolpsykologen ringde ju upp och frågade om det, för det var många föräldrar som reagerade på det, hon sa att så gör de alltid. Men om vi hade vetat om det innan hade vi kunnat gå ut och säga det i förväg till föräldrarna så de är förberedda, nu blev det nog bara negativt, de blev irriterade (Jlärargrupp 2).

En stor del av ERG:s verksamhet finansieras av frivilliga medel och för ERG är det här ett sätt att få bidrag till sin verksamhet, men i Kronobergs län har man förhandlat med ERG om att de inte ska ringa och be om bidrag efter att de varit på ett klassbesök. Inom ERG är man också medveten om den irritation som deras telefonsamtal om ekonomiskt stöd väcker.

Elevernas svar i intervjuerna tyder på att eleverna kommer ihåg att de haft besök av ERG med reservation för att en viss sammanblandning kan ha skett med andra projekt och det verkar också på eleverna som att klassbesöken fungerat bra.

Föräldrasamverkan

I projektet har också ingått att involvera föräldrarna i det tobaksförebyggande arbetet genom att ta upp tobaksfrågor på föräldramöten, utvecklingssamtal, dela ut föräldrabroschyren som gjorts i samband med projektet och skicka ut informationsbrev. Här kan man inte se några direkta skillnader mellan de olika områdena, utan snarare mellan olika skolor och lärare. En föräldragrupp på Gotland berättade följande:

Intervjuare: Har ni varit på föräldramöte eller information särskilt riktad till föräldrar?

Förälder 1: Vi har fått hem en folder men kommer inte ihåg när.

Förälder 2: När tjejen gick i sexan var det föräldramöte, klassmöte, både barn och vuxna, vuxna informerade av projektledare, barnen såg film, sen diskussionsgrupper blandat barn vuxna, tror de gjorde något mer i skolan också, temadag eller något sådant

Förälder 3: Tror det var något på TN (sexan), en särskild information om rökning och dess verkning.

Intervjuare: Var det bra?

Förälder 1: Bra.

Förälder 2: Roligt att sitta med barnen och snacka i smågrupper.

Intervjuare: Har det varit något mer?

Förälder 3: I ett föräldramöte i sexan hade vi någon information på föräldramöte om något, minns inte riktigt, detta gör vi med ungarna i skolan.

Intervjuare: Skulle ni vilja ha mer samverkan med skolan när det gäller denna typ av fråga?

Förälder 1: Jo, det tror jag skulle vara bra.

Förälder 2: Bra att träffa andra föräldrar i samma klass och höra hur de tänker och hur de gör, vad de har för regler (Gföräldragrupp 1).

I det här projektet har man använt en speciell metodik på en del föräldramöten. Föräldrar och elever gick tillsammans till skolan. Först fick föräldrarna information för sig själva om ungdomars tobaksvanor samtidigt som eleverna fick undervisning om tobak i ett annat rum. Efter cirka en timme träffades man i grupper och föräldrarna fick träffa elever från någon annan klass än den deras egna barn gick i. Utifrån ett sammanställt frågeformulär diskuterade man till exempel hur man som förälder och tonåring såg på 18-årsgränsen för försäljning av tobak, hur man som tonåring tänkte kring om en kompis började röka och om man skulle säga det till föräldrarna (Odén 2004). Det här arbetssättet var uppskattat av dem som intervjuades.

Som synes har man i Kronobergsprojektet lyckats nå föräldrarna, även om omfattningen säkert varierar mycket. Genom att det tillhört projektidén att arbeta fram ett material som lärarna kan använda för föräldrasamverkan (finns ett avsnitt i handledningen och broschyren) har det säkerligen underlättat för lärarna att verkligen ta upp tobaksfrågor med föräldrarna. Intervjuerna med föräldrarna visar också att föräldrarna gärna ville vara aktiva och samarbeta med skolan kring den här typen av frågor och antagligen är inte taket nått för vare sig mängden information till föräldrarna eller för samverkan.

Tobakspolicy

Till projektidén hörde också att de skolor som deltog i projektet skulle arbeta fram en tobakspolicy. Det häfte som togs fram i projektet innehöll också ett avsnitt om tobakspolicy (Odén 2004). Tanken var att tobakspolicyn skulle arbetas fram tillsammans med elever och föräldrar. Projektsamordnaren beskrev arbetet så här:

Intervjuare: Vet du om de har gjort policy på skolorna?

Projektsamordnare: De rapporter jag har fått är det så att de har gjort policys på skolor som deltagit i projektet, däremot tror jag inte vi har någon hundra procentig, kanske på nåt område, projektet har lett till att vissa har tagit tag i frågan.

Intervjuare: Hur viktigt var det att elever fick vara med och samarbeta?

Projektsamordnare: I framtagandet av policyn?!

Intervjuare: Ja.

Projektsamordnare: Det tycker jag är en viktig fråga, vi vet att efterlevnaden av regler blir betydligt bättre om man involverat eleverna i framtagandet av regler; oavsett om det är ordningsregler eller tobaksregler. Det tycker jag de borde ha varit och det uttrycker vi också, men det har säkert inte

gjorts, skolan är väldigt bra på att undervisa om demokrati, men genom demokrati, att eleverna faktiskt får vara med och bestämma, då kan det bli för farligt ibland.

Intervjuare: Det föreslås att man inte bara skall göra en tobakspolicy utan en ANT- policy?

Projektsamordnare: Man skulle kunna kalla det en drogpolicy där tobak ingår. Vi kan inte hålla på och dela upp världen i 150 olika ämnen, då skulle de inte göra annat än policier på skolorna. Egentligen tycker jag att man skulle föra samman tobak, hälsa, brottförebyggande, social prevention, allting egentligen. Sen behövs det material som specifikt berör tobak, men om vi länkar ihop de mjuka frågorna i skolan och utifrån det skapar ett förhållningssätt, då tror jag det blir lättare både för skolan och dem som går i skolan, att här har vi slagit ihop det till ANT (Projektsamordnaren).

Ja, frågorna kring policyarbetet kan vara många: ska den bara gälla tobak eller också droger eller rentav hälsa? Vilka ska vara med i framtagandet av policyn och vilka ska den gälla? Här finns det stor variation inom projektet.

De lokala projektledarna berättade att man på någon skola arbetade fram en policy bara för att projektledaren ville det, på en annan skola involverades elevrådet i arbetet, på en tredje skola gällde den bara för eleverna för att de inte kunde komma överens om den också skulle gälla lärarna. De flesta tobakspolicier har ändå gällt både lärare och elever. Det svåra för flera skolor verkar ha varit var skolans ansvar för en tobaksfri miljö börjar och slutar. Många skolor har angett skolgården som gräns, vilket innebär att om eleverna står utanför skolgården och röker anser sig lärarna inte ha något att sätta emot att eleverna röker. På en del

skolor har eleverna körts bort från angränsade område vilket fått till följd att grannar till skolorna klagat på att eleverna står och röker i trappuppgångar och slänger fimpar lite överallt. På en skola i Järfälla har man gått allra längst och där gäller tobaksförbudet hela skoldagen var än eleverna befinner sig. Om en lärare går till en affär för att handla och stöter på någon elev som röker är det lärarens skyldighet att reagera och följa tobakspolicyn. Genom en sådan policy slipper man de svåra gränsdragningarna mellan när policyn gäller och var.

Sammanfattningsvis kan man säga att eftersom det ingått i överenskommelsen mellan projektledningen och de deltagande skolorna att de ska arbeta fram en tobakspolicy har det också gjorts på många skolor och i samarbete med elever och föräldrar.

Insatser riktade till tobakshandlare

Insatser skulle också riktas till tobakshandlare för att få dem att vara noggranna med 18-årsgränsen för försäljning av tobak. Återigen får projektsamordnaren berätta hur man gått tillväga.

Projektsamordnare: Jag har skrivit det brev vi har gått ut med, skickat två gånger, vid terminsstart då vi, påpekat åldersgränsen och att man är otroligt dålig på att hålla den. Att vi kör detta projekt i skolor nära dig och hoppas att vi kan få ditt stöd i arbetet med att barn under 18 inte skall få tag i tobak. Du skall inte bli förvånad om det kommer in föräldrar, lärare och elever som frågar huruvida du håller åldersgränsen, att vara känd som den affär som förser ungdomarna i området är knappast bra för affärerna i ett långsiktigt perspektiv. I Järfälla åkte man också runt och pratade med några.

Intervjuare: Tror du detta har någon effekt?

Projektsamordnare: Vissa tar sig en funderare, framför allt om de får några som kommer in och frågar dem (Projektsamordnaren).

Det brev som projektsamordnaren skrev har sedan skickats ut till lokala tobakshandlare av de lokala projektledarna. I Kronobergsprojektet har man alltså inte överlåtit frågan åt någon annan förvaltning i kommunen, utan tagit tag i den själva. Därigenom har man inte varit beroende av någon annans resurser.

Visserligen tyckte någon av de lokala projektledarna att hon/han hade kunnat göra mer, men två brev har ändå gått ut till tobakshandlarna, ett i början av projektet och ett i slutet. En annan projektledare berättade att hon/han redan tidigare gjort personliga besök i flera kiosker och nu inom projektets ram har telefonkontakter med tobakshandlare.

Elevekampanjer och tävlingar

ERG gör också regelbundet olika elevkampanjer och tävlingar om tobak. I samband med Kronobergsprojektet samlades 30 elever inom varje område för att tillsammans med projektsamordnaren göra *vykort om tobak*. Arbetet skedde under några dagar under läsåret 2003/2004. Dessa vykort har sedan tryckts och delats ut till alla elever i projektet tillsammans med en lärarhandledning om hur man kan använda vykortet i undervisningen. Tanken bakom detta är att istället för att se barnen och ungdomarna som en målgrupp som ska påverkas får de vara aktörer i projektet, delaktiga och vara utförare av vissa delar.

Under läsåret 2004/2005 gjordes ett *häfte med texter om tobak*. Då valdes nya skolor ut, utom i Järfälla där de två 7–9 skolorna redan medverkade under läsåret 2003/2004. Uppgiften var att ”skriv för att påverka andra unga”. I häftet sammanställdes 17 texter kring tobak. Även dessa delades ut tillsammans med en handledning om hur man kan använda det i undervisningen.

Dessa kampanjer har alltså berört ett fåtal av alla elever som fanns med i projektet, men de som fick vara med i någon kampanj tyckte att det var roligt.

Intervjuare: Har du varit med i tobaksprojektet?

Grundskoleelev: Ja, jag var med och skrev texter, jag skrev en dikt.

Intervjuare: Var det elevkampanjen?

Grundskoleelev: Ja, precis.

Intervjuare: Hur tyckte du det var?

Grundskoleelev: Roligt, faktiskt, det var intensivskrivning, det var faktiskt kul (Jelev 5).

För de elever som var med fyllde kampanjerna flera funktioner. Förutom att de fick arbeta med tobaksfrågor fick de övning i att skriva texter och i hur framtagandet av reklambudskap fungerar.

ERG går också ut vare år och erbjuder skolor att delta i olika *tävlingar*. År 2005 fick skolorna helt fria händer att göra allt från utställningar, tecknade serier till teater. Målsättningen var att visa hur man kan arbeta med ungdomar för att motverka tobak. Några skolor inom projektet var med, men ingen vann.

Information till massmedia

Projektet har även blivit synligt i massmedia på olika sätt och också här har projektsamordnaren arbetat fram underlag till massmedia. När brevet skickades ut till tobakshandlarna skickades också ett pressmeddelande om att tillsynen var dålig. Den fick genomslag i alla områden. Vykortskampanjen fick också ett stort genomslag i tidningarna. En av vykortsbilderna blev i varje område gratis införd som

annons. Dessutom har de lokala projektledarna arbetat med löpande information till massmedia.

Diskussion om attityder och om projektet

I Kronobergsprojektet har många olika tobaksförebyggande insatser gjorts. De har framför allt haft skoleleverna i fokus och både hem och skola har samverkat mer eller mindre för att ungdomarna ska förbli tobaksfria.

Det är nu dags att göra en sammanfattande analys av hur projektet fungerat. Som ett verktyg används en SWOT-analys. Bokstäverna SWOT står för Strengths, Weaknesses, Opportunities och Threats. De kan på svenska översättas till: styrkor, svagheter, utvecklingsmöjligheter och hot/svårigheter. Det är dock viktigt att poängtera att det *inte* är projektledarnas arbete som ska bedömas, utan projektet – dess syfte, metod och mål. Först några ord om tobaksvanor och attityder till tobak.

Tobaksvanor och attityder till tobak

Ingrid Edvardssons enkätundersökning visar att 4,5 % av eleverna i interventionsgruppen och 6,5 % av kontrollgruppen rökte vid det andra mätillfället. Andelen elever som använder tobak är i Kronobergsprojektet liksom i Mölndal, Uddevalla och Hässleholm på väg uppåt från första till andra mätillfället. Detta trots att så många har goda kunskaper om tobak och intervjuerna visar också att det bland unga människor och vuxna finns mycket negativa attityder till tobak. Även de vuxna som använder tobak har i intervjuerna en mycket negativ attityd till tobak. De ser inga fördelar med sitt tobaksbruk. Ändå börjar unga människor att använda tobak.

I intervju efter intervju framkommer gruppträck som både det stora hotet mot dem som är tobaksfria och som orsaken till att många börjar använda tobak.

Projektets och metodens styrka

Liksom för de andra två tobaksprojekten tillhör det projektets styrka att det är ett flerkomponentsprogram. Skola, föräldrar och tobakshandlare ska ta ett gemensamt ansvar för att eleverna ska förbli tobaksfria.

Projektets styrka ligger framför allt i dess konkreta metod och tillvägagångssätt. En handledning har tagits fram för bland annat lärare och rektorer. Framför allt lärarna, men också några rektorer, har sedan fått vara med och påverka materialet och fortbildas i tobaksfrågor. Visserligen har fortbildningen fått viss kritik av en del av de lärare som intervjuats, men det har inte sänkt värdet med att bedriva

fortbildningar. Lektionstipsen har lärarna sedan kunnat använda i sin egen undervisning. I handledningen finns dessutom tips på hur lärarna kan lägga upp föräldramöten om tobak och flera lärare har berättat om hur de använt tipsen. Till materialet hörde även en föräldrabroschyr att dela ut. Handledningen innehöll också tips och råd för hur man går tillväga för att ta fram en tobakspolicy och det har ingått i skolornas ansvar att göra det, vilket också många har gjort. Genom den konkreta metoden och klassbesöken har eleverna på olika sätt fått del av det tobaksförebyggande arbetet.

På de skolor där det gjorts klassbesök, skrivits en tobakspolicy tillsammans med elever och föräldrar, bedrivits tobaksundervisning i det kontinuerliga arbetet, där det bland annat på föräldramöten tagits upp tobaksfrågor och där de lokala handlarna fått brev om försäljning av tobak, kan man verkligen tala om ett flerkomponentsprogram som både innehållit punktinsatser (klassbesök) och kontinuerligt arbete. Det är visserligen inte säkert att alla de uppräknade insatserna förekommit på alla de medverkande skolorna, men på många har denna breda ansats funnits.

En tredje styrka hos projektet är den samordning som skett. Genom samordning har tre områden – Kronobergs landsting, Gotlands och Järfälla kommun – kunnat göra flera samordningsvinster. Istället för att de själva gjort var sin handledning, utvecklat var sin fortbildning, skrivit var sitt pressmeddelande och brev till tobakshandlare, har samma koncept kunnat utföras i tre områden och mycket resurser har säkerligen sparats eller kunnat användas på annat sätt genom detta. Att samarbeta mellan tre så olika områden skulle ha kunnat ge mycket merarbete, men här verkar vinsterna överväga och ingen har klagat på något merarbete eller på svårigheter att föra samman olika åsikter.

En fjärde styrka är att projektledningen inte lämnat över vissa insatser på skolan eller andra förvaltningar utan att åtminstone ge ett ordentligt stöd. Här åsyftas till exempel föräldrasamverkan. Den har visserligen till stor del utförts av lärarna, men de har i fortbildningen och handledningen fått tips och idéer på hur föräldramöten kan läggas upp och hur föräldrarna kan vara med i utformandet av en tobakspolicy. Ett annat exempel är kontakten med tobakshandlare. Den har inte lämnats över till någon kommunal förvaltning. Istället har projektledningen skrivit brev till tobakshandlare, haft kontakt med dem och tipsat lärarna om att föräldrarna kan prata med tobakshandlare om att inte sälja tobak till minderåriga.

Projektets och metodens svaghet

Även om projektet i många stycken fungerat bra finns det ändå en del svagheter att lyfta fram.

Olikheterna i hur projektet presenterats för de olika skolorna visar att det är bättre att presentera det som ett erbjudande än ett krav. De intervjuade rektorerna i Kronobergs län och Järfälla kommun var mer nöjda med både hur projektet presenterats och med projektet i allmänhet än rektorerna på Gotland. Visserligen kan strategiska val i likhet med dem som gjordes på Gotland vara befogade, men frivillighet verkar trots allt vara viktigare.

En annan svaghet, som ur ett annat perspektiv också kan vara en styrka, är att det tog så lång tid innan handledningen och föräldrabroschyren blev klar. Visserligen fick skolpersonalen möjlighet att påverka dess utformning och innehåll, men svagheten är att det hann gå lång tid av projektet innan det färdiga materialet spreds till de lärare som deltagit i fortbildningen och att en del lärare knappt hann börja arbeta med det innan projektet var slut. Skulle sedan lärarna behöva ytterligare stöd eller inspiration av projektledarna för att använda materialet har projektledarna redan slutat och projektet är avslutat.

Projektets och metodens utvecklingsmöjligheter

Projektet och dess metod har många utvecklingsmöjligheter. Utan alltför stora insatser kan mycket av projektet införlivas på de skolor i områdena som inte deltagit i projektet. Antingen med stöd från ERG eller de lärare och rektorer som gått fortbildningen kan handledningen, föräldrabroschyren och arbetet med tobakspolicyer föras vidare. Klassbesök ingår i ERG:s reguljära verksamhet och kan enkelt genomföras på övriga skolor i områdena. Även breven till tobakshandlare kan utan särskilt stor ansträngning göras av någon i kommunen eller landstinget som ansvarar för den här typen av frågor.

Föräldrasamverkan är ett område som kan utvecklas. I och med att projekttiden varit så kort finns det säkerligen mycket kvar att göra på den fronten. För att den ska leva vidare behöver skolledningen (rektorer och förvaltning) fortsätta att hålla det tobaksförebyggande arbetet vid liv och dess idé om att föräldrar behöver involveras.

Projektets och metodens hot/svårigheter

En svårighet med handledningen är att den innehåller ganska få lektionsutkast. Om lärarna ska använda materialet en längre tid behöver det kompletteras, antingen med fler lektionstips eller med lektionstips riktade till olika årskurser. Det finns en risk för att en del lärare redan efter något år kan uppleva att de använt det som de tyckte var användbart och då kan intresset för att ta upp tobaksfrågor i det kontinuerliga arbetet minska eller rent av att upphöra.

En annan svårighet är att få det tobaksförebyggande arbetet i skolan att bli kontinuerligt. Trots att det från projektets sida har betonats att arbetet ska vara kontinuerligt och ämnesövergripande föredrar många skolor att av olika skäl göra det ämnesbundet och temamässigt. Att få tobaksfrågor att ingå i den kontinuerliga undervisningen tar troligen tid och kräver också en medveten satsning från rektorernas sida.

En tredje fråga som behöver lösas är vem som äger frågan i framtiden. I Järfälla finns JANTI-gruppen där frågan på ett mycket tydligt sätt ingår. Spörsmålet är hur den lever vidare på Gotland och i Kronobergs landsting. Här har inte utvärderingen tillräcklig insikt för att det ska gå att uttala sig, men klart är att frågan behöver ägas av någon för att leva vidare och utvecklas.

Slutligen kan sägas att det tobaksförebyggande projektet tillsammans med ERG, Kronobergs landsting, Gotlands och Järfälla kommuner har varit ett på många sätt väl fungerande flerkomponentsprogram. Eleverna har uppskattat ERG-besöken. Många lärare har gått fortbildningen och i olika grad använt sig av handledningen. På många skolor har tobakspolicyer utformats i samråd med lärare och elever. Föräldrarna har fått information om projektet på flera sätt och föräldramöten om tobak har kommit till stånd. De lokala tobakshandlarna har också inom projektets ram kontaktats. Det finns många möjligheter för projektet att leva vidare och utvecklas efter projekttiden, särskilt om någon i varje berört område tar ansvar för att driva frågan vidare.

Jämförande analys mellan tre tobaksförebyggande projekt

Det ingår i det uppdrag som Forskningsstation Mösseberg fått av uppdragsgivarna och Statens folkhälsoinstitut att dels göra en kvantitativ övergripande analys med jämförelser mellan projekten i Mölndal och Uddevalla å ena sidan och jämförelsekommunen Hässleholm å andra sidan. I fokus för den jämförelsen är att studera skillnader i utveckling av tobaksvanor och attityder till tobak bland dem som varit med om interventionen respektive inte varit det. Dels ingår att göra en övergripande kvalitativ analys av de tre tobaksförebyggande projekten för att kunna dra slutsatser om vilka metoder och arbetssätt som varit framgångsrika i de tre projekten.

Den kvantitativa analysen är genomförd av forskningsstationens VD och forskningschef, filosofie doktor Hugo Westerlund och han är även författare till avsnittet ”Jämförelse mellan utvecklingen i kommunerna”. Den kvalitativa analysen har gjorts av forskningsstationens biträdande forskningschef, teologie doktor Anita Boij, tillika projektledare för hela utvärderingen.

Jämförelse mellan utvecklingen i kommunerna (av Hugo Westerlund)

Syftet med interventionerna i de tobaksprojekt som utvärderats var ytterst att påverka barn och ungdomar så att de inte ska bli tobaksberoende. Då få i den aktuella målgruppen – undantaget gymnasieeleverna i Uddevalla – röker eller på annat sätt brukar tobak, så kan målpuffyllelsen knappast mätas som en förbättring. Snarare handlar det om en önskad ickehändelse, att elever *inte börjar* bruka tobak. Eftersom några kommer att börja oavsett vad man gör, så kan man säga att ett lyckat resultat är en *bromsad utveckling mot ökat tobaksbruk med stigande ålder*. Därför är det av särskilt intresse att jämföra hur tobaksbruket utvecklar sig i de områden där de olika projekten verkar, samt att jämföra dessa områden med ett där inget tobaksprojekt har bedrivits, i vårt fall Hässleholm.

Som påpekades redan i Forskningsstation Mössebergs offerter är den tillgängliga tiden för utvärdering alltför kort för att det ska vara troligt att man ska kunna se

signifikanta skillnader i förändringar i tobaksbruk mellan områdena. Därför har vi även valt att studera attityder till tobak. Något perfekt samband mellan attityder och beteende kan inte förväntas, men det är sannolikt att en mera strikt tobaksmoral minskar risken för att en ungdom ska börja bruka tobak.

Av sekretesskäl inkluderades inte namn eller personnummer i enkäterna. Istället var avsikten att koppla ihop personer på basis av skola, kön och födelsedag. Teoretiskt sett skulle det ha varit möjligt att på detta sätt korrekt matcha i stort sett alla elever som besvarat bägge enkäterna. I praktiken visade det sig vara svårt att genomföra matchningen, då inte tillräcklig hänsyn tagits till elevernas eventuella byte av skola mellan år 6 och 7. Matchning kom därför att ske endast med en del av eleverna. Detta leder till att det är svårt att säkert säga hur representativa de elever som kan studeras över tid är för de totala elevgrupperna. I analyser där förändringar står i fokus är emellertid detta ett mindre problem än om det är nivåerna i sig som studeras. Det allvarligaste problemet är snarare att grupperna är så relativt små att det är svårt att få statistiskt hållbara resultat i mer avancerade analyser. I föreliggande kapitel är det därför viktigt att läsaren har i minnet att avsaknad av statistiskt säkerställda skillnader ingalunda med nödvändighet betyder att det saknas skillnader i verkligheten.

I Mölndal skedde interventionen i huvudsak i vissa av kommunens skolor. Det hade varit av intresse att särskilt jämföra utvecklingen i de skolor där intervention gjordes och i de där den inte gjordes. På grund av svårigheterna att definiera skoltillhörighet över tid samt det begränsade antalet matchade elever, var dock en sådan jämförelse inte realistisk att genomföra.

Attityder

Attityder till tobak mättes med ett antal frågor där de svarande fick ta ställning till rökning i olika kontexter. Exempelvis handlade det om ifall man ville äta i rökfria miljöer och om man anser att tobak bör förbjudas. Tre svar kunde anges: ja, nej eller vet ej. Av svaren på de åtta attitydfrågorna bildades för denna analys ett index (en summa), där ett mera strikt svar gav poängen 1 (till exempel ja på frågan om förbud) och ett mera tobaksliberalt svar gav poängen -1 (exempelvis nej på samma fråga); svaret ”vet ej” gavs poängen 0. Detta resulterar i en skala som går från -8 (alla svar i tobaksliberalt riktning) till +8 (alla svar i strikt riktning). Summan 0 betyder antingen lika många strikta som liberala svar, eller att personen svarat ”vet ej” genomgående - 0 kan därför tolkas som en ”neutral” attityd.

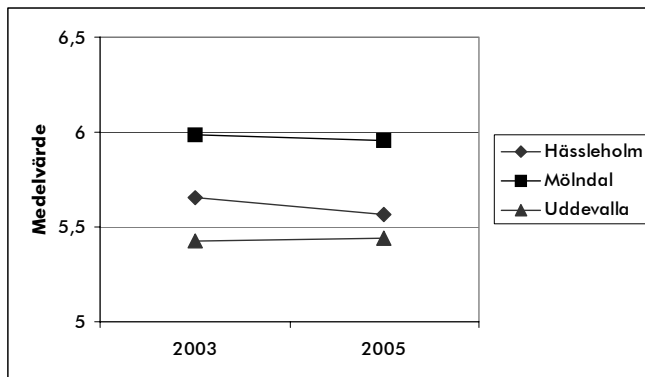

Diagram 78. Förändring i tobaksmoral mellan år 2003 och 2005 i de tre kommunerna. Medelvärde

I diagram 78 framgår hur tobaksmoralen har utvecklats i de tre områden där Forskningsstation Mösseberg genomfört den kvantitativa utvärderingen. Den genomgående trenden, som dock inte uppnår statistisk signifikans i materialet, är att attityderna liberaliseras. Det ska dock noteras att denna ”liberalisering” sker från en mycket strikt nivå, 5,7 på skalan från -8 till +8, samt att förändringen är ytterst liten (medelvärde 0,04 skalsteg). Att det verkligen är frågan om en trend mot liberalisering görs dock troligt av att attityderna i gymnasiet (mätta i Uddevalla) är betydligt liberalare än bland sjätte- och sjunde klasserna.

Det finns en skillnad i nivå mellan områdena, som nästan uppnår statistisk signifikans ($p=0,060$). De striktaste attityderna verkar finnas i Mölndal och de liberalaste i Uddevalla. Jämförelsekommunen Hässleholm intar en mellanställning, vilket underlättar jämförelsen av utvecklingen.

I diagram 78 ser det ut som om liberaliseringstrenden faktiskt är bromsad (i Uddevallas fall rentav reverserad) i interventionskommunerna i jämförelse med i Hässleholm, där inget tobaksprojekt bedrivits. De eventuella skillnaderna i utveckling ligger dock gott och väl inom den statistiska felmarginalen, varför det kan handla om rent slumpmässigt uppkomna skillnader. Vi kan därför *inte* påstå att projekten påverkat attityderna – men inte heller att de inte skulle ha gjort det. En förklaring till att inga signifikanta skillnader iakttag skulle emellertid kunna vara att attityderna redan var så strikta och normalt sett förändras så pass lite mellan sexan och sjuan att interventionernas eventuella effekter knappast kunde bli annat än marginella.

Kunskap

En annan faktor som kan tänkas påverka risken att ungdomar börjar bruka tobak är deras kunskaper om tobakens skadeverkningar.

Ett index beräknades på ett liknande sätt som beskrivits för attityderna ovan. Rätt svar gavs poängen +1 och fel svar poängen -1. Vet ej gavs poängen 0. Vi antog också att uteblivna svar skulle tolkas som att eleven inte visste, varför även de åsattes värdet 0. Den resulterande skalan kunde gå från -15 (alla fel) till +15 (alla rätt). Summan 0 kan tolkas som antingen ”vet inget” eller ”slumpmässiga svar”.

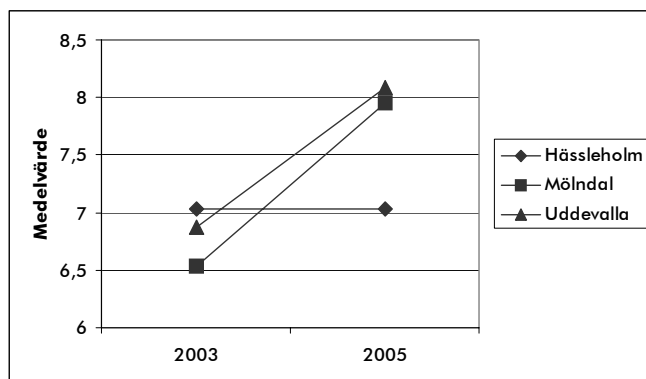

Diagram 79. Förändringar av tobakskunskaper mellan år 2003 och 2005 i de tre kommunerna. Medelvärde

Diagram 79 visar utvecklingen av kunskaper mellan år 6 och 7 i de tre områdena. Det finns ingen statistiskt säkerställd skillnad i nivå mellan de tre kommunerna, som på detta vis alltså är helt jämförbara. Däremot sker en signifikant ökning av kunskaperna över tid ($p < 0,0001$) i hela gruppen. Detta skulle naturligtvis delvis kunna bero på att eleverna blivit ett år äldre och allmänt mer medvetna. Att detta skulle vara den enda förklaringen motsägs dock av att det är en tydlig, statistiskt säkerställd skillnad i utveckling mellan kommunerna ($p = 0,002$ för interaktionen mellan tid och ort). I de bägge interventionskommunerna har kunskaperna ökat betydligt och likartat, medan ingen som helst ökning kan iakttas i jämförelsekommunen. Detta tyder på att interventionerna har haft positiv effekt på elevernas kunskaper, samt att projekten i Mölndal och Uddevalla har varit snarlika i detta avseende (någon jämförelse med Kronoberg kan naturligtvis inte göras, då det området inte ingick i Forskningsstation Mössebergs kvantitativa undersökning).

Rökvanor

Som omnämnts tidigare är det föga sannolikt att signifikanta skillnader i utveckling av rök- och snusvanor ska hinna uppstå på den korta tid som fanns till förfogande för utvärderingen. För att se hur vanorna förändrades har vi emellertid räknat ut hur många i respektive område som börjat röka, slutat röka respektive inte har förändrat sina vanor med avseende på rökning. Börjat röka anses de elever ha gjort som vid andra mättillfället svarade ja på frågan om de röker men vid första

tillfället svarade nej (nej, har aldrig rökst; nej, har bara prövat; eller nej, har slutat). Slutat anses de elever ha gjort som på samma sätt avgav ett nekande svar vid andra tillfället och ett jakande vid det första. Oförändrade vanor ansågs de ha som antingen svarat jakande vid bägge tillfällena, alternativt nekande vid bägge tillfällena.

Tabell 10. Förändringar i rökvanor mellan år 2003 och 2005 i de tre kommunerna. Antal.

	Slutat röka	Oförändrade vanor	Börjat röka
Hässleholm	1	133	3
Mölnadal	0	176	4
Uddevalla	1	135	4

Av tabell 10 framgår att mycket få elever av dem som kunnat följas över tid har förändrat sina rökvanor. Något fler har börjat röka än som slutat röka, vilket knappast är förvånande med tanke på att de blivit ett år äldre. De flesta har dock inte förändrat sina vanor.

Det går inte att urskilja några som helst skillnader i förändringar av rökvanor mellan kommunerna. Vi kan därför inte uttala oss om eventuella effekter av projekten på rökvanor, som under alla omständigheter knappast hade kunnat förväntas inom den studerade tidsperioden.

Snusvanor

Elevernas förändringar i snusvanor har studerats på exakt samma sätt som rökvanorna. Som snusare betraktades den som uppgav sig vid svarstillfället bruka snus, oavsett brukets omfattning.

Tabell 11. Förändringar i snusvanor mellan år 2003 och 2005 i de tre kommunerna. Antal.

	Slutat snusa	Oförändrade vanor	Börjat snusa
Hässleholm	0	135	1
Mölnadal	0	172	2
Uddevalla	2	137	1

Av tabell 11 framgår att förändringarna i snusvanor om möjligt är ännu mer betydliga mellan sexan och sjuan än de som gäller rökvanor. Av den anledningen går det inte heller här att uttala sig om eventuella effekter av projekten.

Tobaksvanor

Slutligen har förändringar i totala tobaksvanor studerats. Med tobaksbrukare i detta avsnitt menas en person som antingen röker eller snusar, alternativt bägge de-

larna. Att ha börjat eller sluta bruka tobak har sedan definierats analogt med att börja respektive sluta röka enligt ovan.

Tabell 12. Förändringar i tobaksvanor mellan år 2003 och 2005 i de tre kommunerna. Antal.

	Slutat bruka tobak	Oförändrade tobaksbruksvanor	Börjat bruka tobak
Hässleholm	1	124	4
Mölnadal	0	164	5
Uddevalla	3	126	5

Av tabell 12 framgår att antalet elever som mellan sexan och sjuan har förändrat sina övergripande tobaksvanor till eller från att vara tobaksbrukare är mycket få. Eventuella skillnader mellan kommunerna uppnår inte alls statistisk signifikans. Att några elever i Uddevalla helt har slutat bruka tobak, medan inga gjort det i Mölnadal, kan bero på att tobaksbruk är aningen mer vanligt förekommande i Uddevalla än i Mölnadal, så att det helt enkelt är fler som kunnat sluta.

Sammanfattning

Av detta avsnitt framgår att eleverna Mölnadal och Uddevalla, där tobaksprojekt har bedrivits, har ökat sina kunskaper om tobak signifikant mycket mer mellan sexan och sjuan än i Hässleholm, där inget liknande projekt bedrivits. Detta tyder på att bägge projekten haft avsedd effekt. Att inga signifikanta skillnader kan iaktas i utvecklingen av attityder och tobaksvanor mellan kommunerna behöver inte tolkas som tecken på bristande effekt, utan kan helt enkelt bero på en kombination av den korta uppföljningstiden samt att en så övervägande del av eleverna i alla tre kommunerna i sjuan fortfarande är tobaksfria och fortfarande har mycket strikt tobaksmoral.

Framgångsrika metoder och arbetssätt för tobakspreventivt arbete bland barn och ungdomar (av Anita Boij)

De tre tobaksförebyggande projektet är både lika och olika. De är lika till så motto att de har samma målgrupp – barn och ungdomar i framför allt grundskolan – att de vill mobilisera vuxna i elevernas närhet och med det är så kallade flerkomponentsprogram samt att de vill påverka tobakshandlare att vara noggranna med att följa lagen om att inte sälja tobak till ungdomar under 18 år. De är till viss del olika i sin metod och i hur långt de hann under projektiden.

Kan man från dessa tre projekt lära sig något om tobakspreventivt arbete bland barn och ungdomar som kan vara till nytta för andra liknade projekt? Ja, visst finns det många erfarenhet och kunskaper att föra vidare. Det här avsnittet bygger främst

på de goda exemplen från de tre utvärderade projekten. Även om lärdomar också kan dras av det som fungerat mindre bra är inte avsikten att här visa på det svaga, utan det som lett till framgång.

Tid

En första framgångsfaktor för att överhuvudtaget att projekt ska hinna nå någon som helst framgång är att det avsätts tillräckligt med lång tid för projektet. Ofta behöver ett projekt ett år av implementering, förankring och uppbyggnad innan själva arbetet kan komma i gång på allvar. Självklart kan första året också innehålla ett igångsättande av den verksamhet eller de uppgifter som ingår i projektets syfte. Därefter behövs ett år av arbete och stabilisering. Det tredje året präglas ofta av fördjupning och förändring av det som fungerat mindre bra och kanske också av överlämnande för att projektet ska kunna leva vidare även efter projekttidens slut om så är önsvärt.

Forskningsstation Mösssebergs allmänna erfarenhet som utvärderare av en mängd olika projekt är att man ofta hastar igenom den första fasen av implementering och att det mestadels leder till bakslag. De som ska involveras i projektet kan till exempel uppleva att de inte fått tillräckligt med information, inte fått tillräckligt med valfrihet att säga ja eller nej till insatsen om det överhuvudtaget varit på en frivillig basis eller att verksamheten inte blivit tillräckligt integrerad.

Alla de tre utvärderade projekten har varit tvungna att arbeta under snäva tidsramar, vilket inte projekten kan lastas för. Det beror snarare på att Statens folkhälsoinstitut fått kort tid på sig förstärka det tobaksförebyggande arbetet. Från år 2002 skulle projektmedel hinna utlysas och beviljas. Projekten skulle hinnas startas, avslutas och utvärderas till och med maj 2005. De projekt som den här utvärderingen handlar om kom alla igång på allvar under hösten 2003. I Mölndal och Uddevalle avslutades projekten i maj 2005 och i Kronobergsprojektet var avslutningen i december 2004. Med tanke på den alltför korta projekttiden kan man säga att allt som gjorts i projekten utöver implementering och igångsättande är mer än vad man kan förvänta sig och mer än så har också skett, vilket gör att ur ett tidsperspektiv måste projekten betraktas som framgångsrika.

Förankring och samarbete med andra förvaltningar och organisationer

En annan framgångsfaktor för ett flerkomponentsprogram som inbegriper andra förvaltningar eller organisationer än den som är projektägare, är att det behövs en förankring av projektet på en hög beslutsfattande nivå. När samtal förs mellan olika parter om ett projekt eller ett blivande projekt tycker nästan alltid de eventuella

samarbetspartnerna att projektet verkar intressant, viktigt och meningsfullt, men när det sedan är dags för samarbete finns kanske inte vare sig tid eller andra resurser hos de blivande samarbetspartnerna.

I Kronobergsprojektet förankrades projektet i Kronobergs län dels på högsta politiska nivå, hos kommunordföranden och hela projektet förankrades sedan hos rektorerna. Det är först när förankringen sker på hög nivå som till exempel lärare kan åka på fortbildning och vikarier kan sättas in i deras klasser istället och som arbetet med framtagande av tobakspolicyer verkligen sker. I Järfälla fanns det redan upparbetade kanaler för samarbete genom JANTI-gruppen. Där fanns det ett samarbete kring drogfrågor långt innan projektet började. Gruppen har också varit en naturlig samarbetspartner under hela projekttiden och samarbetet fortsätter även efter att projektet avslutats. Därmed inte sagt att de andra två projekten inte arbetat med förankring på hög nivå.

Förutom förankring i andra förvaltningar och organisationer krävs ett gott samarbete med de andra förvaltningarna och organisationerna som projektet vänder sig till. Alla tre projekten har haft skolelever som målgrupp och det kräver samarbete med skolförvaltningarna. I både Uddevalla och Mölndal har man velat ha en ökad tillsyn av tobaksförsäljningen och det kräver samarbete med den förvaltningen som ansvarar för det. I Mölndal har man också velat ha samarbete med fritidsgården i Lindome och föreningslivet, framför allt idrottsföreningar.

Här kan man välja olika vägar. Samarbetet kan påbörjas redan på ansökningsstadiet eller när projektet väl startat. Med tanke på den korta ansökningstiden var det kanske svårt för projektägarna att få tillräckligt med tid för att förankra projektet och påbörja samarbetet med andra förvaltningar och organisationer innan projekten startade. Här har snarast den korta ansökningstiden varit ett hinder. Ett bra exempel på samarbete som växt fram under projekttiden är i Uddevalla där socialförvaltningen och miljö- och stadsbyggnadsförvaltningen påbörjat ett samarbete kring tillsynen av tobaksförsäljningen. Samarbetet har påbörjats i slutet av projekttiden och kommer att fortsätta efter att projektet avslutats.

Tidigare kontakter

Ytterligare en framgångsfaktor har varit när projektledaren redan hade upparbetade kontakter med skolan. De tidigare kontakterna innebar att det fanns ett förtroende för projektledaren samt både relationer och kanaler till rektorer och lärare. Det är inte alltid möjligt att rekrytera projektledare ur den redan befintliga verksamheten och det är inte alltid önskvärt, men i Järfälla märktes det tydligt att projektledarens tidigare kontakter påverkade mottagandet av projektet positivt.

Vara ett erbjudande

En tredje förutsättning för framgång är att även om projektägaren vill att till exempel skolor ska vara med i projektet är det viktigt att det framställs som ett erbjudande. Så fort det för rektorer eller lärare känns som ett krav att vara med i projektet, vara med på fortbildning eller vara kontaktperson har man reagerat negativt. Fast att det ingår i skolans uppdrag att arbeta med ANT-frågor, där tobak ingår och projekten har önskat vara ett stöd eller ett komplement till skolans ordinarie arbete kring tobak har upplevelsen av tvång varit negativ för inställningen till projektet i sin helhet. Landstinget i Kronoberg och Järfälla kommun verkar ha kommit längst med detta. Rektorer och lärare upplevde projektet som ett erbjudande, något som skulle tillföra dem något i deras vanliga arbete. Känslan av att bli erbjuden något viktigt och meningsfullt gav sedan en positiv upplevelse av projektet.

Tydlig information

Information är en ständig balansgång i så gott som alla projekt och all verksamhet. Som avsändare av information kan man ofta tycka att man gett tydlig information till de som ska ha informationen, att det sedan är mottagarens ansvar att föra informationen vidare. Man kan också vara rädd för att ge för mycket information så att mottagarna tycker att de blir översköjda med information. I många projekt är det skillnaden mellan att få för lite information och få god information som till stor del kan avgöra om de som involveras i ett projekt tycker att det är bra eller inte. Detta kan tyckas orättvist, att det borde vara metoden och tillvägagångssättet som ska vara avgörande, men så rationella är sällan vi människor. Genomgående kan man se att informationsmissar eller övertro på den information som getts från sändarens sida skapar irritation. Det är snarare viktigt att både ge information muntligt och skriftligt samt att ge den direkt till de som berörs av den och inte genom någon annan. Ska dessutom informationen om ett projekt spridas ända till som här föräldrar krävs genomtänkt och mångsidig information. De mest initierade har ofta varit rektorerna, sedan lärarna, eleverna och minst föräldrarna. Kanske borde överlag lärarna som ska delta i projekten fått mer och tydligare information. Sedan kan man fundera över om det tillför något av värde om eleverna vet att skolan deltar i ett projekt, vad projektet har för syfte och hur man kan få kontakt med projektet. Troligen ger det en ung människa en större förståelse och känsla av sammanhang om man fått information om det man är med om, varför och hur.

Alla projekten har på olika sätt arbetat med information om projektet. När det gäller rektors-, lärar- och föräldrainformationen har nog Kronobergsprojektet kommit längst. Det beror säkerligen på att det hållits speciella informationsträffar för rektorer och att en del rektorer varit med på fortbildningen, att fortbildningen, där

främst lärare deltagit, väldigt konkret berört projektets innehåll och att handledningen innehållit tips på hur man kan arbeta med föräldrakontakter och att dessa tips också använts. Genom projektet har föräldrarna både fått muntlig information på föräldramöten, broschyren om tobak och skriftlig information. Däremot har eleverna överlag svårare att sätta in de klassbesök och lektioner som de haft i ett sammanhang.

Krav på motprestation

Krav på motprestation från de som deltar i projektet har också visat sig vara en viktig framgångsfaktor för projekten. I Kronobergsprojektet har det ingått att varje skola skulle skicka minst tre lärare på fortbildning och att man skulle arbeta fram tobakspolicyer. Det har gjort att lärare kommit till utbildningen och policydokument har tagits fram. Så fort det funnits en frivillighet har skolorna inte i samma utsträckning eller inte alls skickat lärare på fortbildningen och skrivit tobakspolicyer. Genom att en motprestation krävts eller önskats har arbetet med projektet blivit mer angeläget och högre prioriterat.

Elevmetod

Vilken elevmetod har då varit mest framgångsrik? I Uddevalla gjordes klassbesök både i och utanför ERG:s regi. I Kronobergsprojektet gjordes klassbesök enbart i ERG:s regi och i Mölndal gjordes besök i ett upplevelserum. Alla besöken har varit uppskattade. De har gett eleverna kunskap och väckt tankar kring egna värderingar genom värderingsövningar och samtal, men mest uppskattade var ändå besöken i upplevelserummen. Nu har inte eleverna själva prövat på båda metoderna, utan bara en metod var, så bedömningen görs utifrån ett sammantaget intryck från alla intervjuer med elever och lärare. Den upplevelsebaserade metoden där man gått iväg till ett särskilt rum, genom ljud, ljus, färger och olika rekvisita, ja genom upplevelse fått både kunskap och reflektion verkar ha nått längst. Utan att kunna uttala sig om alla elever som varit i upplevelserummen har ändå de som intervjuats fått starka intryck och blivit stärkta i sin övertygelse att inte använda tobak.

Alla dessa metoder måste dock ses som komplementära till skolans ordinarie tobaksförebyggande arbete. Ingen av metoderna klarar eller är tänkta att ensamma stå för skolans tobaksprevention och det måste påpekas att det är först när de integreras i skolan som de är framgångsrika.

Metoder för lärare

Vilka arbetsmetoder kan då sägas ha fungerat bäst för att göra lärarna delaktiga och aktiva i projektet särskilt med tanke att det ska integreras i det ordinarie arbetet? Alla projekten har vänt sig till skolan och mer eller mindre till dess personal. För att lärare och annan skolpersonal ska bli delaktiga i projektet, integrera det i sitt ordinarie arbete och eventuellt utveckla sina metoder krävs ett systematiskt arbete för att nå dit.

Alla medverkande skolor har fått information om projektet muntligt och skriftligt. I Uddevalla har man till exempel ganska regelbundet skickat ut information via mejl och brev om tobak, ny forskning med mera direkt till lärarna. I alla projekten har lärarutbildning erbjudits. För Mölndals del gällde utbildningen främst genomförandet av programmet i upplevelserummet och det har varit en bärande tanke att besöken i upplevelserummen ska integreras med skolans redan pågående tobaksprevention. Det projekt som kan sägas kommit längst med lärarmedverkan är Kronobergsprojektet. Under fortbildningsdagarna, det var minst tre dagar, har materialet, en skriftlig handledning, gått igenom och samtal förts om tobak och tobaksprevention. Genom att handledningen varit så konkret har lärarna kunnat använda den i sitt ordinarie arbete med tobaksprevention, även om det tar tid att få tobakspreventionen ämnesövergripande och kontinuerlig. Här har säkerligen fortbildningen kombinerat med handledningen varit en stor del av framgången.

Metod för föräldrasamverkan

Alla projekten har varit ett flerkomponentsprogram och arbetat för att mobilisera de vuxna i barnens och ungdomarnas närhet. För att nå dit har föräldrarna varit en viktig målgrupp, men ofta svårnådd. Det är inte alla föräldrar som läser den information som eleverna får med sig hem eller som går på föräldramöten. Inte heller är det säkert att eleverna själva berättar om vad de varit med om i skolan. Ofta är utvecklingssamtalen det tillfälle där skolan når de flesta föräldrarna.

Samtliga tre projekt har skriftligt informerat föräldrar om projektet. En del av denna information har också varit om tobak. Därutöver kan föräldrarna ha fått information genom massmedia. I både Mölndal och Kronobergsprojektet var det upp till skolorna att informera föräldrarna om både projektet och om tobak, även om de uppmuntrades till det. När det gäller Kronobergsprojektet fanns föräldrasamverkan med som ett moment i fortbildningen och handledningen innehöll också tips på hur föräldramöten kunde läggas upp och i alla de tre områdena – Kronobergs län, Järfälla och Gotlands kommuner – hade lärare använt tipsen på föräldramötena. I Kronobergsprojektet ingick det också att föräldrar skulle delta i arbetet kring tobakspolicyer, vilket på många skolor också skedde.

Det verkar som att för att få till stånd föräldrasamverkan behövs både fortbildning och tips på hur föräldrasamverkan kan gå till samt att det ingår i skolornas deltagande i projektet. Alla dessa komponenter fanns i Kronobergsprojektet.

Tobakspolicyer på skolan

De utvärderade projekten har också innehållit att tobakspolicyer ska arbetas fram. Policydokumenten har haft olika omfattning. En del har bara gällt eleverna, men de flesta har också gällt skolpersonalen. En del har arbetats fram i samarbete mellan skola, elever och föräldrar, andra har enbart arbetats fram av skolans personal. De flesta har bara gällt skolans område, men på en skola i Järfälla gäller den för hela skoldagen oavsett var eleverna eller personalen befinner sig. Till policyarbetet har också hört att ta fram riktlinjer för hur skolan ska ingripa om de påträffar någon elev med att använda tobak och till viss del också hur tobaksundervisningen ska ske under olika skolår. I Uddevalla har arbetet under det andra projektåret knutits till klassbesöken, för att få besök önskades ett samtal om hur en tobakspolicy skulle kunna komma till stånd. I Mölndal har de medverkande skolorna uppmuntrats till att ta fram tobakspolicyer, men sedan har det varit skolans ansvar att verkligen göra det. När det gäller Kronobergsprojektet har det ingått i det medverkande skolornas motprestation att arbeta med tobakspolicyer. Fortbildningsdagarna och den skriftliga handledningen har också innehållit tips på hur ett sådant arbete kan bedrivas. Kronobergsprojektet är också det projekt som har kommit längst när det gäller tobakspolicyer. Det beror säkert till stor del på att det ingått i skolornas åtagande, att det tagits upp i fortbildningen och att det finns tips för det i den skriftliga handledningen.

Metod för insatser riktade till tobakshandlare

För att minska tobaksbruket bland minderåriga är det av största vikt att tobak blir svåråtkomligt och här spelar tobakshandlarna en viktig roll. Det är i lag förbjudet att sälja tobak till minderåriga, men det slarvas en hel del med att efterfölja lagen. Alla tre projekten ville på något sätt nå tobakshandlarna. Till de goda exemplen hör det samarbete som påbörjats i Uddevalla kommun kring tillsynen och Kronobergsprojektets tillvägagångssätt. De skickade vid två tillfällen ut brev till de tobakshandlare som fanns i de medverkande skolornas närhet och poängterade betydelsen av att tillämpa lagen. Därutöver hade också någon lokal projektledare personlig kontakt och telefonkontakt med en del tobakshandlare.

Den optimala tobakspreventionen riktad till unga människor

Som synes finns det mycket att säga om vad som är framgångsfaktorer i ett tobaksförebyggande arbete bland unga människor. Är det möjligt att utifrån dessa tre projektet säga något om vad som skulle kunna vara den optimala eller bästa tobakspreventionen riktad till unga människor? Ett sådant anspråk kan givetvis bara göras utifrån de begränsade ramar som ändå en utvärdering av tre projekt medger. Det finns ändå komponenter från alla tre projekt som skulle kunna vävas samman till en idé för kommande projekt. En del av dessa tankar rör förutsättningarna för ett projekt och andra rör själva innehållet.

När det gäller förutsättningarna kan man bara önska att det i framtida projekt skulle finnas mer tid. Mer tid till förankring redan på ett planeringsstadium och innan projektet påbörjas samt mer tid för själva projektets genomförande. Tre år vore en bättre tid än ett och halvt år eller två år, för att hinna nå målen bättre och för att projektet ska kunna fortleva efter det är avslutat om det är ett önskemål. Till förutsättningarna hör också att projekt av det här slaget behöver förankras på hög beslutsfattande nivå i de förvaltningar och organisationer som projektägaren vill samverka med. Det är också lättare att implementera ett nytt projekt om det i förväg redan finns etablerade kontakter mellan projektägare och de som projektet berör. För att de som ska delta i projektet från början ska vara positiva till det är det viktigt hur man går ut med det. Erfarenheten från den här utvärderingen visar att erbjudande och frivillighet fungerar bättre att bara bli utvald och mer eller mindre tvingad att delta. Även om det i sin tur väcker frågan om hur man når de elever som går på skolor där personalen inte vill delta i projekt som dessa.

I fråga om själva innehållet är det viktigt att hela tiden ha en tydlig och klar avsikt med informationen. Oftast gäller principen att det aldrig kan bli för mycket information och att det är viktigt att den kommer direkt till den som ska ha den, inte genom någon annan. Att ställa krav på motprestation verkar stärka engagemanget hos de skolor som deltar i ett projekt och ge mer framgång än att bara uppmuntra. Innehållsmässigt vore en kombination efterstävansvärd av den elevinriktade upplevelsemetodik som användes i Mölndal och Kronobergsprojektets fortbildning om och handledningsmaterialet för lektioner om tobak, föräldrasamverkan, utformandet av tobakspolicyer och information till tobakshandlare innehållande en komplettering av det samarbete kring tobakstillsyn som påbörjats i Uddevalla.

Kunskaperna från de här projekten visar också att trots tobaksförebyggande insatser börjar ändå unga människor att använda tobak. Det är ur ett hälsoperspektiv värdefullt att så tidigt som möjligt hjälpa unga människor att sluta. Projektet i Uddevalla har utarbetat metoder för tobaksinformation och tobaksavvänjning som är väl värda att sprida vidare.

Den sammantagna bilden är att det i alla tre projekten finns moment som är användbara i andra projekt med liknade syfte och mål.

Den sista frågan

Det finns dock kvar ett litet frågetecken. Har de här projekten lyckats att rikta in sig på de mekanismer och processer som leder till att unga människor börjar använda tobak? Den här utvärderingen och annan forskning visar på sambandet mellan föräldrars och övriga familjemedlemmars tobaksvanor och den unga individens tobaksvanor. Hemmiljöer där tobak används ser ut att påverka barnen till att ta efter det beteendet. Resultaten visar också på sambandet mellan trivsel i skolan och skolkvanor å ena sidan och drogvanor inkluderande tobak å andra sidan. Fast att det inte går att fastställa sambandets riktning eller om det kan finnas andra bakomliggande faktorer så finns det där. Skolan som miljö har stor betydelse för unga människor, kanske rent av skrämmande stor betydelse. Att trivas i den miljö där man tillbringar sin arbetsdag är viktig för alla, men kanske särskilt för barn och ungdomar. Dessutom kommer det fram i intervju efter intervju att om man börjar använda tobak eller inte beror väldigt mycket på vilka sociala grupper ungdomar vill tillhöra och tillhör samt individens inre styrka att göra egna självständiga val oberoende av gruppen. Det är från vuxenvärldens sida troligen väldigt svårt att påverka och förändra det grupp- och kamrattryck som kan finnas bland ungdomar. Det kanske snarare handlar om att stärka unga människors självkänsla i allmänhet och att erbjuda attraktiva tobaksfria alternativ och miljöer.

Med ett sådant perspektiv blir genast ett tobakspreventivt arbete mer komplext och det blir än viktigare att få med föräldrar i arbetet, att skolans arbete inte bara inriktas på tobaksprevention utan på hela skolan som miljö och att unga människor stärks i sitt självförtroende och identitet till att göra egna positiva val. Här finns säkerligen mer forskningsbehov, men också behov av forskningsinformation och spridning av de goda exemplen.

Referenser

Tryckta källor

Andersson, Barbro m.fl. (2000): *Skolelevs drogvanor 1999*. Stockholm: Centralförbundet för alkohol- och narkotikaupplysning. Rapport nr 57.

Boij, Anita (2002a): *Kvalitetsarbete i förskola och grundskola, Vänersborg. Delrapport av det påbörjade BRUK-baserade kvalitetsarbetet*. Falköping: Forskningsstation Mösseberg. Arbetsrapport 2002:D.

Boij, Anita (2002b): *Jorden är mörk och svart. Vad som rör pastorer i Svenska Missionsförbundet när de ska predika om samhället*. Uppsala: Uppsala Universitet. Acta Universitatis Upsaliensis. Psychologia et Sociologi Religionum 16.

Boij, Anita (2003a): *Ungdomars hälsa och drogvanor. En undersökning bland niondeklassare i sex kommuner i Skaraborg år 2002*. Falköping: Forskningsstation Mösseberg. Rapport 2003:2.

Boij, Anita (2003b): *Ungdomars hälsa och drogvanor i Töreboda. En undersökning bland niondeklassare år 2003*. Falköping: Forskningsstation Mösseberg. Arbetsrapport 2003:C.

Boij, Anita (2004a): *Kvalitetsarbete som process eller tvång. Delrapport 2 från utvärderingen av det BRUK-baserade kvalitetsarbetet inom förskola och grundskola i Vänersborg*. Falköping: Forskningsstation Mösseberg. Arbetsrapport 2004:B.

Boij, Anita (2004b): *Skolelevs tobaksvanor. Baslinjemätning inför utvärdering av två tobaksförebyggande projekt*. Falköping: Forskningsstation Mösseberg. Arbetsrapport 2004:C.

Boij, Anita & Fors, Zelma: *Compass Slutrapport från ett förebyggande skolprojekt*. Falköping: Forskningsstation Mösseberg. Arbetsrapport 2004:E.

Danielson, Mia (2003): *Svenska skolbarns hälsövanor 2001/02*. Grundrapport. Stockholm: Statens folkhälsoinstitut. Rapport 2003:50.

Hammarström, Gunhild (1995): Att studera värden och värdeförändringar – ett konkret exempel från en tregenerationsundersökning. Ur: Anshelm, Jonas (red) (1995): *I tider av uppbrött. Värderingar och värderingsförändringar i det moderna samhället*. Stockholm: Brutus östlings Bokförlag Symposium AB.

Hvitfeldt, Thomas (2003): *Skolelevs drogvanor 2002. Sammanfattande kommentarer och tabeller. Resultat från riksundersökningen i årskurs 9*. Stockholm: Centralförbundet för alkohol- och narkotikaupplysning. Rapport nr 69.

Hvitfeldt, Thomas m.fl. (2004): *Skolelevs drogvanor 2003*. Stockholm: Centralförbundet för alkohol- och narkotikaupplysning. Rapport nr 77.

Inglehart, Ronald (1977): *The Silent Revolution. Changing Values and Political Style*. Princeton: Princeton University Press.

Inglehart, Ronald (1997): *Modernization and Postmodernization. Cultural, economic and political change in 43 societies*. Princeton: Princeton University Press.

Jegers, Ivar & Lindgren, Mats (1992): *Morgondagens värderingar. För dig som tänker vara med bortom sekelskiftet*. Uppsala: Konsultförlaget.

Kåreklint, Lars, 2002: *Vi pratar om tobak. En studie med utgångspunkt i tobaksprogrammet hos Hälsoäventyret Oasen, Vara*. Falköping: Forskningsstation Mösseberg, 2002:1.

Marklund, Ulla & Törnell, Brita (1996): *Svenska tonåringars tobaksvanor, kunskaper och attityder 1987 och 1994*. Stockholm: Folkhälsoinstitutet. Rapport 1996:97.

Odén, Niklas m.fl (red) 2004): *Tillsammans – mot tobak. En handledning för en tobaksfri skola*. Stockholm: A Non Smoking Generation.

Oscarsson, Henrik (red) (2002): *Spår i framtiden*. Göteborg: SOM-Institutet. SOM-rapport nr 28.

Repstad, Pål (1999): *Närhet och distans. Kvalitativa metoder i samhällsvetenskap*. Lund: Studentlitteratur.

Trost, Jan (1997): *Kvalitativa intervjuer*. Lund: Studentlitteratur.

Vogel, Joachim (1994): *Ungdomars välfärd och värderingar. Rapport till barn- och ungdomsdelegationen och Generationsutredningen. SOU 1994:73*. Stockholm: Civildepartementet

Westerlund, Hugo & Bergström, Anna (1997): *Det finns bruk för alla – en metod i utveckling*. Stockholm: Institutet för Psykosocial Medicin. Stressforskningsrapport 27.

Wibeck, Victoria, 2000: *Fokusgrupper. Om fokuserade gruppintervjuer som undersökningsmetod*. Lund: Studentlitteratur.

Wärneryd, Bo m.fl. (1993): *Att fråga. Om frågekonstruktioner vid intervjuundersökningar och postenkäter*. Stockholm: Statistiska Centralbyrån

Sveriges elva folkhälsomål. 2003. Stockholm: Statens folkhälsoinstitut.

Tobaksfria ungdomar – hur når vi dit?. Stockholm: Statens folkhälsoinstitut.

Ej tryckta källor

Projektplan för samarbete kring tobaksförebyggande arbete i Mölndals kommun. Mölndals kommun

Projektplan Samarbetsprojekt för att minska tobaksbruket i Uddevalla. Uddevalla kommun

Projektplan Tobakspreventivt flerkomponentsprogram för skola. 2003-02-17. Landstinget Kronoberg, Gotlands kommun, Järfälla kommun och ERG

Webbsidor

Nyhetsbrev 1. Tobaksprojektet, september 2004.

Nyhetsbrev 2. Tobaksprojektet, januari 2005.

www.molndal.se/kultur_fritid/tobaksprojektet

www.oasen.vara.se

www.tobaksfakta.org/view.asp?id=10> Hämtad 2004-08-25, klockan 12:37

www.tobaksfakta.org/view.asp?id=105> Hämtad 2004-08-25, klockan 12:40

Bilaga 1. Brev till målsman

(Brevet har komprimerats för att spara utrymme, vilket innebär att företags- och kommunloggo, extra radbrytningar samt vilka som undertecknat brevet tagits bort)

Till Målsman

TOBAKSUNDERSÖKNING BLAND ELEVER I ÅRSKURS 6

Mölnads kommun påbörjar under hösten 2003 ett tobaksförebyggande projekt bland kommunens elever. En del av projektet består av en enkätundersökning om elevers attityder till tobak och tobaksvanor. Enkätundersökningen vänder sig till alla elever i årskurs 6. Resultaten kommer att ligga till grund för en vetenskaplig utvärdering av projektet. Både projektet och utvärderingen finansieras av Statens folkhälsoinstitut, vilket gör att utvärderingen är av nationellt intresse.

En första del av undersökningen genomförs i september 2003. I januari 2005 kommer eleverna sedan, som då går i sjuan, att få en uppföljande enkät. Syftet med detta är att se om det under projektiden uppstått några förändringar i elevernas vanor och attityder och om eventuella förändringar kan vara ett resultat av det tobaksförebyggande arbetet. Undersökningen kommer att mynna ut i en delrapport i februari 2004 och den uppföljande undersökningens resultat presenteras i en slutrapport i maj 2005. Utvärderingen utförs av Forskningsstation Mösseberg AB, Falköping.

Deltagandet i undersökningen är helt frivilligt. Önskar ni som förälder att ert barn inte skall delta ber vi er antingen säga till ert barn att avstå eller att meddela klassföreståndaren att barnet inte skall tillfrågas.

Svaren kommer att behandlas statistiskt och ingen kommer i redovisningarna att kunna utläsa hur ert barn har svarat. För att skydda barnens integritet kopplas enkäterna varken till namn eller till personnummer. Däremot frågar vi om skola, kön, födelsemånad och födelsedag, vilket gör det möjligt att koppla samman svaren från de två enkäterna utan att veta vem eleven är. Detta underlättar den statistiska behandlingen.

Eleverna kommer att få lägga sina besvarade enkäter i kuvert som skickas till Forskningsstation Mösseberg, som behandlar uppgifterna i enlighet med Sekretesslagen och vedertagen forskningsetisk praxis. Ingen på skolan eller i kommunen kommer alltså att ha tillgång till enkäterna. Har Ni frågor om själva undersökningen eller önskar komma i kontakt med Forskningsstation Mösseberg kan Ni vända Er till Anita Boij, 0515-71 10 35.

Bilaga 2. Enkäten hösten 2004/januari 2005

(Enkäten har komprimerats för att spara utrymme. Det innebär att extra radbrytningar och kryssrutor tagits bort)

Uddevalla kommun

Vårterminen 2005

Tobaksvaneenkät

Undersökningen är anonym och det innebär att du *inte* ska skriva ditt namn på enkäten eller diskuterar dina svar med någon annan.

Besvara frågorna genom att sätta ett kryss för det svar som stämmer bäst för dig. Sätt bara kryss i en ruta om det inte står något annat.

Ta god tid på dig och svara på frågorna så ärligt som möjligt.

Läs igenom enkäten och se till att du inte har hoppat över någon fråga innan du lämnar in den.

När du fyllt i enkäten ska du stoppa den i kuvertet och lämna fram det till läraren. Kuvertet lämnas sedan öppnat till Forskningsstation Mösseberg som bearbetar enkäterna.

TACK FÖR DIN MEDVERKAN!

A. Din skola

1. Vilken skola går du i?

- 9. Fridaskolan
- 10. Hällebergsskolan
- 11. Linnéaskolan
- 12. Norgårdensskolan
- 13. Ramnerödsskolan
- 14. Restenäs kristna skola
- 15. Sommarhemsskolan
- 16. Stenbackeskolan
- 17. Västerskolan
- 18. Äsperödsskolan

B. Det handlar om dig, skolan och alkohol

2. Är du tjej eller kille?

- Tjej
- Kille

3. När är du född?

Dag:Månad:

4. Hur trivs du i skolan?

Mycket bra

Bra

Varken bra eller dåligt

Dåligt

Mycket dåligt

5. Händer det att du skolkar?

Nej, aldrig

Ja, någon gång per termin

Ja, en gång i månaden

Ja, 2-3 gånger i månaden

Ja, flera gånger i veckan

6. Har du någon gång under det senaste halvåret druckit öl, alkoholisk, stark cider, vin eller sprit?

Räkna inte med lättöl eller vanlig cider. Stark cider är sådan som säljs på systembolag. Med sprit menas brännvin, vodka, gin, konjak, whisky, likör, punsch och liknande, även utblandat i drink eller shots.

Nej

Ja, en gång under det senaste halvåret

Ja, flera gånger under det senaste halvåret

7. Har du druckit öl, alkoholisk, stark cider, vin eller sprit den senaste veckan (det vill säga 7 dagar tillbaka från och med igår)?

Räkna inte med lättöl eller vanlig cider.

Nej

Ja, en gång under den senaste veckan

Ja, flera gånger under den senaste veckan

C. Det handlar om attityder till tobak

8. Fundera på om orden här nedanför passar bäst på dem som röker eller på dem som inte röker eller om de passar lika bra på båda (tänk på tonåringar i din egen ålder).

Passar bäst	Passar lika	Passar bäst
på dem som	bra på båda	på dem som
röker på båda		<i>inte</i> röker

- Populär
- Dålig i skolan
- Vuxen
- Töntig
- Tuff
- Nervös
- Självständig
- Klok
- Trotsig
- Duktig i idrott
- Tråkig

9. Håller du med om de här påståendena?

Ja Nej Vet inte

- Folk ska själva få bestämma när och var de ska röka
- Diskotek ska vara rökfria
- Tobak borde förbjudas
- Jag föredrar att äta i en rökfri miljö
- Det är bra med en 18-årsgräns för inköp av tobak
- Skolan ska vara helt rökfri
- Jag tycker att det är dumt att röka
- Det är OK att ungdomar snusar

10. Är det som står i de här meningarna sant?

- e. Varannan rökare dör av rökning
- f. Man blir stark av att snusa
- g. Många rökare blir hjärtsjuka
- h. Huden påverkas av rökning
- i. Rökare inte behöver sova så mycket
- j. Man blir smal av att röka
- k. De flesta duktiga idrottsmän snusar
- l. De flesta fallen av lungcancer beror på rökning
- m. Man kan få lungcancer av passiv rökning (vistas i samma rum som någon rökare)
- n. Feströkning är helt ofarligt
- o. En kvinna som är gravid kan skada fostret om hon röker

D. Det handlar om tobak

11. Röker du?

- Ja Fortsätt med fråga 12
- Nej, har slutat
- Nej, har bara provat Fortsätt med fråga 16
- Nej, har aldrig rökt

12. Hur ofta röker du?

- Varje dag Fortsätt med fråga 13
- Nästan varje dag
- Bara vid veckosluten
- Bara när jag är på fest Fortsätt med fråga 14
- Nästan aldrig

13. Hur mycket röker du?

- Mer än 20 cigaretter/dag
- 17-20 cigaretter/dag
- 11-16 cigaretter/dag
- 3-6 cigaretter/dag
- 1-2 cigaretter/dag
- Röker inte cigaretter

14. Hur får du vanligen tag på cigaretter?

- Köper själv (i affär)
- Köper av kompisar
- Blir bjuden av kompisar
- Från egna föräldrar, med lov
- Från egna föräldrar, utan lov
- Från annan person (18 år eller äldre) som köper ut åt mig
- Från annan person (18 år eller äldre) som bjuder

15. Känner någon av dina föräldrar till att du röker?

- Ja
- Nej
- Jag vet inte

16. Röker någon i din familj?

- Ja Nej Vet inte Har ingen
- a. Mamma
 - b. Pappa
 - c. Storasyster
 - d. Storebror
 - e. Minst hälften av kompisarna
 - f. Bästa vän
 - g. Pojkvän/flickvän

17. Hur tror du att det kommer att vara med rökningen om två år?

- Då har jag fortfarande aldrig provat på att röka
- Då har jag provat på att röka, men jag röker inte
- Då har jag slutat att röka
- Då röker jag ibland
- Då röker jag varje dag

18. Snusar du?

- Nej, har aldrig snusat
 Nej, har bara provat Fortsätt med fråga 21
 Nej, har slutat
 Ja, mindre än en dosa/vecka
 Ja, 1 dosa/vecka
 Ja, 2 dosor/vecka
 Ja, 3 dosor per vecka
 4 eller fler dosor per vecka

19. Hur får du vanligen tag på snus?

- Köper själv (i affär)
 Köper av kompisar
 Blir bjuden av kompisar
 Från egna föräldrar, med lov
 Från egna föräldrar, utan lov
 Från annan person (18 år eller äldre)
 som köper ut åt mig
 Från annan person (18 år eller äldre)
 som bjuder

20. Känner någon av dina föräldrar till att du snusar?

- Ja
 Nej
 Jag vet inte

21. Snusar någon i din familj?

- Ja Nej Vet inte Har ingen
 a. Mamma
 b. Pappa
 c. Storasyster
 d. Storebror
 e. Minst hälften av kompisarna
 f. Bästa vän
 g. Pojkvän/flickvän

22. Hur tror du att det kommer att vara med snusandet om två år?

- Då har jag fortfarande aldrig provat på att snusa
 Då har jag provat på att snusa, men jag snusa inte
 Då har jag slutat att snusa
 Då snusar jag ibland
 Då snusar jag varje dag

23. Vad skulle dessa personer tycka om du rökte eller snusade?

- Skulle tycka illa om det men låta mig göra det
 Skulle inte bry sig om det
 Skulle försöka få mig att sluta
 Har ingen aning om det
 a. Mamma
 b. Pappa
 c. Storasyster
 d. Storebror
 e. Bästa vän

24. Tycker du att föräldrar ska försöka påverka sina barns rökvanor på något/några av följande sätt (om barnen är i din ålder)?

- Ja Nej Vet inte
 a. Försöka övertala dem att låta bli
 b. Förbjuda dem att röka
 c. Inte låta dem röka hemma
 d. Genom att själv låta bli att röka
 e. Ge dem mindre i veckopeng eller månadspeng
 Annat sätt. Hur?.....

E. Det handlar om det tobaksförebyggande projektet
25. I Uddevalla har det pågått ett tobaksförebyggande projekt sedan hösten 2003. Projektet har bland annat vänt sig till grundskolan. Hur har du kommit i kontakt med projektet?

Ja Nej

- a. Genom tidningar och radio
- b. Genom kompisar som pratat om det
- c. Genom att lärare eller annan skolpersonal har pratat om det
- d. Tobaksinformatören har varit här och informerat
- e. Har varit med i tobaksavvänjningsprogrammet
- f. Genom skolsköterskan
- g. På annat sätt

26. Tycker du att du fått för mycket eller för lite information om projektet?

- Alldeles för mycket
- Lite för mycket
- Lagom
- Lite för lite
- Alldeles för lite

27. Tycker du att kontakten med projektet har varit bra eller dålig?

- Mycket bra
- Ganska bra
- Varken bra eller dålig
- Ganska dålig
- Mycket dålig
- Har inte haft någon kontakt med det tobaksförebyggande projektet

Här är formuläret slut. Vi ber dig att läsa igenom det en gång till och se efter att alla frågor som ska besvaras är besvarade. Om det är något mer du skulle vilja lägga till så kan du använda utrymmet nedan. Stoppa sedan pappren i kuvertet.

TACK FÖR DIN MEDVERKAN!

Bilaga 3. Avvikande enkätfrågor hösten 2003

I enkäten år 2003 fanns nedanstående tre frågor om tobaksundervisning. De fanns också med i enkäten i Hässleholm i januari 2005.

25. Har du haft någon undervisning om tobak under förra läsåret (det vill säga i årskurs 5)?

Nej

Ja, någon enstaka timme

Ja, några timmar

Ja, sammanlagt ungefär en dag

Ja, mer än en dag

26. Tycker du att du fått för mycket eller för lite undervisning om tobak under förra läsåret?

Alldeles för mycket

Lite för mycket

Lagom

Lite för lite

Alldeles för lite

27. Tycker du att undervisningen om tobak har varit bra eller dålig?

Mycket bra

Ganska bra

Varken bra eller dålig

Ganska dålig

Mycket dålig

Har inte haft någon undervisning om tobak

Bilaga 4. Intervjuguide grundskoleelever

(Intervjufrågorna om projektet har delvis varierat beroende på vilket projekt intervjun gällt)

Attityder

Om jag säger tobak vad tänker du på då?

Kan det vara farligt att använda tobak?

- Är det alltid farligt oavsett hur mycket man röker/snusar?
- Är det lika farligt för alla?

Vilka fördelar finns det med att använda tobak?

Vilka nackdelar finns det med att använda tobak?

Vad tycker ni om att det är förbjudet att köpa tobak om man är under 18 år?

- Varför är det bra/dåligt?

Vad tänker du på när du ser den här bilden? (Bild 1 visas)

Vad tänker du på när du ser den här bilden? (Bild 2 visas)

- Tror ni hon röker i verkligheten?

Vad tänker du på när du ser den här bilden? (Bild 3 visas)

Vad tänker du på när du ser den här bilden? (Bild 4 visas)

Egna tobaksvanor

Röker eller snusar du?

- Om ja: Hur mycket/ofta och i vilket sammanhang?
Vad fick dig att börja röka/snusa?

- Har du prövat?
- Räknas feströkning?

Har du några som använder tobak i din familj?

Hur många av dina kompisar röker/snusar?

- Ser du dem som förebilder eller avskräckande exempel?

Arbetet med tobaksfrågor

Hur togs tobaksfrågor upp på skolan innan projektet startade (mellanstadiet)?

Ska man ta upp tobaksfrågor i skolan och varför?

Hur skall undervisningen om tobak vara upplagd? (värderingsövningar, samtal, faktainformation, projekt, ämnesövergripande, vem skall hålla i den?)

Vet du tillräckligt om tobak själva?

Har ni någon tobakspolicy på skolan?

- Vad har den för innehåll?

Är det rökförbud inom skolområde/i skolans närhet?

- Var står rökarna och röker?

Ska man få snusa på skolområdet?

Är det lättare för en lärare att tala om tobak om hon/han inte röker själv?

Om projektet

Det har pågått ett tobaksförebyggande projekt i ett år:

Vad vet du om projektet?

Har du fått tillräcklig information?

Vad är syftet?

Har du träffat projektledaren?

Vad har varit bra med projektet? På vilket sätt?

Vad har varit mindre bra? På vilket sätt?

Vad hade kunnat göras bättre?

Om verksamheten

Har ni arbetat med tobaksfrågor inom ordinarie skolämnen?

- Inom vilket/vilka ämnen/hur ofta?

- Hur fungerade de? (samtal, ämnesövergripande, projekt)

- Vad var bra/mindre bra och på vilket sätt?

Haft besök av någon utifrån som pratat om tobak?

- Hur många gånger?

- Vad hände då?

- Vad var bra/mindre bra? På vilket sätt?

- Har det följts upp?

Framtiden

Det här projektet är ju slut till sommaren:

- Hur ska man arbeta med tobaksfrågor i grundskolan?

- Ska något i detta projekt finnas kvar och i så fall vad?

Övrigt

Finns det något mer som du vill berätta?

Bilaga 5. Enkät

Kronobergsprojektet

(Enkäten har komprimerats för att spara utrymme. Det innebär att extra radbrytningar och kryssrutor tagits bort)

Undersökningen är anonym och det innebär att du *inte* ska skriva ditt namn på enkäten eller diskutera dina svar med någon annan. Besvara frågorna genom att sätta ett kryss för det svar som stämmer bäst för dig. Sätt bara kryss i en ruta om inget annat anges.

Ta god tid på dig och svara på frågorna så ärligt som möjligt. Läs igenom enkäten och se till att du inte hoppat över någon fråga innan du lämnar in den. När du fyllt i enkäten ska du stoppa den i ett kuvert som sedan skickas till Uppdragsavdelningen, Landstinget Kronoberg.

TACK FÖR DIN MEDVERKAN

1. Vilken årskurs går du i?

7 8

2. Var bor du?

Järfälla Gotland Kronoberg

3. Vilken skola går du i?.....

3. Är du pojke eller flicka?

Pojke Flicka

4. Vem bor du tillsammans med?

(sätt ett x för fråga a, ett för fråga b, ett för c och så vidare)

Ja Nej

- a) Mamma
- b) Pappa
- c) Äldre syskon
- d) Yngre syskon
- e) Någon annan

5. Har någon av dina föräldrar invandrat från ett annat land?

Nej

Ja, mamma från ett annat land i Skandinavien

Ja, mamma från ett land *utanför* Skandinavien

Ja, pappa från ett annat land i Skandinavien

Ja, pappa från ett land *utanför* Skandinavien

6. Är du född i Sverige?

Ja

Nej, jag är född i ett annat land i Skandinavien

Nej, jag är född i ett land *utanför* Skandinavien

7. Talar ni svenska hemma?

Ja

Nej

Både svenska och ett annat språk

8. Röker du?

Ja Fortsätt med fråga 9

Nej, har slutat

Nej, har bara provat Fortsätt med fråga 13

Nej, har aldrig rökt

9. Hur ofta röker du?

Varje dag Fortsätt med fråga 10

Nästan varje dag

Bara vid veckosluten Fortsätt med fråga 11

Bara när jag är på fest

Nästan aldrig

10. Hur mycket röker du?

Mer än 20 cigaretter/dag

17-20 cigaretter/dag

11-16 cigaretter/dag

7-10 cigaretter/dag

3-6 cigaretter/dag

1-2 cigaretter/dag

11. Hur får du vanligen tag på cigaretter?

Köper själv

Köper av kompisar

Blir bjuden av kompisar

Från egna föräldrar (med lov)

Från egna föräldrar (utan lov)

Från annan person (18 år eller äldre) som köper åt mig

Från annan person (18 år eller äldre) som bjuder

12. Känner någon av dina föräldrar till att du röker?

Ja

Nej

Vet inte

13. Hur tror du att det kommer att vara med rökningen om två år?

Då har jag fortfarande aldrig provat på att röka

Då har jag provat på att röka, men jag röker inte

Då har jag slutat röka

Då röker jag ibland

Då röker jag varje dag

14. Snusar du?

- Nej, jag har aldrig snusat
- Nej, men jag har provat Fortsätt med fr. 17
- Nej, jag har slutat snusa
- Ja, mindre än 1 dosa/vecka
- Ja, 2 dosor/vecka
- Ja, 3 dosor/vecka
- Ja, 4 eller fler dosor/vecka

15. Hur får du vanligen tag på snus?

- Köper själv
- Köper av kompisar
- Blir bjuden av kompisar
- Från egna föräldrar (med lov)
- Från egna föräldrar (utan lov)
- Från annan person (18 år eller äldre) som köper åt mig
- Från annan person (18 år eller äldre) som bjuder

16. Känner någon av dina föräldrar till att du snusar?

- Ja
- Nej
- Vet inte

17. Vad skulle kunna påverka dig att sluta röka eller att aldrig börja röka?

	Påverkar
en del | Påverkar
inte alls | Påverkar
mycket |
|--|--------------------|-----------------------|--------------------|
- a) Det är dyrt
 - b) Det luktar illa
 - c) Det är skadligt
 - d) Pappa/mamma vill inte att jag röker
 - e) Andra måste andas in den rökiga luften
 - f) Det är ”ute” att röka
 - g) Att mina kompisar slutade röka

h) Min pojkvän/flickvän vill inte att jag röker

i) Det är dyrt

Nu kommer några frågor om sådant som vi tror kan vara viktigt för hur du själv ser på rökning och snusning. (sätt ett X för fråga a, ett för fråga b, ett för fråga c och så vidare).

18. Röker någon eller några av följande personer?

- Ja Nej Vet inte Har ingen
- a) Mamma
- b) Pappa
- c) Storasyster
- d) Storebror
- e) Minst hälften av kompisarna
- f) Bästa vän

19. Snusar någon eller några av följande personer?

- Ja Nej Vet inte Har ingen
- a) Mamma
- b) Pappa
- c) Storasyster
- d) Storebror
- e) Minst hälften av kompisarna
- f) Bästa vän

20. Vad skulle dessa personer tycka om du rökte eller snusade?

Skulle tycka illa om det men låta mig göra det	Skulle inte bry sig om det	Skulle försöka få mig att om det sluta	Har ingen mening
- a) Mamma
 - b) Pappa
 - c) Storasyster
 - d) Storebror
 - e) Minst hälften av kompisarna
 - f) Bästa vän

21. Tycker du att föräldrar ska försöka påverka sina barns rökvanor på något/några av följande sätt (om barnen är i din ålder)?

Sätt ett kryss i den ruta efter varje påstående som markering för det svarsalternativ som stämmer bäst för dig.

Ja Nej Vet inte

- a) Genom att försöka övertala dem att låta bli
- b) Genom att själv låta bli att röka
- c) Genom att inte låta dem röka hemma
- d) Genom att förbjuda dem att röka

22. Hur stämmer orden här nedan med hurdan du själv tycker att du är?

Stämmer Stämmer Stämmer
bra ganska bra inte alls

- a) Populär
- b) Dålig i skolan
- c) Vuxen
- d) Nervös
- e) Självständig
- f) Klok
- g) Trotsig
- h) Duktig i skolan
- i) Tråkig

23. Stämmer det att...

Stämmer Stämmer inte Vet ej

- a) Det är farligt att röka bara om man röker många cigaretter varje dag
- b) Rökare dör tidigare än icke-rökare
- c) Rök i luften är farligt för bebisar och små barn
- d) Nästan alla som dör i lungcancer är rökare

e) Rökare kan fresta dem som inte röker att börja

f) Tobak är ofarlig för den som är ung och frisk

24. Håller du med om att...

Håller med Håller inte med Vet ej, osäker

- a) Det är bra med en 18-års gräns för inköp av tobak
- b) De som umgås med vänner som röker måste också röka
- c) Rökare tycker inte om att folk lägger sig i och försöker övertyga dem att sluta
- d) Tobak är inte så farligt som det sägs
- e) Mina föräldrar borde förbjuda mig att röka
- f) Det skulle inte vara tillåtet för lärare att röka
- g) Tobaksreklam skulle förbjudas överallt
- h) Cigarettpriset skulle höjas för att hindra ungdomar att börja röka
- i) Den som röker ser vuxen ut

24. Hur trivs du i skolan?

Mycket bra

Varken bra eller dåligt

Ganska dåligt

Mycket dåligt

25. Händer det att du skolkar?

Nej, aldrig

Ja, någon gång per termin

Ja, en gång i månaden

Ja, 2-3 gånger i månaden

Ja, 1 gång i veckan

Ja, flera gånger i veckan

Till sist vill vi att du tänker på ditt liv som vuxen.

26. Tror du att du kommer att ha ett jobb, som ger dig.....

Mycket bra lön

Ganska bra lön

Ganska dålig lön

Mycket dålig lön

27. Tror du att du kommer att vara arbetslös någon gång under ditt vuxna liv?

Nej, knappast alls

Ja, korta perioder

Ja, långa perioder

Ja, större delen av mitt vuxna liv

28. Hur tror du att det kommer att vara med rökningen?

Då har jag fortfarande aldrig provat på att röka

Då har jag provat på att röka

Då röker jag ibland

Då röker jag varje dag

29. Hur tror du att det kommer att vara med snusningen?

Då har jag fortfarande aldrig provat på att snusa

Då har jag provat på att snusa

Då snusar jag ibland

Då snusar jag varje dag

Här är formuläret slut. Vi ber dig läsa igenom det en gång till och se efter att alla frågor som ska besvaras är besvarade. Om det är något mer du skulle vilja tillägga så kan du använda utrymmet nedan. TACK FÖR DIN MEDVERKAN!

Forskningsstation

Mössebergs skrifter

- 1996:1 *Finns det bruk för alla? En satsning på framtidens arbetsmarknad i Södra Skaraborg.* Forskargruppen vid Forskningsstation Mösseberg
- 1997:1 Holmström, Per: *Processledare och nyföretagare i Södra Skaraborg. En jämförande studie mellan två grupper av entreprenörer; deras verksamhet och kultur*
- 2000:1 Westerlund, Hugo: *Det finns bruk för alla – utvärderingsresultat 1995–1999 inklusive deltagarstatistik*
- 2000:2 Westerlund, Hugo: *Samhällsekonomisk utvärdering av Det finns bruk för alla*
- 2000:3 Westerlund, Hugo: *Olivia-gruppen i Götene – preliminär utvärderingsrapport*
- 2000:4 Wohlfarth, Janet: *Livsstil och hälsa. En analys under pågående process av beviljat bidrag för folkhälsoprojekt i samarbete med Västra Götaland Bildningsförbund.*
- 2001:1 Krantz, Agneta: *Jämlikare hälsa för barn till drogberoende föräldrar. Utvärdering av ett folkhälsoprojekt i sex kommuner*
- 2001:2 Wohlfarth, Janet: *Samverkan i Västra Götaland. En rapport om att samarbeta – genom samverkan*
- 2001:3 Melander, Charlotte: *Projekt för utsatta grupper. Delrapport från en utvärdering av folkhälsokommitténs satsning på utsatta grupper i Västra Götaland*
- 2001:4 Sandström, Agneta: *Ohälsa+Projekt=Hälsa? Hälsöfrämjande projektarbete för utsatta grupper i Västra Götaland*
- 2001:5 Svensson, Ingrid: *Arbetslivsinriktad rehabilitering i Västra Götaland. En kvalitativ intervjustudie om integreringen av AMI-AF*

- 2002:1 Kåreklint, Lars: *Vi pratar om tobak. En studie med utgångspunkt i tobaksprogrammet hos Hälsoäventyret Oasen, Vara*
- 2002:2 Wohlfarth, Janet: *På väg mot god hälsa. En utvärdering av ett samarbetsprojekt om folkhälsa med inriktning mot barn och ungdom i Dobeles Region, Lettland*
- 2002:3 Melander, Charlotte & Westerlund, Hugo: *Projekt för att utjämna ojämlikhet i hälsa. Slututvärdering av Folkhälsokommitténs satsning på projekt för utsatta grupper i Västra Götaland 1999-2001*
- 2002:4 Melander Charlotte & Svensson, Ingrid: *Lära för livet: Projekt Heldagsskolan. En kvalitativ studie av ett pågående projekt för elever i behov av särskilt stöd*
- 2003:1 Sandström, Agneta & Svensson, Ingrid: *Näreko. Belysning av ett projekt för ökad användning av ekologiska och närproducerade livsmedel i offentlig sektor*
- 2003:2 Boij, Anita: *Ungdomars hälsa och drogvanor. En undersökning bland niondeklassare i sex kommuner i Skaraborg år 2002*
- 2003:3 Westerlund, Hugo & Sandström, Agneta: *Gruppens kraft – individens styrka? Slutvärdering av en modell för lokalmyndighets-samverkan kring personer med lång väg till arbetslivet*
- 2003:4 Boij, Anita & Zetterlund, Agneta: *Matstart. Utvärdering av en matutbildning för småbarnsföräldrar*
- 2003:5 Wohlfarth, Janet, Andersson, Joacim, Breife, Peter, Zetterlund, Agneta: *Samverkan i Västra Götaland. En antologi i teori och praktik om samverkans möjligheter inför framtidens rehabiliteringsbehov*
- 2003:6 Andersson, Joacim: *NTF och folkhälsokommittén. Utvärdering av Västra Götalandsregionens stöd till ökad trafiksäkerhet*
- 2004:1 Sandström, Agneta & Westerlund, Hugo: *Att vara eller inte vara – kvar. Uppföljning av långtidseffekter av Västra Götalandsregionens satsning på projekt för utsatta grupper*
- 2004:2 Wohlfarth, Janet & Andersson, Joacim: *Sociala nätverk - en arena för det goda livet. En analys av folkbildningens och idrottsrörelsens betydelse för en jämlikare hälsa hos invånarna i Västra Götaland*
- 2004:3 Wohlfarth, Janet: *Framtidstro: En analys av ett nationellt utvecklingsprojekt inom Studieförbundet Bilda för kyrka och samhälle under åren 2001–2003*
- 2004:4 Andersson, Joacim & Johansson, Pia: *Gnistan. Effektutvärdering av en samverkansmodell.*

- 2004:5 Svensson, Ingrid: *Samverkan kring ungdomar med funktionshinder i Göteborg och Skaraborg.*
- 2005:1 Wohlfarth, Janet & Sandström, Agneta: *Nätverk och projekt – metoder i drogförebyggande arbete. En utvärdering av nykterhetsrörelsens bidrag till ett drogfriare samhälle i Västra Götaland*
- 2005:2 Breife, Peter & Andersson, Joacim: *Mateko. Belysning av ett projekt för ökat användande av ekologiska livsmedel i storhushåll*

Arbetsrapporter

- 2002:A Boij, Anita: *Salladsbar och samåkning. Sammanställning av två kursutvärderingar från "Det hållbara pusslet", Hushållnings sällskapet i Västra Götaland. Utbildningen ingår i projektet Näreko*
- 2002:B Svensson, Ingrid: *Rätt person till rätt resurs. En utredningsverkstad gör en teamförstärkning inom ramen för myndighetssamverkan*
- 2002:C Wohlfarth, Janet: *Att tänka efter före. En behovsanalys utifrån ett jämställdhets- och mångfaldsperspektiv för utvecklingsarbete inom Tekniska kontoret, Falköpings kommun*
- 2002:D Boij, Anita: *Kvalitetsarbete i förskola och grundskola, Vänersborg. Delrapport av det påbörjade BRUK-baserade kvalitetsarbetet*
- 2003:A Andersson, Joacim: *SARA – ett samverkansprojekt i Angered. Processuella möjligheter och hinder inom rehabiliteringsutredningar*
- 2003:B Boij, Anita: *Ungdomars hälsa och drogvvanor. Tabellbilaga till undersökningen bland niondeklassare i sex kommuner i Skaraborg 2002*
- 2003:C Boij, Anita: *Ungdomars hälsa och drogvvanor i Töreboda. En undersökning bland niondeklassare år 2003*
- 2003:D Wohlfarth, Janet & Sandström, Agneta: *Fritt och frivilligt med tvingande incitament. En utvärdering av ett arbetsmarknads projekt för del- och heltids arbetsökanden i Ulricehamn*
- 2003:E Andersson, Joacim: *Idrottsrörelsens folkhälsoprojekt i Västra Götalandsregionen. Främjande utvärdering av Västergötlands Idrottsförbund och Västsvenska Idrottsförbundets projektverksamhet inom Folkhälsoområdet*
- 2003:F Boij, Anita & Fors, Selma: *Förebygga utifrån och integrera inåt. Delrapport från utvärderingen av projekt Compass i Lidköping*

- 2003:G Wohlfarth, Janet: *Livsstil och hälsa. Folkbildningens bidrag till en god folkhälsa i Västra Götaland*
- 2003:H Göransson, Agneta: *Matstart för invandrare. Utvärdering av en matutbildning för invandrande småbarnsföräldrar*
- 2004:A Breife, Peter & Svensson, Ingrid: *Faros i Västra Frölunda - en beskrivande metodstudie*
- 2004:B Boij, Anita: *Kvalitetsarbete som process eller tvång. Delrapport 2 från utvärderingen av det BRUK-baserade kvalitetsarbetet inom förskola och grundskola i Vänersborgs kommun*
- 2004:C Boij, Anita: *Skolelevers tobaksvanor. Baslinjemätning inför utvärdering av två tobaksförebyggande projekt.*
- 2004:D Andersson, Joacim & Boij, Anita: *Delutvärdering av Mateko. En satsning för ökat användande av ekologiska livsmedel i storhushåll*
- 2004:E Boij, Anita & Fors, Zelma: *Compass. Slutrapport från ett förebyggande skolprojekt*
- 2004:F Breife, Peter: *Medvetna Matval. Utvärdering av en matutbildning för föräldrar med barn i förskolan*
- 2004:G Wohlfarth, Janet & Sandström, Agneta: *Ditt barn, vårt solidariska samhällsansvar. En utvärdering av projektet – Jämlikare hälsa för barn till drogberoende föräldrar.*
- 2004:H Wohlfarth, Janet: *Integration eller segregation till ett nytt liv. En utvärdering av kvinnoprojektet Xanthippa, en psykosocial stödverksamhet för invandrarkvinnor och deras barn, som utsatts för våld.*

Andra skrifter, rapporter och artiklar

- Mårtensson, Fredrika, 1997
Leva eller bara överleva. Det finns bruk för alla ur ett deltagarperspektiv – en stödjande miljö utanför den ordinarie arbetsmarknaden. Stockholm: Institutet för Psykosocial Medicin. Stressforskningsrapport 277
- Svensson, Ingrid & Westerlund, Hugo, 2001
Kvinnors erfarenheter av 90-talets uppsägningar och arbetslöshet. En intervjustudie med korttidsutbildade kvinnor i ett landsbygds-län. Stockholm: Institutet för Psykosocial Medicin. Stressforskningsrapport 294

Westerlund, Hugo & Bergström, Anna, 1997

Det finns bruk för alla – en metod i utveckling. Stockholm: Institutet för Psykosocial Medicin. Stressforskningsrapport 276

Westerlund, Hugo & Bergström, Anna, 1998

Det finns bruk för alla – empowerment i praktiken? Metodologiska aspekter på ett initiativ för arbetslösa, långtidssjukskrivna och andra utanför den ordinarie arbetsmarknaden i Södra Skaraborg. Solna: Arbetslivsinstitutet. Arbetslivsrapport 1998:16

Westerlund, Hugo & Svensson, Ingrid, 2001

Flöde eller rundgång? En kartläggning och explorativ intervjustudie av korttidsutbildade landsortskvinnors "färdvägar" genom 1990-talets arbetslöshetskris i termer av arbetsmarknadsanknytning och handlingsmönster. Uppsala: Institutet för arbetsmarknadspolitisk utvärdering

Mössebergsparken 2
521 32 Falköping
Tel: 0515-71 10 35
Fax: 0515-71 10 82
info@forskningsstation.com
www.forskningsstation.com

*Forsknings-
Station
Mösseberg*

Pris 180:-
Inkl 6% bokmoms.